

Af jord er du kommet, til park skal du blive

*From dust are thou made,
as a garden shalt thou return*

1. semester

Hus 6.2

Gruppe 16b

Medlemmer:

Christina Orbæk Jensen

Naja Cecilie Marckwardt

Mijke Henrike Bloten

Katrine Liv Bogh Schyth

Adna Farah

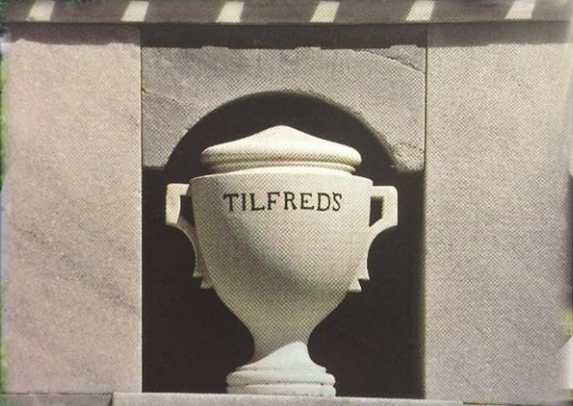
Emma Beck Rasmussen

Vejleder:

Kim Sandholdt

Make me smile

ELLER

Memories

Share a memory of someone you've lost.

Always my heart RIP

Miss you

Love you

Under staa

If you were still here, I would say;

I miss you;

Share a memory of someone you've lost.

I remember the time when we;

You always used to;

Memorie

Ord uden handling er værdiløse
Ernesto Che Guevara
Filmarbejder & Journalist
Henrik Bergqvist
15. juli 1965 - 4. juli 2008

In the hospital when I kissed you.

Vent skiene in St. Anton

Jeg kan huske vores tur i Tivoli

Af jord er du kommet, til park skal du blive / *From dust are thou made, as a garden shalt thou return*
Gruppe 16b

Dedikeret til vor elskede og savnede

Willy

Knud Børge

Hanne

Jaap

Gerrit-Jan

Karen

Johannes

Abstract

This project investigates the relation between adolescents and cemeteries, with focus on how to strengthen this relationship.

The idea originated because we feel there is a lack of connection between younger generations and the church as an institution and therefor the cemetery culture in Denmark.

We found this subject interesting, as it is not a well-discussed area and several sources points out, that we as a society have to deal with this. The project has focused on making its own investigations. In addition, the project is supported by empirical data that equip us with the relevant knowledge, to help us solve our problem.

Based on our hypothesis that the majority of the younger generation feel a lack of connection to the cemetery culture. We have tried to create a physically and mentally space where there isn't an imposed behavior, which has resulted in a possible design solution.

Forord

Dette projekt er udarbejdet af studerende fra Roskilde Universitets Humanistisk-Teknologisk basisbachelor i perioden september - december 2014. Projektet er skrevet som et led i uddannelsesforløbet på 1. semester.

Projektet handler om hvordan unge mennesker, kan få et ideelt forhold til kirkegårde og hvorledes dette kan ske, ved f.eks. nedbrydning af normer. Idéen udsprang i tanken om at kirkegårdskulturen er forældet og at især den yngre generation, føler manglende tilknytning til gravsteder og kirken som institution.

Vi fandt det interessant, at arbejde med emnet, da det ikke er et særlig omdiskuteret område og som flere kilder påpeger, vil denne problemstilling blive noget vi som samfund, vil være nødsaget til at forholde os til.

I projektet er der lagt vægt på, at lave egne undersøgelser bl.a. ved sammensætning af fokusgruppe, samtaler med fremgangsmænd inden for emnet, samt afprøvning af eget design element. Derudover er projektet understøttet af empiri, der udstyrer os med den relevante viden inden for vores problemstilling.

Vi vil gerne give en særlig tak til vores vejleder Kim Sandholdt, der med stor entusiasme og kyndig vejledning, har motiveret os til, at yde vores bedste i dette projekt. Derudover skal der også lyde en tak til Jan Schandorff, Naja May, Kirsten Søndergaard og Boris Koppel for den tid de har givet os og for det materiale i har bidraget med. Til sidst en tak til deltagerne af vores fokusgruppe. De har delt deres tanker og oplevelser om et følsomt emne og for dét, er vi jer taknemmelige.

Indhold

Af jord er du kommet, til park skal du blive	1
<i>From dust are thou made, as a garden shalt thou return</i>	1
Abstract	4
Forord	5
Indledning.....	8
Problemfelt.....	9
Problemformulering	10
Arbejdsspørgsmål	10
Motivation	10
Afgrænsning	11
Semesterbinding.....	12
Metode	13
Fokusgruppe	13
Etiske overvejelser	14
Fortolkningsmetodikker	15
Lego Serious Play	18
Soft Design Science Methodology	19
Værktøj til forståelse af emnet	20
Handlingsdeontologi	21
Etnografisk metode	22
Den danske kirkegårdshistoriske udvikling	23
Fra hedning til kristen.....	23
Den tidlige og den moderne kirkegård.....	26
Levende minder.....	27
Cyber-død	28
God lugt og splatterfilm.....	30
Døden som tabu	32
Unge menneskers tanker og relationer til gravsteder	33
Gravstedet	33
Behov og minderitualer	34
Behovet for gravstedet.....	36
Fokus på de efterladte eller de afdøde?	37
Tilknytning	37

Det at mindes	38
Behovet for minder - bliver behov dækket	38
Et brud med normen	40
De nye typer behov	41
Hvilken vej peger udviklingen og tendenserne?	41
Et multikulturelt samfund	43
Gør det selv-døden	44
Designet.....	49
From nothing to something.....	49
Designrationaler	52
Prototype 1.0 - Park.....	52
Prototype 2.0 – Åkande	53
Prototype 2.1 – Lysstandere.....	55
Mindeområdet	56
Storyboard mindeområde	61
Mindetavlen - element i parken	64
Storyboard tavle	66
Design analyse	69
Logbog af tavlens brug	69
Analyse af tavlens brug	73
Hærværk	74
Observation	75
Fokusgruppens kritik af designet.....	76
Analyse af design processen.....	77
Evaluerings af design og proces	79
Konklusion	80
Videreudvikling.....	81
Metodeovervejelser	84
Referenceliste.....	85

Indledning

Mindekulturen er den måde vi mindes de afdøde på. Denne kultur har ændret sig gennem de sidste mange år. Under kirkereformen i 1805 blev borgerne frigjort fra kirken dvs. der blev plads til, at de kunne skabe deres egen mindekultur med de pårørendes individuelle ønsker (Westergaard, 2014). Det resulterede i, at den borgelige-mindekultur blev en meget rig mindekultur, hvor alle kunne få en gravsten. Mindekulturen i vores sammenhæng og som vi vil bruge den i rapporten, betyder måden vi mindes på og skal ses i en samfundsmæssig sammenhæng. Der er forskellige definitioner af ordet mindekultur, vi bruger den som en måde at udtrykke sorg på.

Minder i sig selv betyder den menneskelige iscenesættelse af døden. Dette har også været under udvikling. I gamle dage udtrykte vi vores minder igennem monumenterne på gravene, men i dag er det gennem de genstande der lægges på både gravene, men også de genstande vi har hjemme (Westergaard, 2014). I DR programmet Nærkontakt - dit liv er en løgn, fortæller Thomas Thaulov Rap at: *"... helt konkret har vi to hukommelser - den faktiske og den episodiske hukommelse. Den faktiske hukommelse er vores paratviden, mens det er i den episodiske, at minderne lagres. Den episodiske hukommelse er den der husker oplevelser, situationer og episoder fra vores liv, altså vores minder"* (dr.dk 2014b, 17:42-18:17).

Minderne kan ofte blive vagt til live af en bestemt sang, særlig lugt eller et sted, der får os til at huske noget vi havde glemt og noget vi ikke vidste ville blive et minde. Minder er ikke noget vi selv kan konstruere, men er noget der opstår. Thomas Thaulov Rap fortæller at *"... minderne dog kan ændres af vores følelser"* (Ibid., 20:27-20:32). Det betyder, at nogle ting med tiden kan blive tydeligere, få mere eller en anden værdi, end det havde i øjeblikket. Som Mikkelt Munch-Fals, så præcist udtrykker det er *"minder det råmateriale der danner vores selvfortælling og selvforståelse"*. (Ibid., 3:30-3:45)

Vores design er et re-design af et hjørne på assistens kirkegården. I opgaven vil dette design blive refereret til som *Mindeområdet*. Designet er en prototypemodel, som ses her:

Mindeområdet vil blive beskrevet i gennemgående i designrationalet som findes på side 56.

Mindeområdet indeholder desuden en mindetavle, som er det vigtigste element i parken. Denne tavle vil også blive beskrevet i designrationalet.

NB: Billederne i rapporten er taget af gruppens medlemmer, medmindre andet er anvist under billedet. Vi gør også opmærksom på, at denne opgave er meget lig en anden. Dette skyldes et gruppebrud sent i processen.

Problemfelt

I vores multikulturelle samfund er der mangel på alternativer til det traditionelle gravsted. Derfor har vi valgt at beskæftige os med dette emne. Når vi beskæftiger os med et gravsted i dag, er der mere fokus på den afdøde end på de pårørende. For eksempel kan den døende i min sidste vilje nedskrive ønsker til og efter begravelsen. Her er det muligt for pårørende, at opfylde afdødes ønsker efter døden er indtruffet. Men mange pårørende ender med, at få lagt deres afdøde på en kirkegård, som de pårørende mangler en relation til.

Vi har valgt målgruppen, unge i alderen 20-25 år, da de repræsenterer den generation, der bliver påvirket mest en eventuel ændring af begravelseskulturen. Vi ser det som et problem, at der på den traditionelle kirkegård er nogle fasttømrede normer som unge kan have svært ved, at indordne sig efter. Nogle unge kan have et behov for en mere løssluppen stemning på kirkegårdene der gør, at

der er plads til, at de kan sætte sig ned og drikke en øl eller holde en picnic ved deres afdødes grav. Oftest bliver der set ned på dette behov og det er derfor et problem, for dem der benytter kirkegården som den er i dag og kan derved påvirke deres og de unges sorgprocessen negativt. Nogle unge kan ikke få dækket deres behov på kirkegården og kommer af den grund ikke ved gravstedet. Vi tager derfor fat i Assistens kirkegården i København, idet det ikke er et helt nyt koncept. På Assistens er der i forvejen et lille brud med normerne, da kirkegården i forvejen bliver brugt som andet end en kirkegård. Derudover er det også optimalt, da kommunen har valgt at dedikere et område af assistens kirkegården til en decideret park.

Problemformulering

Hvordan kan vi skabe et fysisk og mentalt rum på Assistens Kirkegården der skal tilbyde nye måder, at mindes på for de 20-25 årige?

Arbejdsspørgsmål

- Hvordan har gravsteder udviklet sig historisk?
- Hvordan bruger de pårørende gravstedet?
- Hvilke nye samfundstendenser er der og hvad siger de om de pårørendes behov?
- Hvilket designmetodik, kan bedst muligt løse vores problem?

Motivation

Vores motivation til dette emne bunder i et ønske om et alternativ til den traditionelle kirkegård. I takt med, at vores generation mister familie og venner er der et stigende behov for en mere alternativ løsning. I gruppen kender vi til problematikken med, at den pårørende ikke får brugt den afdødes gravsted og derved opstår der et manglende tilhørsforhold til graven. Vi mener derfor, at emnet er relevant at tage fat i og derudover har frontmænd inden for dette emne, også udtalt sig om en vis mangel på alternativer til den kristne kirkegård. Mange eksperter inden for området er begyndt, at bringe det op i offentligheden idet de mener det er et vigtigt emne at tage fat på. Vi har set et program på DR1, der hedder Gennemsnitlig Død, hvor de bl.a. diskuterer de valgmuligheder der findes efter døden og hvordan de pårørende spiller en vigtig rolle. Dette motiverede os meget fordi vi til at starte med, havde en hypotese hvor vi mente, at det var paradoksalt, at mindestedet i dag er mere til for den afdøde end for de pårørende. Da vi som pårørende selv ikke føler os knyttet til eller gør brug af vores egne afdødes gravsted, fandt vi emnet meget interessant. Mange af os i

gruppen kender nogen på vores egen alder, som allerede har mistet et familiemedlem eller en ven. Det er den målgruppe som vi gerne vil have fat i, da det er dem vi har fået vores inspiration og motivation fra.

Ud over det ovennævnte, finder vi i gruppen også emnet interessant generelt, da vi mener det er et emne de færreste tør bringe op da snakken om døden er tabulagt. Det er et emne som har mange opsigtsvækkende områder, som vi i gruppen er interesseret i at udforske.

Afgrænsning

I dette afsnit vil vi forklare, hvad vi har valgt at fokusere på i vores projekt og hvilke fravalg vi har gjort samt begrundelse.

Vi har valgt at fokusere på kristendommen i vores projekt, fordi den danske kultur er så dybt forankret i den kristne tro. Det er derfor vigtigt for projektet, at vi undersøger begravelses kulturen i Danmark. For at kunne forstå det, bliver vi nødt til se på hvordan religionen har udviklet sig historisk og hvordan vi bruger den i dag. Da Danmark er blevet mere multikulturel og især Nørrebro, hvor hver fjerde ikke har vestlig afstamning (Dahl & Markholst, 2014), vil vores design løsning ikke kun være fokuseret på kristendommen, men også forsøge at gøre plads til alle religioner.

Vi har også valgt at afgrænse os ved, at have fokus på de pårørende frem for den afdøde, da det er dem der skal benytte gravstedet. Vores projekt drejer sig om, at styrke tilknytningen mellem de pårørende og deres afdødes gravsted. Vi har ud fra egne erfaringer og samtaler med eksperter vurderet, at problemet ikke er selve begravelsesceremonien, men omgivelserne og normerne der findes på kirkegården. Danskerne har netop brug for ceremonierne og de traditioner der forbindes med dem.

Desuden vil vi afgrænse os til kun at have fokus på pårørende, som er mellem 20 til 25 år gamle. Denne målgruppe er valgt, da de repræsenterer den yngre generation i samfundet der har, eller kommer til at have et behov for ændringer i kirkegårdskulturen. Hvorimod f.eks. vores bedsteforældres generation er mere forankret i de nuværende traditioner. Det at vi har denne aldersgruppe gør, at det er lettere for os at forstå problemet. Derfor har vi også valgt at afholde en fokusgruppe hvor deltagerne er i alderen 20 til 25 år.

Vi er klar over, at der er flere aspekter vi kunne have inddraget i vores projekt, f.eks. konflikter mellem de pårørende, som vi har fået at vide der ofte opstår i beslutningsprocessen omkring valg af gravsteder. Det valgte vi fra, fordi vi mente at det var for komplekst og det kunne være et projekt for sig selv. Det er ikke her vi vil lægge fokusset.

Vi har også valgt at afgrænse os ved at se bort fra det politiske. Vi fik via bedekvinden Naja May, indsigt i en helt anden vinkel til projektet, da hun klargjorde for os, hvordan folkekirken hænger sammen med staten, og at det kun er et spørgsmål om tid, før den er nødsaget til at løsrive sig, hvis ikke den formår at forny sig i takt med samfundet. Dette ville kræve en bredere tilgang til projektet, som i det store billede ville give mening, men som i dette tilfælde ikke er relevant for at kunne svare på vores problemstilling.

Semesterbinding

Vores overordnede semesterbinding er Design og Konstruktion. I vores rapport ser vi på, hvordan kirkegården kan bidrage til at skabe en stærkere relation mellem unge i alderen 20-25 år, og deres afdøde. Faget design og konstruktion bidrager med metoder og værktøjer, herunder metoder til at forstå designprocessen og evaluering der kan hjælpe os med at udforme vores design. Vi vil forsøge at opfylde dimensionskravet ved, at udforme et eller flere, designs baseret på viden fra vores samarbejde med vores målgruppe. Dette håber vi ikke kun vil få dem til at benytte kirkegården noget oftere, men også vil sørge for at dække deres behov efter begravelsen.

Vi har arbejdet iterativt med prototyper, men vi har først og fremmest gjort brug af kvalitative interviews. Desuden har vi et stort fokus på det kulturelle aspekt, da vi er i et multikulturelt samfund. Vi ser os nødsaget til at anerkende en mangel på alternativer til det kristne gravsted.

Vi har valgt, at kombinere vores semesterbinding Design & Konstruktion med faget Subjektivitet, Teknologi & Samfund (STS). Faget handler om forholdet mellem mennesker, teknologi og samfund. Det er 3 elementer der alle spiller ind i forståelsen af vores problem. Det er især i de empiriske undersøgelser, at denne semesterbinding giver mening. I denne del af processen har vi måtte inddrage en fokusgruppe og ekspertinterviews, der fortæller om forholdet mellem de pårørende, gravstedet og kirkegården - mennesker, teknologi og samfund.

Begge fag er en vigtig del af vores projekt. STS fokuserer på metoder der kan hjælpe os til, at analysere og forstå den historiske udvikling af gravsteder og begravelsesritualer. Design og Konstruktion hjælper os i den næste del af projektet - designprocessen. Begge fag er altså lige væsentlige i forhold til løsningen af vores problem.

Fagene giver os det nødvendige indblik i, at konstruere den bedst mulige design løsning og samtidig bruge teknologien til dette. Desuden giver det os en tværfaglighed, som også kan bidrage til løsning af vores problemstilling og dermed give os en bredere indfaldsvinkel.

Metode

I følgende afsnit har vi redegjort for de metoder og teorier, vi har valgt at bruge i vores semesterprojekt. Ydermere findes forklaring på hvorfor og hvordan vi har gjort brug af disse metoder.

Fokusgruppe

"En fokusgruppe er en særlig form for interview, hvor en gruppe mennesker er samlet af forskere eller studerende for at diskutere et bestemt emne." (Halkier, 2002)

Fokusgrupper ses som en kvalitativ undersøgelsesmetode, som er god til at opnå svar til åbne spørgsmål. Det giver en anden mulighed for diskussion end bl.a. et spørgeskema og individuelle interviews ville gøre. Det gør, at moderatoren kan stille dem over for et konkret problem og fokusgruppen vil dermed producere en masse data og komme med forslag til løsninger.

For at kunne gennemføre en fokusgruppe, skal der først og fremmest være en der overtager moderatorrollen. Det er moderatorens job at introducere emnet og hvilke roller alle i rummet har. Han/hun skal være én der er indstillet på at lytte og styre dialogen. En der kan håndtere sociale dynamikker. Det er vigtigt, at sørge for at der er en vis balance i gruppen. Moderatoren skal muliggøre den sociale interaktion, men også sørge for at der bliver holdt fokus på emnet. Derfor skal han/hun også stille åbne og uddybende spørgsmål, der gør plads til at det er deltagerne der skal blive hørt. Til sidst er det vigtigt at gøre opmærksom på hvornår deltagerne kan stille spørgsmål og hvordan resten af samtalen kommer til at udspille sig.

Når moderatoren skal rekruttere deltagere til sin fokusgruppe, skal han/hun have styr på hvilken målgruppe der skal undersøges. Målet er at få en uhomogen gruppe, så der kommer forskellige

holdninger til udtryk, i stedet for en homogen gruppe hvor deltagerne alle vil have den samme holdning til emnet. Det kan være vigtigt for projektet, at deltagerne i ens fokusgruppe er forskellige, så moderatoren derved får forskellige vinkler på sin undersøgelse. Vores fokusgruppe indeholdte 4 gruppemedlemmer, 3 piger og 1 dreng. Kravet var, at de alle havde mistet en de havde tæt på, så de kunne bidrage med meninger og ytringer.

Fordele:

- Producere data om sociale gruppers fortolkninger, interaktioner, og normer.
- Kan forhindre at alle forskelle i perspektiver, og personlige erfaringer kommer frem.
- Forklaring på mønstre.
- Den sociale interaktion (deltagernes sammenligninger af hinandens erfaringer)

(Halkier, 2002)

Ulemper:

- Dårlige til at producere data om individers livsverdener
- Tendens til konformitet og tendens til polarisering

Begge lægger en dæmper på variationen i deltagernes forståelser og erfaringer.

(Halkier, 2002)

Etiske overvejelser

Det er vigtigt, at skabe et trygt rum for sine deltagere, så samtalen ikke bliver kompromitteret. Deltagerne skal føle sig trygge nok til frit at kunne udtrykke deres meninger. Vi serverede lidt mad og drikke til gruppen og gjorde samtidig rummet de opholdte sig i, lidt hyggeligere med sofaer og levende lys, for at skabe dette trygge rum for deltagerne. Det er vigtigt at gruppen ikke føler sig nødsaget til at sige noget og ikke tror, at de bliver bedømt på deres udtalelser. Derfor kan det være godt med enkelte regler, som hvis moderatoren på forhånd indgår en aftale med deltagerne om, at de f.eks. ikke taler i munden på hinanden. Så kan der undgås problemstillinger og diskussioner, der ikke er relevant for ens projekt. Det kunne også være nødvendigt, at snakke om hvorvidt personrelaterede problemer er relevante. Det kan have en vis relevans for ens projekt, men så skal

moderatoren prøve, at komme uden om bestemte personfølsomme emner der kan sætte en på et sidespor.

Fortolkningsmetodikker

For at forstå og bruge de holdninger og meninger der er kommet frem, når moderatoren har afholdt en fokusgruppe, må der fortolkes på gruppemedlemmernes udsagn. For at kunne gøre dette, skal moderatoren være i stand til at bearbejde sin data. Der skal derfor stilles så fortolkende spørgsmål som muligt (Halkier, 2002). På denne måde fås alle mønstre og ligheder frem. Vores fokusgruppes holdninger bliver især brugt til, at lave en god designløsning. De er med til at give os inspiration. Det er med hjælp fra dem, at vi afprøvede nogle ideforslag, som f.eks. de prototyper vi i forvejen havde lavet og derved finde frem til den endelige designløsning. Meningen er så, at de vurderer vores endelige designløsning og fortæller os deres mening om den færdige løsning.

I fokusgrupper kan deltagerne hurtigt blive påvirket af hinanden. *"I assume that the proper study of interaction is not the individual and his psychology, but rather the syntactical relations among the acts of different persons mutually present to one another"* (Halkier, 2002). Goffmans pointe er, at mennesker i interaktion ofte forsøger, at opretholde deres selvfortællinger og at samtale kan forstås som sociale ritualer (Halkier, 2002).

I forbindelse med at vi gerne ville have feedback på vores park-prototype og tavle, har vi igen kontaktet fokusgruppen. Da vi ikke har haft mulighed for, at samle fokusgruppen igen (pga. eksaminer), har vi valgt at få deres mening skriftligt. Dette gør selvfølgelig, at vi ikke får den samtale og diskussion, som der ellers kunne være opstået, hvis vi havde samlet dem. Vi mente dog at deres meninger var vigtige, og ville derfor gerne have dem med, selvom de skulle foregå individuelt og på skrift.

Interview

"Videnskabeligt set er interviewet en metode hvor informationer (data) skabes gennem en mellemmenneskelig interaktion" (byplanlab.dk, 2014).

Vi har valgt, at den kvalitative interviewmetode skal være en af de metoder vi anvender til, at kunne besvare vores problemformulering. Grunden til det er, at vi har brug for en videnskabelig vinkel, men samtidig også en personlig holdning. Det mente vi, at den kvalitative metode kunne bidrage

med vha. interviews. Vi valgte ikke at bruge talværdier, som ellers benyttes i den kvantitative metode, da det ikke ville være fyldestgørende nok for os. Emnet er så alsidigt og alle har en helt personlig mening, som vi skal tage højde for og derfor vil spørgeskemaer ikke være fyldestgørende nok for os. Oven i det er det svært, at finde nedskrevet viden om netop de personlige holdninger. Her måtte vi gøre brug af interviews for at tilegne os den nødvendige viden. I et metode ark fra byplanlab.dk forklarer de, hvordan de mener en interviewer bør være. Vi brugte denne model som et hjælpemiddel til vores egne interviews for, at få det bedste ud af det.

Ifølge byplanlab.dk bør intervieweren huske at: (Ibid., 2014)

- *Møde den interviewede åbent og fordomsfrit, pas på din egen viden og forståelse ikke kommer til, at stå i vejen for den interviewedes udsagn*
- *Undgå at tekniske hjælpemidler kommer til at skabe barrierer for en god og tryk interviewsituation*
- *Stille enkle klare spørgsmål*
- *Undgå at afbryde, og respektere pauser*
- *Følge med i svarene og følge op ("Du nævnte ..., kan du sige noget mere om det")*
- *Være opmærksom på den interviewedes stemning*
- *Forberede sig godt på emnet*
- *Kunne sin interviewguide udenad*
- *Styre interviewet ("Nu vil jeg gerne spørge om... ")*
- *Tolke, konkludere, verificere ("Vil det så sige, at..? ", eller "Skal jeg forstå det du siger som at..?")*

Vi så et program med titlen "Gennemsnitlig Død" (dr.dk, 2014a). I programmet interviewes forskellige mennesker omkring død og opfattelse deraf. Gennem det fandt vi frem til bedekvinde og antropolog Naja May. Hun havde en anden tilgang til døden og mindekulturen end andre "almindelige" bedemænd. Vi besluttede os for at kontakte hende og hun er en stor del af vores besvarelse i opgaven, svar som vi ikke kunne finde empirisk. Det er også meget relevant at finde den

nyeste "forskning" inden for emnet. Ud over Naja May, snakkede vi med Kirsten Søndergaard, sekretariatschef på foreningen Liv og Død. Hun har taget en masteruddannelse i humanistisk palliation og ved derfor en del om dødens historie og om hvordan mennesker forholder sig til døden. Hun hjalp os meget med netop de 2 foregående emner.

Både Naja May og Kirsten Søndergaard kom med personlige beretninger, som gjorde interviewet subjektivt, men da vores emne netop er baseret på personlige holdninger, var det en god måde de forklarede sig på. I byplan.dk forklarer de, at interview kommer fra den hermeneutiske gren og at brugen af interview får os til at forstå et andet menneske, altså den kvalitative tilgang kommer fra andres erfaringer. Brinkmann nævner i sin bog 3 strukturformer i interviews (Brinkmann, 2014)

- Det strukturerede interview. Kan bruges i survey undersøgelser, hvor der er standardiserede spørgsmål som fører til svar, som kan bruges på tværs af deltagerne.
- Det ustrukturerede interview. Kunne fx være at følge en person i en længere periode og hvor interviewerens ikke kan forberede sig først.
- Det semistrukturerede interview. Er en blanding mellem de to. Her kan interviewerens deltage selv og sin viden og modsat den ustrukturerede så kan interviewerens nemmere fokusere på sine på forhånd arbejdede spørgsmål.

Vi har gjort brug af det semistrukturerede interview. Vi fandt frem til Naja May og Kirsten Søndergaard som vi vidste, havde et åbent sind og som også tænkte alternativt, når det kom til den moderne begravelseskultur. Vi valgte ikke, at have forberedt standardiserede spørgsmål, da vi gerne vil have en samtale frem for et decideret interview. På denne måde var hun ikke bundet til bestemte spørgsmål, men hun kunne komme med hendes fortolkning af tendensen.

Både Naja May og Kirsten Søndergaard var et ansigt til ansigt interview (Brinkmann, 2014). Som Brinkmann siger, kunne vi læse og fortolke deres kropssprog og det er nogen gange lettere end f.eks. et telefoninterview. Vi har dog også brugt telefoninterview i forbindelse med kommunal medarbejder hos vej og park ved Københavns kommune, Boris Koppel. Han hjalp os med informationer omkring Assistens Kirkegårdens park planer og med hvad der er fredet og hvad der ikke er. Bogen fortæller godt nok, at et ansigt til ansigt interview oftest er det bedste da der netop fås: *"mere præcise reaktioner som følge af kontekstuel naturlighed, større sandsynlighed for*

selvgenererede svar, mere symmetrisk fordeling af evnen til samspil, større effektivitet i forbindelse med komplekse spørgsmål, bedre gennemtænkte svar og det forhold, at ansigt til ansigt-interview er bedre i forhold til følsomme spørgsmål" (Brinkmann, 2014). Det er netop disse fordele som bogen nævner, som er gode ved interviews med Naja May og Kirsten Søndergaard, men ved Boris så vi ikke nogen grund til at få et ansigt til ansigt interview, da vi kun havde brug for praktisk empiri og dette kunne klares over telefon og e-mail. Interviewet over telefon gav os desuden den fordel, at det kunne foregå med det samme. Vi skulle hverken aftale tid og sted med Boris Koppel og det gjorde at denne proces blev meget effektiv.

Efter interviewene har vi transskriberet hele interviewet for at kunne analysere og fortolke på det der er blevet sagt. Vi har brugt det transskriberede i vores opgave, for at kunne besvare den bedst muligt.

Lego Serious Play

Som en del af vores idegenerering har vi brugt metoden Lego Serious Play, afholdt af Kim Sandholdt. Formålet var, at komme tættere på en konkret løsning i forhold til designet. Dette gav alle i gruppen mulighed for, at byde ind med de kvaliteter og behov vi fandt vigtige. I Lego Serious Play bruges der legoklodser som redskab til, at visualisere de tanker og idéer de deltagende har. De får mulighed for at få indsigt i de andres tanker og visioner og kan dermed bygge videre på en fælles idé. Vi valgte denne metode, da der var flere i gruppen, der havde erfaringer med det og fordi vores vejleder var uddannet inden for metoden.

Lego Serious Play er en "hands-on" læring, der er med til at give en bedre forståelse af resten af gruppens tanker. Den bidrager samtidig til en konstruktiv kommunikation mellem gruppe-medlemmerne og ved at lave en slavisk gennemgang, sørger metoden for at alle er lige deltagende (Lego, 2014). Under metoden bliver deltagerne tvunget til, at bruge konkrete beskrivelser af deres

visioner for designet. Det resulterer i, at den samlede idé bliver snævret ind til en mere håndgribelig løsning.

Vi startede med, at præsentere hver vores idé hvorefter vi arbejdede os hen imod en samlet idé. Det foregik ved at vi redegjorde for vores valg af materialer, udformning og at sætte ord på noget som vi ikke havde tænkt over. Den sidste del af Lego Serious Play foregik ved, at vi samlede vores idéer og designs til én fælles konstruktion, som hjalp os med at finde ud af hvilke elementer vi kunne tage med i vores eget design.

Vores motivation for at bruge Lego Serious Play var, at vi følte, at vi manglede at visualisere vores egne idéer. Vi havde alle nogle forskellige forestillinger om, hvilke kvaliteter designet skulle have. Lego Serious Play hjalp os med at sætte ord på hvilke aspekter, vi hver især gerne ville have med. På den måde var det nemmere at kombinere disse til sidst. Vi fandt ud af, at vi havde mange ens idéer f.eks. ville vi alle inkorporere naturen i vores design.

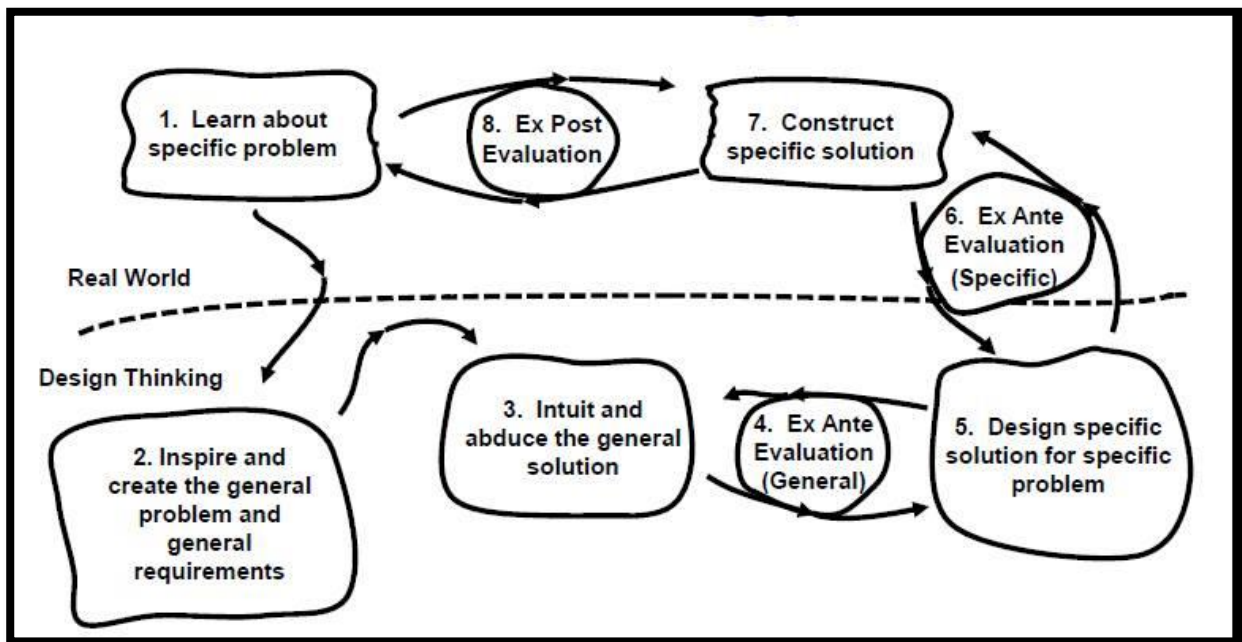
Men der var også nogle få aspekter som alle ikke havde med, f.eks. at vores design ikke skulle indeholde de samme hovedelementer, som på den traditionelle kirkegård. Dette skabte også en debat, som gjorde at vi var tættere på at finde en designløsning. Lego Serious Play var derfor en vigtig del af idégenereringen.

Soft Design Science Methodology

Hevner & March siger; "*vi skal ikke genopfinde den dybe tallerken, men bruge det andre allerede har fundet ud af*" (Hevner & March, 2003). Dette citat passer rigtig godt til vores projekt. Vores mål er ikke at opfinde noget helt nyt, men vha. den viden vi har fra traditionerne i begravelseskulturen, genskabe noget alternativt hvor flere kan føle sig inddraget.

Vi har valgt at bruge metoden Soft Design Science Methodology (Pries-Heje et al, 2014). Metoden består af 8 punkter der beskriver den iterative proces. Det kan være at gå fra *den første idé* til *det endelige design*. Metoden passer godt ind i vores proces og derfor har vi valgt, at bruge den som skelet til analyse af vores designproces.

Metodens 8 punkter ses på dette billede.¹

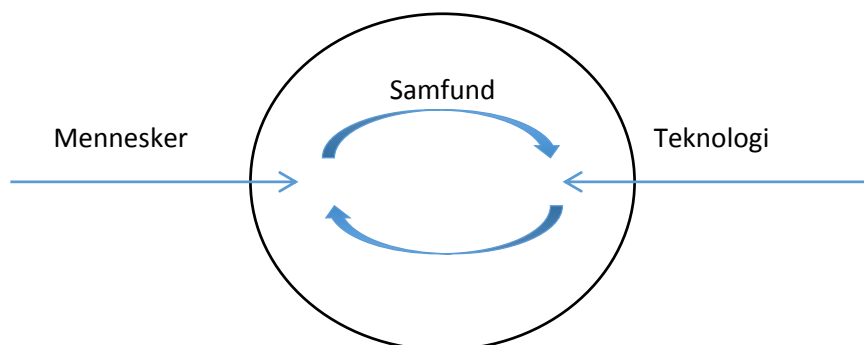

Som det ses på modellen, spænder metoden mellem den rigtige verden (real world) og design thinking. At designet ses i begge *verdener* er med til at udvikle designet og understøtter f.eks. at der skabes forskellige løsninger i forskellige situationer. (Pries-Heje et al, 2014)

Overordnet set er det, det der bedst beskriver metoden. Design løsninger foregår i design thinking-verdenen og konstruktion og evaluering foregår i den virkelige verden.

Værktøj til forståelse af emnet

"The proper interpretation of the meaning of technology in the mode of use seems to be nothing more complicated than and occasional, limited and nonproblematic interaction" (Nye, 2007)

¹ Figure 5.3 (Jan Pries-Heje et al. 2014)

Teknologi er i sig selv ikke kompliceret. For at forstå teknologi på et højere niveau, må vi se på teknologi og mennesker sammen (Marckwardt, 2014). Teknologi bliver langt mere interessant, hvis vi observerer, hvordan teknologierne er involverede i sociale forhold (Winner, 1989). Muligvis kan vi kun forske rigtigt i emnet, når vi tager det subjektive aspekt ind over (Marckwardt 2014).

Denne forståelse underbygger også, at mennesker og teknologi ikke kan forstås adskilt. Mennesker og teknologi kan ses som et gensidigt konstitutionsforhold (Haldrup & Svabo, 2012).

“Mennesket skaber teknologier - og gennem teknologier (gen)skaber mennesket sig selv og hverdagslivet/samfundet” (Sommer, 2014).

Subjektivitet, Teknologi og Samfund er forholdet mellem mennesker, teknologi og samfund. Før vi nåede til design-delen, har vi måtte inddrage ekspertinterviews og fokusgruppe, der fortæller om forholdet mellem pårørende (=mennesker) og gravsteder (=teknologi). Sammen udgør de et gensidigt konstitutionsforhold, der påvirker kirkegården (=samfundet). Og på den måde mener vi, at faget er meget relevant. Det er vigtigt for forsøget og designløsningen, at implementere teknologien (som her er tavlen) i en rigtig kontekst (som her er kirkegården). Det vil give os det bedst mulige resultat og også en evt. forbedring. Modsat er prototypen ikke mulig at etablere i en rigtig kontekst. Vi evaluerer den med fokusgruppen, selvom det optimale ville være at lave parken i virkeligheden, så den netop har de rigtige omgivelser og alle kunne bruge den.

Handlingsdeontologi

For at finde ud af om det var den rigtige løsning, at sætte en mindetavle op, har vi gjort brug af den handlingsdeontologiske teori, der er en gren til den deontologiske teori, som er en af hovedgrupperne inden for etisk teori (Føllesdal et al, 1992). I den handlingsdeontologiske teori skal situationen iagttages i sin helhed for at få alle aspekter med, så der kan dannes et samlet indtryk af situationen og dermed konkludere, hvad der er det rigtige at gøre (Jensen, 2014b). Denne teori ser bort fra de generelle regler, da de findes misvisende og unødvendige og altid bliver anvendt i

² Model er lavet med inspiration fra: 1. kursusgang: Introduktion til Subjektivitet, teknologi og samfund v/ Ernst Schraube

konkrete situationer (Ibid.) Konsekvenserne af en handling bliver ikke taget op til overvejelse idet der ikke vides hvilke konsekvenser der kan afstedkomme af situationen (Ibid.).

Vi har gjort brug af denne teori i forbindelse med opstillingen af vores prototype ved Assistens Kirkegården. For at finde ud af hvordan vores mindetavle ville fungere i praksis og om det er etisk korrekt at stille den op, valgte vi at placere den i Hans Tavsens Park, for at se hvordan folk reagerede på den.

Ved at kigge på situationen med denne teori kan vi konkludere, at en opsætning af mindetavlen, er etisk okay at gøre, idet folk med glæde skriver på tavlen og ikke bliver stødt over den. Der vil selvfølgelig altid være nogle konsekvenser ved, at sætte en tavle op med fri adgang til kridt, men en del af processen er også, at finde ud af hvilke konsekvenser det måtte være.

Etnografisk metode

Vi har brugt den etnografiske metode i forbindelse med tavlen. I følgende afsnit forklarer vi brugen af metoden.

Etnografisk metode bruges ved feltarbejde. Her observerer etnografen ikke kun hvad brugeren gør, men deltager også i aktiviteten. Etnografen skal mærke situationen på egen krop og gøre brug af alle sine sanser. Det gode ved den etnografiske metode er, at etnografen får mulighed for at opleve brugerne og deres naturlige-jeg. Hvorimod de under et interview ville tænke mere over hvad de siger, og situationen kan nemt blive unaturlig og opstillet. Det vil også resultere i, at den måde de gerne vil udtrykke sig på bliver *pakket ind* og dermed kan det være svære for dem at tale om det.

Etnografen skal derfor være naturlig omkring brugerne, så de føler sig trygge og får lyst til at åbne sig op. *”Hvis man fx laver et etnografisk studie af et københavnsk værtshus, må man prøve at blive en del af det og mærke det på egen krop. Det kan eksempelvis være ved at drikke øl, spille billard, (måske) ryge smøger og indgå i samtaler med værtshusgæsterne over tid”* (Larsen 2011, bilag 1).

Etnografisk metode kan medvirke til, at etnografen kommer rigtig tæt på brugerne og i modsætning til det kun, at observere er det sværere, at misforstå observationerne når personen er deltagende. Problemet med metoden er, at det i nogen tilfælde kan opfordre etnografen til, at påvirke dem i en bestemt retning.

Desværre nåede vi ikke at fuldføre metoden, fordi vi på grund af manglende tid, ikke havde mulighed for at observere i en længere periode.

Den danske kirkegårdshistoriske udvikling

Dette afsnit fortæller om den historiske udvikling af gravsteder og kirkegårde. Vi vil starte med, at redegøre for udviklingen rent historisk med det formål, at redegøre mindekulturens ændring fra før vi blev kristne og op til i dag.

Alternative kirkegårde huser plads til sorg og forskellighed. For at få en forståelse for begravelseskulturen i dag og hvilke muligheder der er, tog vi en gruppetur ud i felten og kiggede på kirkegårde. Her observerede vi, at Vestre Kirkegård er et godt eksempel på en kirkegård med mange alternativer. Der er urnegrave på en stenhøj, hvor der kun må være natursten. Der er de muslimske, grønlandske og færøske grave, der giver plads til at samle folkeslag med samme traditioner. Vestre Kirkegård har en størrelse på omtrent 54 hektar (kk.dk, 2014). Udover at være den største kirkegård i Danmark, er det også det største grønne område omkring Vesterbro. Netop derfor bliver kirkegården bl.a. brugt til gå- og løbeture, samt små udflugter af de lokale børnehaver. Denne brug gør kirkegården til et mindre *tungt* sted at være. Den *ikke-tunge* følelse går dog væk, så snart du kommer tæt på gravene. Her er der stille og der er plads til at sørge. Tæt på gravene vil det ikke være velanset, at hygge sig eller at grine ved graven. Selvom områderne og gravene er forskellige, bruger de fleste pårørende gravstederne på samme måde. De kommer der og er stille med sig selv og med hinanden.

Et andet eksempel på en kirkegård der bliver brugt alternativt, er Assistens Kirkegården i København. Ud over mennesker på løbe- og gåture ses der i sommermånederne også en masse mennesker, der udnytter de grønne områder på kirkegården til, at sole sig på. Alt dette foregår i de områder der kun indeholder gamle gravsteder. På Assistens Kirkegårdens lokalafdeling er det ikke tilladt at solbade og derfor kommer der, som på Vestre Kirkegård, en (fysisk) adskillelse af *hygge* og plads til sorg.

Fra hedning til kristen

Før vi danskere blev kristne var vi hedninge. Her var begravelsesritualet mere personligt, i forhold til den kristne skik der senere indtraf. Som hedning blev de begravet i en dragt og fik gaver og

personlige genstande med sig i graven, samt redskaber der skulle hjælpe en i efterlivet (Jantzen & Fode, 2005).

På de første kirkegårde sås der ikke et bestemt system der gjorde, at den var pæn og velholdt. Det eneste der var brugt kræfter på var, at adskille kirkegården så der på den ene side var gjort plads til fattiglus og hjemløse og på den anden side til resten af den højerestående befolkning (Ibid.).

*Billede: "Hans Nikolaj
Hansens bekendte maleri fra
1880 med titlen >>På en
kirkegård<< viser ikke blot
træk af den ældre kirkegård
med dens manglende
systematik og organisation.
Billedet afdækker også den
sorg, der er knyttet til tabet af
en kær" (Jantzen & Fode,
2005)*

Mindekulturen blev slet ikke dyrket. Kirkegårdene blev forladt i forfald, også selvom præsten fik penge til at passe den (Jensen, 2002). Når murene og stengærderne faldt sammen, trængte kvæg og grise ind på grunden. På trods af det rodede ydre, vendte gravene altid mod øst. Gammel fortælling lyder, at gravene ikke skulle bryde den hedenske skik, så derfor vendte de samme vej som solopgangen, der tolkes som livet og frugtbarheden (Ibid.). Skikken forsvandt dog i den danske begravelseskultur, eftersom borgerne i 1800-1900-tallet gik mere op i organiseringen af kirkegårdene.

I takt med at kristendommen blev en del af den danske kultur, blev begravelsesritualerne også ændret. Når danskerne blev begravet, foregik det efter et nyt regelsæt der gik ud på, at den afdøde stadig skulle begraves på ryggen og med fødderne mod øst, men nu blev formålet at personen skulle komme Frelseren i møde ved opstandelsen, ansigt til ansigt (Jantzen & Fode, 2005). Den afdøde blev

iklædt et ligklæde og de genstande han eller hun nu kunne få med sig i graven, var kun ting der havde tilknytning til kristendommen (Ibid.), *"... som rosenkranse, karonsmønter eller pilgrimsmærker, der var tegn på, at de havde besøgt et af Europas mange valfartssteder"* (Ibid.).

Siden danskerne blev kristne, har der været kirker og kirkegårde i Danmark. For at kunne blive begravet i indviet jord, skulle den afdøde være døbt. Dem der ikke var det, blev begravet uden for kirkens grund (Jantzen & Fode, 2005). Gravene var ikke en del af mindekulturen. De døde blev tilfældigt placeret et sted på kirkegården og jorden ragede herefter over terrænet, indtil kisten sank sammen (Jensen, 2002). En sjælden gang blev der placeret et kors, men det var langt fra de fleste der havde råd til det. Til at starte med var der altså ikke nogen tydelig indikation af hvor de afdøde lå begravet, men med tiden i slutningen af 1700 tallet blev det vigtigt, at kunne tydeliggøre, hvor de forskellige lå begravet. Dette skyldes ønsket om, at blive lagt til hvile ved siden af familiemedlemmer og ægtefolk.

Til at starte med blev stederne markeret af enkle trækors, men i den sene middelalder begyndte borgerne også at bruge gravsten lavet af granit. Denne udvikling tog fart i omkring 1800 tallet, hvor forskellige stentyper blev anvendt og gravstenen blev fast inventar, sammen med støbejernskors. I begyndelsen af 1800 tallet, var der ikke indgraveret navne i gravstenene. Stenene blev brugt til at lave kunstneriske bemærkninger (Jantzen & Fode, 2005), men i slutningen af 1800 tallet blev der indhugget navn på den afdødes gravsten, samt fødselsdato og dødsdato som vi kender det i dag. Dette var vigtigt for, at kunne opretholde mindet om afdøde.

Derudover blev personens stilling i erhvervslivet og eventuelle udmærkelser også nævnt på gravstenen (Ibid.). Efterhånden som gravstens trenden tog fat, begyndte de at benytte og lave alt *"... fra portrætter i relief af afdøde til seriefremstillede duer, små fugle, kors og andet støbt i bronze"* (Ibid.).

Den danske kirkegård og begravelseskultur har altså en lang historie foran sig. Den udvikling vi danskere er gået igennem, har også haft betydning for vores kulturelle evolution. Netop det historiske skift, da vi gik fra hedning til kristen, har haft stor betydning for den danske kulturarv. Det har gjort, at vi i dag har en kultur der er bundet op på kristendommen.

Den tidlige og den moderne kirkegård

I starten af år 1800 begyndte de danske kirkegårde at blive systematiske, dette skyldes behovet for at vide hvor ens afdøde lå, men også fordi at det ikke var muligt at blive begravet inde i kirken længere. Oftest er der en mening med hvordan stierne er placeret, da de f.eks. fører op til kapellet med en bred hovedgang. De fleste anlæg ligger i vest-østlig retning som kirkebygningen, med en eller flere længdegange (Jensen, 2002).

I det moderne Danmark er der opstået en tendens med tomme pletter på de danske kirkegårde. Tidligere var der mangel på plads, fordi hygiejnen var dårligere og viden omkring sygdomme ikke var ligeså udbredt som det er i dag. Efterhånden som det er blevet mere *moderne* at blive kremeret, er der nu masser af plads. Gravstederne er oftest omkranset af hække og Danmark er det land som benytter sig mest af hækkene (Ibid.). Antropologer udleder, at der kunne være en sammenhæng mellem den skik og ligusterhækkene omkring de danske parcelhuse. Først i 1922 ses de systematiske kirkegårde, vi kender i dag (Ibid.). Oplysninger omkring de tidligere gravsteder og hvordan de så ud, er svære at finde, men det virker som om at gravstederne var mere rodede og ikke så organiserede. Det var først efter 1800 tallet at gravpladserne blev mere velovervejet og opdelt i gravparceller (Ibid.).

Det var efter reformationen i år 1536, at gravstederne blev flyttet ud af byen. Det var normalt at blive begravet inde i kirken, men da pesten kom til Danmark døde der så mange, at der ikke var mere plads i kirkerne. Følgerne af pesten var slemme og der lugtede grimt. Det var allerværst i København omkring 1711 hvor en tredjedel af byens befolkning døde (Ibid.). Der var ikke mere plads at gøre brug af. Derfor blev jorden ved Vor Frue kirkegård forhøjet, så flere døde kunne blive begravet oven på hinanden. Da dette heller ikke hjalp anlagdes der en ny kirkegård, nu kendt som Assistens Kirkegården, som lå uden for byen på daværende tidspunkt i år 1760. Den var kun tiltænkt de fattige for de rige havde ikke lyst til at blive begravet på pladsen, da den lå for langt væk fra byen. Johan Fjord Jensen mener, at den afgørende ændring af begravelsespladser i Danmark var enten i 1760, da Assistens Kirkegården blev oprettet, eller i 1805 da det ikke længere var muligt at blive begravet inde i kirkerne (Ibid.). Det ændrede de sociale skel i samfundet, fordi de rige ikke længere kunne købe sig en plads inde i kirken, men skulle ud på kirkegårdene som alle andre. De rige tog dog noget med; de ville have små haver, ligesom de flotte haver de havde derhjemme (Ibid.).

I et interview med Naja May fortæller hun *"derfor (..) kan man jo sige at dødens iscenesættelse jo ligesom er lagdelt, både i forhold til den sociale og den økonomiske og den kulturelle kapital man svæver rundt på. Og jo mere overskud man har på de forskellige felter, jo mere kreativ og innovativ har man også overskud til at være"* (May 2014, bilag 2).

Det var altså kun de fattige der blev begravet på kirkegårdene, og de rige i kirker. Men da pladsen blev for træng, måtte de rige også ud på kirkegården. Det skulle stadig være tydeligt hvem der var rige og hvem der ikke var, og derfor kom traditionen med hækkene. De store sten var også kun noget, de rige havde råd til og netop derfor skulle de være store og prangende.

Billedet viser et af de store gravsteder på Nordre Kirkegård, dækket i sne. (Jantzen & Fode, 2005)

Levende minder

Traditionen med de store sten var ikke dansk. En begravelsesplads i Paris kaldt Père Lachaise medførte markante ændringer til mindekulturen i 1804 (Jensen, 2002). De var de første til, at fastholde de minder pårørende havde til den døde. Der kom gravsten med symboler og små tekster, som sagde noget om den afdøde. I 1816 og 1825 blev stenene til kæmpe monumenter og det blev en konkurrence om hvem der havde den største sten. Det endte med, at begravelsespladsen i Paris blev overfyldt og måtte udvides med ny jord, alt imens pladsen mistede sit naturpræg (Ibid.). Også i resten af Europa ændrede tendensen sig. I England skete der forandringer i takt med, at de religiøse følelser bliver mindre og pårørende derfor ikke havde religionen til at forklare, hvad der ville ske i efterlivet. Det var her, i starten af 1800 tallet, at mindekulturen for alvor indtog sin plads (Ibid.).

Frem til 1800 tallet blev de afdøde kun registreret med navn og nogle gange stilling. Senere kom de små tekster: *"in memory"* og senere som vi kender i dag: *"in loving memory"*. Tendensen viser, at der bruges mere og mere følelsesmæssige værdier og at der sker flere og flere forandringer i takt med sociale forandringer.

En anden følelsesmæssig værdi er levende blomster, der også har en vigtig symbolik. Hvis blomsterne visner og graven ikke bliver passet tolkes det som, at minderne heller ikke bliver passet (Ibid.). Naturen er derfor vigtig for begravelsespladser. De pladser hvor der er rig med natur, bibringer det til en god stemning.

Det var, som nævnt i tidligere afsnit, vigtigt for de rige, at gravstedet lignede deres haver. Men det var altså ikke kun for prals skyld, det havde også en effekt på stemningen. Det naturlige bidrager med ro og fred og dermed også til stemningen. Dog skal det være passet, så det er tydeligt at graven stadig bliver brugt – og minderne dermed bliver passet. I dag bliver gravstedet passet af en gartner og vi har derfor fundet andre måder at pleje minderne på.

Cyber-død

Selvom mindekulturen på kirkegården og gravstederne ikke har ændret sig synderligt siden reformen, har mindekulturen stadig udviklet sig til også at omfatte internettet. I takt med at vores liv i større grad leves gennem det offentlige rum på nettet, flytter døden sig langsomt ind i det offentlige rum (Birk 2009, bilag 3). Dette sker gennem sociale medier som Facebook og hjemmesider som YouTube og mindet.dk, som er beviser på, at vi har fundet nye måder at mindes vores afdøde på. Som Lisbeth Lyngse skriver, så forsvinder personen ikke fra nettet selvom personen dør. Mange har i dag et såkaldt efterliv på de sociale medier som Facebook, hvor den afdødes profil ikke bliver nedlagt (Lyngse 2008, bilag 4).

Brugere af Facebook har dog klaget over, at den afdødes profil stadig findes og er aktiv. Facebook har derfor oprettet *"memorializing"*. Med *"memorializing"* kan ingen logge på den afdødes profil, men profilen forbliver på Facebook. Dette betyder, at de pårørende kan skrive på den afdødes væg, uden der er mulighed for at få et svar (Lewis & Moreman, 2014). Ligesom Facebook bruges YouTube også til, at mindes de afdøde. Nogle familier vælger at uploade en mindevideo af den afdøde, hvor der vises billeder, videoer og evt. klip fra begravelsen, til f.eks. den afdødes yndlingssang (Birk 2009, bilag 3).

I 2000 oprettede Christian H. Jessen hjemmesiden mindet.dk med henblik på, at skabe et rum på nettet hvor de pårørende kan oprette en mindeside, til ære for den afdøde og derigennem mindes ham eller hende (Nielsen 2003, bilag 5). Gennem denne side kan de pårørende tænde et lys, skrive om et godt minde de har haft med den afdøde og snakke med andre om deres sorg og minder. De pårørende kan selv bestemme hvordan deres mindeside skal se ud. De vælger selv hvilke billeder og videoer der skal lægges op på siden, samt en passende tekst om den afdøde (Ibid). Antropolog Gitte L. Johanson mener, at denne form for minde-mulighed, som nævnt ovenfor, kan ses som en slags sorgbearbejdelse, idet de pårørende stadig føler en vis nærhed med den afdøde (Ibid).

Ifølge cybersociologen Stine Gotved, er de offentlige mindesider et godt eksempel på, hvordan vores private "*offline*" liv smelter sammen med vores offentlige "*online*" liv (Birk, 2009, bilag 3). Tidligere bisp Jan Lindhardt mener dog ikke, at dødens indtog i det offentlige rum er noget nyt. Helt op til 1900-tallet var den afdøde en del af det offentlige rum. Det skete ved at afdødes navn og stilling blev nedskrevet på gravstenen. Det var først i det 20. århundrede, at samfundet fortrængte døden og gjorde den *hemmelig*. Det kunne f.eks. ske ved at fjerne titler, efternavn, fødsels- og dødsdato fra gravstenene, så det kun var fornavnet der var tilbage. Ved at bruge de sociale medier og mindesider ses døden igen i det offentlige rum (Ibid.). Dødens nye indtog i det offentlige rum kan være forbundet med mange ting. Både Stine Gotved og Jan Lindhardt mener, at Lady Dianas død har haft stor betydning, da vi her lærte at sørge offentligt med vores medmennesker, hvilket også viste sig ved at der blev oprettet flere mindesider til ære for hende (Ibid.).

Stine Gotved mener dog, at ikke alle folk der opretter mindesider på sider som mindet.dk, er fuldt ud klar over, at den oprettede mindeside er offentlig. Hun mener, at de opfatter den som privat, da de ikke tænker på, at andre end de pårørende til den afdøde kan, eller vil, gå ind på mindesiden (Ibid).

I takt med, at vi er begyndt at være mere og mere online, er internettet altså også blevet et sted hvor vi mindes. En kirkegård er offentlig og det har derfor altid været muligt for uvedkommende at komme ved graven. Forskellen er hvordan vi udtrykker vores sorg i det offentlige forum, i stedet for at bearbejde følelserne inde i os selv. I det samfund vi lever i nu, hvor synet på døden har ændret sig, er vores mindekultur faktisk ikke synderligt forandret. Mindekulturen har ikke rigtig ændret sig synderligt før internettet blev alle mands eje. Mindekulturen har ændret sig på den måde, at vi nu

ikke kun mindes gennem genstande og tanker, men også mindes på nettet. Det vil sige, at der hvor mindekulturen har været igennem den største ændring er den måde vi udtrykker vores sorg på.

God lugt og splatterfilm

Efter at have redegjort for den historiske udvikling af kirkegården, samt analyseret mindekulturen, vil vi nu redegøre for hvordan synet på døden har ændret sig gennem årene. Da moderniteten kom, ændrede vores syn på døden sig. Før moderniteten var danskerne mere afklaret med døden, fordi vi var mere involverede når nogen blev syge og døde (Petersen & Sommer, 1998).

Modernitetens grundlag bygger på en udødelighedsfølelse og troen på et liv efter døden (Petersen & Sommer, 1998). Dette stammer fra grundprincipperne fra bl.a. den kristne religion og troen på gud. Grundprincipperne bygger på frykten for uvidenhed, som medfører troen på himmel og helvede. I det senmoderne samfund vi lever i nu, har døden aldrig før haft så stor en plads. Den videnskabelige opmærksomhed omkring døden er steget radikalt og flere og flere borgere donerer deres krop til videnskaben (Ibid.).

Når vi tænder Tv'et er størstedelen af det vi ser, død og ødelæggelse. Ifølge Michael Hviid kan vi *"knapt se døden for bare dødstilfælde"* (Ibid.). Dette er Jan Lindhardt enig i. Han beskriver nemlig de samme senarier i sin tekst: *Døden der blev væk, men måske kommer igen* (Ibid.).

Kunst og litteratur fra 1960'erne var en genspejling af livet på godt og ondt og dermed også døden (Ibid.). Det fandt sin inspiration i de ritualer og normer dagligdagen havde. På daværende tidspunkt kom det store ryk, hvor videnskaben fik stor fokus på døden.

Blandt borgerne blev døden holdt mere og mere på afstand og samfundet begyndte at fornægte den. Det syn de før havde om, at døden kaster lys over livet, var ikke længere den traditionelle tro (Ibid.).

I moderniteten begyndte mennesket, at føle sig resistens over for døden, de så den som en sygdom der bare skulle findes en kur mod (Ibid.). Denne kur skulle findes af videnskabsmændene og kunne de ikke finde løsningen, var det en fejl fra deres side. Grundet denne opfattelse har samfundet holdt en vis distance til døden. Det at blive gammel blev en dom og ungdommeligheden dyrkes. Det ses også ved troen på nedfrysning af patienter, der har forhåbninger om at blive vækket når behandlingen er fundet. Dette understreger vores ønske om at være udødelige.

Samtidig valgte vi også at overlade døden til de professionelle (Ibid.). Med professionelle menes præster, bedemænd, læger, sygeplejesker og andre der er i berøring med døden i deres arbejdsliv. Ifølge Jan Lindhardt ved vi godt, at "*døden er for alle*", vi vælger dog ikke at behandle den sådan. Døden holdes bag hvide mure og hvide kitler og holdes dermed også skjult (Ibid.). I følge Jan Lindhardt nægter vi at tro, at nogen kan dø på et hospital, da syge patienter i dag kan gøres næsten smertefrie og hospice nu er det sidste sted den syge kommer hen og dermed også stedet hvor han/hun dør.

Jan Lindhardt mener også, at synet på døden har ændret sig sammen med vores fremskredne hygiejne (Ibid.). I dag skal alle kropslugte så vidt muligt holdes nede og derfor er der ikke nogen der vil have en døende liggende derhjemme, der ikke længere kan kontrollere sine kropslugte. Han mener, at det er derfor begravelsesritualet har ændret sig, så 80% nu vælger at blive brændt, da vi ikke kan lide tanken om at skulle spises op af orme (Petersen & Sommer, 1998).

Gravstene er blevet mindre og halvdelen af befolkningen vælger, at blive begravet på de ukendtes grav for ikke at være til besvær for de efterladte og på den måde undgår vi også den konkrete tanke om døden (Ibid.). Dog mener Michael Hviid Jacobsen, professor i sociologi og forsker i begravelseskultur, at vi stadig har et behov for at sætte et præg på verdenen (det kan være inden for sport/politik/kunst) så vi vil blive husket for noget. Dette er en del af udødelighedsmyten.

Michael Hviid Jacobsen mener også, at døden ikke skal ses som en fiasko, men som at døden er årsagen til livet. Døden er ikke livets negation, men livets forløsning (Ibid.). Først når vi lærer at dø, kan vi hjælpe de døende.

Vores syn på døden har ændret sig sammen med vores viden om hygiejne. Vi har derfor skubbet de syge ud af hjemmet og i stedet bliver de overladt til de professionelle. Dette resulterer i, at vi ikke længere behandler døden på samme måde, da vi ikke skal tage stilling til de samme ting længere. Det eneste vi skal tage stilling til, er hvor og hvordan den afdøde skal begraves. Vores syn på døden ændrede sig også, da vi begyndte at pleje ungdommen, og det ikke længere var anerkendt at blive gammel. Vi kan på en måde sige at døden blev et tabu – eller kan vi?

Døden som tabu

Samfundet har, ifølge antropolog Cecilie Rubow, altid påstået at døden er et tabu (Petersen & Sommer, 1998). Når vi bruger ordet i daglig tale, er det ladet med kritik og vi bruger begrebet tabu omkring den kulturelle fortrængning der skabes i det fælles rum.

Et af de ritualer Cecilie Rubow stødte på under sine undersøgelser, var dét at tænde lys for afdøde (Ibid.). Dette betyder ikke, at hver gang vi tænder et stearinlys, er det en rituel handling. For dét at tænde et stearinlys er også et *"nøglesymbol"* og måden vi skaber hygge i hjemmet på.

For at kunne skabe en rituel handling med mulighed for at nedbryde tabuer omkring døden, vil nye tabuer fremkomme pga. udeladelser og tilsidesættelse (Ibid.).

Hendes indtryk er, at når en nærtstående dør, rammer en følelse af magtesløshed (Ibid.). Døden er et problem i hvert et samfund. Cecilie Rubows holdning er, at det er umuligt at påstå at døden ikke er et tabu, men mediernes enorme skildringer af døden tæller, ikke som et tabu-brud (Ibid.).

Naja May mener ikke, at døden er et tabu. Hun tror i stedet, at vi mangler kommunikation med pårørende i sorg. *"jeg tror vi mangler et sprog, og vi mangler nogle ritualer som vi kan genkende så vi ligesom har noget fælles at trække på og det er derfor vi falder tilbage når vi ligger på det yderste til Jesus og Gud, fordi vi har ikke så meget andet"* (May 2014, bilag 2).

Det er derfor vigtigt, at der er en bedemand der kan guide de pårørende igennem begravelsesprocessen, da mennesker i sorg, som udgangspunkt, ikke kan tage stilling til alt for mange valgmuligheder. Denne stillingstagen kan i de fleste tilfælde kun lade sig gøre, hvis pårørende er meget ressourcestærk.

"Det er jo både den sociale og den kulturelle og den økonomiske kapital, som er med til at afgøre hvor opfindsom man har råd til at være på alle niveauer" (May 2014, bilag 2).

Der findes mange ritualer for at mindes. Alt fra at besøge et gravsted, poste følelser og tanker på nettet og til den helt simple med at tænde et stearinlys. En ting er både Naja May og Cecilie Rubow enige i. Uanset hvad vil vi altid føle os magtesløse, når en vi kender dør.

Unge menneskers tanker og relationer til gravsteder

Gravstedet kan ses som vores sidste destination, på denne jord. Dette dog med forbehold for de forskellige religiøse forestillinger om efterliv. Stedet associeres oftest med død og sorg, hvilket er med til at skabe et næsten usynlig normsæt der følges af unge som gamle. I dette afsnit vil vi analysere hvordan målgruppen bruger gravstedet og kirkegården.

For at sætte ord på og få skabt en forståelse for hvilke behov den unge generation, i alderen 20 - 25 har, er en fokusgruppe blevet samlet. I dette forum har vi talt om det at mindes og brugen af gravsteder, for på den måde, at få undersøgt hvilke behov der er og om de bliver dækket. Fokusgruppen består af fire unge mennesker, Charlotte, Christina, Tim og Anja der alle er i alderen 20 til 25 år.

Gravstedet

En af de første ting vi talte om i fokusgruppen var, hvordan deltagerne bruger deres afdødes gravsted. Dette gjorde vi for, at få et indblik i det forhold de har til stedet.

Gennem vores fokusgruppe fandt vi ud af, at brugen og behovet for et gravsted er forskelligt fra person til person. Christina, som mistede sin mor for 10 år siden, er den i fokusgruppen der bruger sin mors gravsted mest. Hun kommer der for at finde ro, sætte blomster og sørge for at der er pænt. Det er vigtigt for hende at kunne komme der og mindes, da hun ved, at det er der hendes mor ligger.

Charlotte der har levet uden sin mor i 6 år, bruger moderens gravsted sjældent. For hende er tanken, om moderen nok. Hun taler meget med sin søster om deres mor og det er sådan hun mindes hende bedst. Det vigtigste for hende er, at moderen er i hendes hoved og at hun ikke glemmer hende. Dermed er arvestykkerne også af særlig betydning for Charlotte. Hun har et guld armbånd hun bruger, når hun f.eks. skal til eksamen. Hun tror ikke at det bringer hende lykke, men det giver følelsen af, at have sin mor med sig i tankerne og det er det armbåndet hjælper hende med. (bilag 6a, 04:00-05:43)

Det interessante ved at kigge på Christina og Charlotte er, at de begge har mistet deres mødre. Dog er forskellen den at Christina, der besøger sin mors grav 2-3 gange om måneden, har et stort behov for at komme på kirkegården, modsat Charlotte, der besøger sin mors gravplads 1-2 gange om året.

Omvendt lægger Charlotte stor værdi i de genstande og arvestykker hun har fra sin mor, mens Christina ikke længere har nogen genstande, hun har beholdt efter moderen.

Christina tror, at der kan være forskel på, hvad ens behov er, alt efter hvor de efterladte er henne i sorgprocessen. For når hun mindes ved gravstedet er det ofte sammen med hendes søster. Hendes søster har en lille pige der aldrig har mødt sin mormor, men ved at mormor ligger der på gravpladsen. Den lille pige er med til at udføre minderitualerne sammen med de to søskende. Dette synes Christina er vigtigt. Hun vil gøre det samme, når hun selv får børn. Stedet skal også besøges på store mærkedage, som fx den dag hun skal giftes. Hun ved ikke om det er en pigeting at hun har det forhold til gravstedet hun har. Christina er også glad for at hun har et sted hvor hun kan tage sin kæreste med hen og fortælle ham om sin mor, som han aldrig har mødt. Her bakker Charlotte hende op og siger at det jo også fortæller noget om ens egen historie, hvilket hun mener er vigtigt. (Bilag 6a, 07.18-09.35)

Tim der har mistet sin farfar og sin chef, der var en nær ven, er enig i det med at mindes i tankerne. Han har svært ved, at der skal være en fysisk ting, han skal tilegne en person. Derfor er gravsteder ikke noget han bruger. Han havde for nylig en samtale med sin mormor, hvor hun fortalte, at hun ikke vil have et gravsted. Hun vil ikke have at folk skal komme på gravstedet og kigge ned på hende mens hun, som han udtrykker det: *"ligger der og rådner"*. Hun vil hellere gemmes i hjertet og mindes i deres tanker, hun vil ikke have at folk skal komme på gravstedet og blive kede af det. Denne tanke finder Tim smuk. Afdøde bliver bevaret i mindet.

Tim har også talt, med nogle af dem han går i klasse med. Der fandt han ud af, at der er nogen, der godt kan lide, at der er noget der skal repræsentere dem efter døden, et sted hvor der gøres en gestus. Her giver Christina ham ret, sådan et behov har hun selv. Tim tænker, at årsagen til dette kan være, at det at mindes bliver mere håndgribeligt, hvorimod følelsen inden i nogle gange er svær at styre. Han tænker, at når man står ved et gravsted og mindes, så er det det man gør lige der og så ligger man det fra sig når man forlader kirkegården. (Bilag 6a, 05:44-07:17)

Behov og minderitualer

Minder er det, vi siger vi er efterladt med, når nogen går bort. For at blive klogere på hvor meget minderne fylder når de er på kirkegården, talte vi om hvilke ritualer de fire i gruppen har, når de skal

mindes dem de har mistet. Derudover var det vigtigt, at vi fik sat nogle ord på hvilke behov de har og om minderitualerne kan hjælpe med at opfylde disse.

Selvom Tim fortæller, at han ikke har et behov for at komme på kirkegården for at mindes, så udtrykker han alligevel et behov for et ritual. Tim fortæller nemlig, at han i perioden efter hans chefs død, havde noget tøj og nogle ting fra hans arbejde, han tilegnede meget stor værdi. Han siger, at det var meget *OCD agtigt* med, at det hele tiden skulle være rent og det skulle hænge pænt og ordentligt. Det var ikke fordi arbejdstøjet var specielt fint, men det var tanken om at det ikke måtte falme. Han syntes selv, at det var lidt sygt og påpeger, at han gået væk fra det i takt med at han er kommet videre i sorgprocessen.

Anja, der har mistet sine bedsteforældre fortæller, at hun har det ligesom Tim. Forstået på den måde, at behovet for ens ritualer og for at komme på gravstedet, bliver mindre i takt med at man får bearbejdet sorgen. (Bilag 6a, 10:40-13:21)

Som det er blevet nævnt flere gange, er alle enige i at sorgprocessen har meget at skulle have sagt i forhold til brugen af gravstedet. Gravstedet er ikke typisk et sted, hvor de har minder fra med den afdøde, så relationen til graven kan føles mindre, i takt med at behovet for at være der ændres.

Charlotte brugte gravstedet meget til at begynde med. Lige da det var sket, var gravstedet et frirum for hende, men nu har hun ikke behovet. Det er som om det hjælper i den proces man gennemgår, når man mister. Det at man har et fysisk sted man kan komme, så man ikke føler at personen er helt væk, har for hende gjort bearbejdningen lettere. I modsætning til Charlotte har Tim ikke brugt gravstedet, som et led i af hans bearbejdning. Dog har han de sidste tre juleaftener, taget med op til sin gamle chefs gravsted. Chefen døde en juleaften, så der har han været med oppe, for at ligge blomster. Han tror selv at det er noget han har gjort for de andre pårørendes skyld. Ikke at han ikke mindes sin chef, da han var der og det har også været en god oplevelse, men det har ikke været pga. sit eget behov at, han er taget med.

Anja bruger heller ikke gravstedet til at mindes ved. Hun tager derop til højtider, men det er også mere for de andres skyld end for hendes egen. For hende er det nok, at hun i hverdagen ser en ting, der minder hende om personen. Det er ikke sådan at hun bevidst tager en ting frem og begynder at mindes, det er bare noget der sker af sig selv.

Christina tænker her, at det kan have noget at gøre med at Tim og Anja er dårlige til følelser. Hun ser sig selv som meget åben og mener der er en forbindelse i forhold til hendes tilknytning kontra deres. Tim og Anja mener dog, at de begge er gode til følelser og ser ikke dét som årsagen. (Bilag 6a, 09:36-11:07)

I denne del af processen prøver deltagerne, at udvise forståelse for deres forskellige måder at mindes og at se gravstedet på. De anerkender hinandens måder og kan til dels se sig selv i nogle af dem. Det spændende er måden, de forsøger at forstå hinanden på og får konkluderet, at vi ikke behøver at være forskellige for alligevel at have forskellige behov.

Behovet for gravstedet

Da vores deltagere fik sat ord på deres behov og havde haft tid til at reflektere over dem og de andres behov, fandt vi det interessant, at se om de nu også bliver dækket. Så vi spurgte, om der var nogen i fokusgruppen, der i en travl hverdag faktisk ville ønske, at de brugte gravstedet mere end de gør.

Her siger Charlotte, at hun godt kunne tænke sig at bruge gravstedet noget oftere, hun gør det bare ikke. Det er nok forbundet med en smule skyldfølelse, da hun tænker at hun burde bruge gravstedet noget mere. Charlotte har måske ikke selv et behov for det, men ser det derimod lidt som en pligt hun forsømmer. Tim ser det også som en pligt. Det er ikke noget han selv har behov for. Han påpeger dog, at hvis han fandt et sted der betød noget for ham, så ville han gøre det.

Anja er enig med Charlotte og Tim. For hende er det at besøge graven også en pligt over for den afdøde og familien (Bilag 6a, 15:33-16:50).

Her bliver der for alvor sat ord på, hvad de i fokusgruppen mener, når de påpeger, at dette er en handling de udfører for andres skyld, mere end deres egen. Det at skulle besøge et afdødt familiemedlem eller en kær ven, bør ikke forbindes med pligt og skyldfølelse. Det er som om det normsæt, der er opstået omkring ritualer, mangler fokus på de pårørende og deres behov. Det ser ud til at tilknytningen, for nogen, kan virke til dels overfladisk eller sågar påtaget.

Fokus på de efterladte eller de afdøde?

Den gængse måde at planlægge en begravelse på, er med fokus på den afdøde og ikke de efterladte. I gruppen talte vi om, hvordan det har konsekvens for brugen af gravstederne, hvis ikke de efterladte kan identificere sig med konceptet, der er lavet til fordel for den døde.

Et godt eksempel er Anja. Hun har mistet sine bedsteforældre og kommer ikke på gravstederne andet end til jul og fødselsdage. Hendes farfars gravsted er på en naturkirkegård. Her er det ikke tilladt at ligge noget, hverken blomster eller gran. Så man kan komme og kigge på en sten og så gå igen (som hun selv udtrykker det). Hun synes, at når man endelig er der, så ligger man en lille blomst eller en juledekoration. Men hun har selv valgt, at hun ville ligge der, da hun har været med til at grave det stykke ud som er naturkirkegård. Så på en måde mener hun, at det egentlig er okay (Bilag 6a, 14:40-15:20).

Dette eksempel viser, at der har været fokus på den afdøde, mens de pårørende ikke er indgået i overvejelserne. Anjas farfar har en historie og tilknytning til stedet, hvor han er begravet og har selv ønsket det. Resultatet her er, at de pårørende ikke kan bruge gravstedet som de ville ønske det og relationen til stedet er derfor svækket.

Tilknytning

Efter denne fortælling om Anjas forhold til farfarens gravsted, var det oplagt at tale om hvordan de andre føler tilknytning til deres afdødes gravsted.

Charlotte fortæller, at der for hende er en tilknytning til gravstedet, da hendes mor jo ligger der. Men for hende er det vigtigere, at hun kommer hjem til hendes barndomshjem, der hvor hun boede da hendes mor var i live. Det er et sted der altid har været der og hun argumenterer med, at gravstedet jo ikke eksisterede før hendes mor var død, så hun vil hellere hjem. Her supplerer Christina med, at man jo ikke har nogle minder fra kirkegården, derfor syntes hun ikke at man kan kalde gravstedet for et mindested, men giver Charlotte ret i at man føler en tilknytning, da det er dér ens kære ligger. Anja giver også Christina og Charlotte ret. For Anja er et mindested et sted, hvor man har været sammen med personen og har lavet ting sammen, som har skabt nogle minder (Bilag 6a, 16:50-18:18).

Det at mindes

Det er blevet klart for fokusgruppen, at de mindes på hver deres måde, men hvad betyder det for dem at mindes?

For Charlotte betyder det, at hun bliver glad og lettet indeni. Hun tror ikke på at der sker noget specielt ved at hun f.eks. tager sin mors gamle armbånd på. Men hun kommer til at tænke på hende og det gør hende glad.

For Tim gør det at han ikke glemmer. Forstået på den måde, at han husker små ting ved personen, som måske ville gå i glemmebogen hvis man ikke mindes i en længere periode. Så han synes at det vedligeholder minderne oppe i hovedet og det er det behov han har. Han ser det ikke som noget sørgelig, men tværtimod som noget godt (Bilag 6a, 18.28-20.02).

Da vi snakker om det, at mindes, taler vi også om hvornår minderne fylder mest og behovet for at mindes er størst.

Charlotte siger at der ikke går en dag hvor hun ikke tænker på sin mor. Dette giver Christina hende ret i, sådan har hun det også. De er begge enige om, at tanker optræder oftere omkring højtider og fødselsdage. For Tim fylder det mest steder eller i situationer, hvor han har været vant til at tale med personen. Også specifikke taleemner, kan sætter tanker i gang.

Behovet for minder - bliver behov dækket

Nu hvor gruppen har forklaret deres mønster i forhold til deres individuelle ritualer, var det på tide at reflektere over, i hvor høj grad deres behov bliver dækket.

Christina synes det er hårdt ikke at have sin mor hos sig til vigtige begivenheder i hendes liv, som fx bryllup, når hun skal have børn og da hun fik sin studentereksamen. Så det er dér det vil fylde mest for hende. Hun har ikke selv fået børn endnu, men kan se på hendes søskende hvor meget det fylder, at deres mor ikke er der længere, og det gør ondt.

I den forbindelse talte vi om, hvorvidt hendes behov bliver dækket når hun mindes og gør sine egne ritualer. Hertil svarer Christina, at der ikke er så meget hun kan gøre nu. Hendes behov kan ikke blive dækket nok, hun vil have hende tilbage hvis hun kunne. Hun tænker, at moderen har det godt nu, for hun havde det ikke godt til sidst.

Charlotte ved ikke rigtigt hvorvidt hendes behov dækkes, men hun har engang været til clairvoyant. Hun synes selv det er lidt fjollet, men hun havde behov for at vide om hendes mor havde det godt på den anden side. Her fik hun et behov dækket, som hun ikke kunne få andre steder.

Herfra taler vi om, om der er andre i gruppen der også kunne finde på at ty til alternative midler for at få et behov dækket. Christina fortæller, at hun godt kunne tænke sig at prøve det. Hun ved bare ikke helt hvad hun vil have ud af, at bruge f.eks. en clairvoyant.

Christina nåede at tale med hendes mor om døden ca. en uge inden hun gik bort, og det var hun rigtig glad for. Hun var meget tæt på moderen og har hele tiden vidst, hvad hendes mor ønskede for hende, så det lever hun meget efter. Hun føler, at hun via denne samtale, har fået afklaring inden moderen døde. Også selvom de på det tidspunkt ikke vidste, at hun skulle dø. Hun syntes det ville være rart at få en bekræftelse på, at hendes mor har det godt hvor hun er. Det ville være dét, en clairvoyant skulle kunne hjælpe hende med.

Anja påpeger, at det for hende nok er et spørgsmål om hvem hun har mistet. Hun ville nok ikke gøre det i forbindelse med hendes bedsteforældre, men hvis hun nu også mistede sin mor, var det ikke utænkeligt. Hun tænker også at hun ville bruge gravstedet langt oftere hvis det havde været en af hendes forældre der var gået bort, da tilknytningen og behovet ville være anderledes. Dette giver Christina hende ret i. Så Anja konkluderer til sidst, at hun nok godt kunne finde på at søge hjælp fra en clairvoyant (Bilag 6a, 20:16-24:53).

Denne gruppe af unge kommer med forskellige oplevelser af døden. Her er der blevet mistet mødre, bedsteforældre og nære venner. Hvorvidt gruppens behov bliver dækket er individuelt. Dog blev det tydeliggjort, at kirkegården som institution, ikke opfylder alle i gruppens behov. Der er derudover redegjort for, at de alle har behov for et ritual de kan følge for at komme videre med deres sorg. I jagten på netop deres ritual bliver traditioner fra- eller tilvalg. Lomme filosofierne kommer op af lommen og der skabes et fundament, de hver især kan tage udgangspunkt i - noget de er trygge ved.

For gruppen er det vigtigste, at de ikke glemmer den afdøde og at mindet om dem står så skarpt som muligt. De er alle enige om, at det med tiden bliver nemmere, at mindes uden at blive kede af det og brugen af deres ritualer ændrer sig i takt med sorgprocessen.

Et brud med normen

For at finde ud af hvordan pårørende benytter gravstedet, har vi talt med Kirsten Søndergaard sekretariatschef på Liv og Død foreningen. For Kirsten selv, har det været vigtigt at have et sted at komme og besøge sin mor - også for hendes far, som kom der ofte. Personligt kom hun der ikke så meget og hun fik tit dårlig samvittighed over, at hun ikke kom der på højtiderne. Hun siger også: *"Der tror jeg i højere grad i dag, (..) er at der er mange gravsteder der bliver sløffet, og vi så mindes på en anden måde, der er måske også mindesider på nettet og facebooksider og tænd et lys"* (Søndergaard, 2014, bilag 7).

Hun har oplevet, at folk har sagt, at de ikke ville besøge gravstedet alligevel fordi de mindes på en anden måde; derhjemme eller et sted hvor de netop har haft gode minder med den afdøde. Dette bekræftes også af fokusgruppen, der netop nævner denne indstilling som glædende for dem.

Vi spurgte hende, hvad hun syntes om at fx Assistens kirkegården bliver brugt til at tage sol på og folk bliver gift på pladsen. Hun svarede: *"Jeg tænkte nej, det kan man da ikke på en kirkegård, fordi jeg netop var opdraget til at man går stille og roligt ind, og man larmer ikke og man løber ikke"*. Hun fortæller senere, at hun nu synes det er skønt at kirkegården bliver brugt til andre formål. Dog skal vi huske, at have stor respekt for de døde. Hun mener, at vi kommer til at se mere af dette. Hun håber, at flere af gravpladserne bliver sløffet, så der netop vil være mere plads til parker (Ibid.). Kirsten mener bestemt, at der mangler steder at sidde, for som det er nu, er man der maks. 20 minutter. Hvis der var siddepladser, ville det gøre det mere indbydende at opholde sig på kirkegården og det inviterer også til samtale. Dette gør, at man får lyst til at snakke med en veninde eller et familiemedlem.

I interviewet med Kirsten fortalte hun om sin egen personlige oplevelse, da hendes mor døde. Hun stillede sig selv det spørgsmål: *"hvad ville ens mor egentlig gerne?"* og det viser, at man som efterladt går op i hvad ønskerne for den afdøde er, selvom netop den afdøde ikke er der og ikke kommer til at gøre brug af gravstedet. Det viser sig så senere, at de laver lidt om på hendes ønske. De vidste nemlig, at hun ville have et urnegravsted og hvilken kirkegård hun ville ligge på, men de fik muligheden for at lægge hende ved siden af hendes forældre og dette fik de overbevist sig selv om, var bedre. Dette er et godt eksempel på, at de efterladte går op i hvad den afdøde ønsker, men

man som efterladt selv tager beslutninger, som måske ikke var oppe at vende da personen var i live (Søndergaard, 2014, bilag 7).

Som både fokusgruppen og Kirsten Søndergaard udtrykker det, forbindes kirkegården for nogle, med pligt og dårlig samvittighed. Dette sker i høj grad ved højtider eller særlige datoer. Mange folk har lavet deres eget regelsæt, der minimerer besøgende til disse tider, for på den måde at legalisere de sjældne besøg. Denne adfærd kan udadtil virke, som om den er udført af mennesker der har glemt deres afdøde, eller lever et liv hvor disse ikke længere bliver prioriteret. Sandheden er dog den, at langt de fleste mindes andre steder end på kirkegården.

Men kirkegården er nok kommet for at blive. Spørgsmålet er bare om vi i fremtiden kan få udnyttet dens potentiale godt nok? I takt med at langt de fleste vælger at blive brændt og derved får en urne begravelse, har det efterladt store arealer på landes kirkegårde ubrugt. Derfor ser Kirsten Søndergaard store muligheder for at udnytte den plads til at skabe et miljø de pårørende har lyst til at opholde sig. Et sted der inviterer til samtale via bænke, et sted hvor der er plads til leg og samvær, ved brud på de gamle normer.

De nye typer behov

Som det tidligere er vist vha. fokusgrupper, har mennesker mange forskellige holdninger og mange personlige ideer til hvordan de vil mindes og måden de bruger et gravsted på. Det tyder på en overordnet specifik samfundstendens, som også kan ses i begravelseskulturen.

I det efterfølgende afsnit vil vi se på hvilke nye samfundstendenser der er, og hvordan de påvirker de eksisterende behov.

Hvilken vej peger udviklingen og tendenserne?

For at skabe et design der rent faktisk vil blive brugt, bliver vi nødt til at se på hvilke behov der er. Det har vi gjort ved, at undersøge *hårde facts*. På den måde kan vi se hvordan samfundstendensen ser ud. For at konkretisere det har vi fundet nogle eksempler på kirkegårdens brug. Derudover vil vi se på udviklingen fra en samfundsfaglig vinkel, hvorfor gør vi som vi gør?

I Danmarks storbyer vælger 9 ud af 10 at blive kremeret frem for begravet (Søndergaard, 2014, bilag 7). Dette tal er et udtryk for den generelle udvikling i Danmark. I følge personerne i Gennemsnitlig Død (dr.dk, 2014a) er baggrunden for dette valg, at de ikke vil ædes op af orme eller at de bare ikke

vil fylde, når de nu alligevel er døde. Det er et forholdsvis simpelt svar og måske er det heller ikke mere kompliceret end som så. I 2013 var der over 80 % der valgte at blive kremeret (Liv og Død, 2014) og det at de ikke vil *fylde op*, giver sig også til udtryk i antallet af anonyme gravsteder - eller anonyme fællesgrave som det hedder i dag. Anonyme fællesgrave kan være et godt valg, hvis de pårørende f.eks. vil undgå at passe gravstedet, eller hvis der slet ikke er nogen pårørende. I de eksempler vi kender til, har valget om anonym fællesgrav dog været den afdødes ønske og ikke de pårørendes. Antropolog og centerleder på Assistens Kirkegården Gitte Lunding Johansen fortæller, at ca. halvdelen af danskerne foretrækker den anonyme fællesgrav, men samtidig ser hun en udvikling, hvor de pårørende der vælger sten, gør det på en mere personlig måde end tidligere. Ved at hjemliggøre gravsteder og trække det personlige frem, er det et udtryk for individualisering og selviscenesættelse (Bjørn, 2002).

En anden tydelig tendens er, at mange melder sig ud af folkekirken. Helt præcist er der i første kvartal af 2014 1.213.410 mennesker, som ikke er medlem af den danske folkekirke og i tredje kvartal var der 1.230.934 mennesker, som ikke var medlem dvs. en stigning på 17.524 mennesker (Danmarks statistik, 2014, bilag 8). Ifølge Naja May melder 57 danskere sig ud af folkekirken om dagen (May, 2014, bilag 2). Grunden til dette er, at vi danskere føler, at vi får trukket kirken og dens ritualer ned over hovedet på os.

"Vi er alle sammen kristenkulturelle fordi vi har en kulturel arv som er forankret i vores kirke samtidig med at vi ikke bruger kirken til hverdag. Kirken og kirkens dogmer og ritualer er ikke en del af vores hverdagsliv. Vi bruger den lejlighedsvis i forbindelse med livets store overgange." (May, 2014, bilag 2). En præst Naja May tidligere har interviewet, mente at kirken er gået hen og blevet en *Callgirl*, altså en vi ringer til når vi har brug for det (May, 2014, bilag 2). Dette tyder også på at den kristne tro ikke kan følge med samfundsudviklingen.

Mag. art i Religion Sarah Allingham siger om kulturkristendom, at det kristne tilhørsforhold er en kulturel identitet, netop fordi flere kristne værdier og ritualer er lejret i den danske kultur. Hun uddyber: *"Bryllup, dåb og begravelse er en form for skjult religiøs tilslutning til kulturkristendommen"* (Allingham, 2006)

Som Naja May også fortæller, har vi stadig meget brug for det *bekendte* når vi dør. De traditioner og ritualer der følger, både når nogen skal giftes, døbes, konfirmeres eller begraves er vigtige for os. Hun mener bare, at traditionerne skal tages ud af rammen (kirken). For det at vi melder os ud af folkekirken betyder nemlig ikke, at vi er stoppet med at være religiøse. Det har mere noget at gøre med, at vi gør ritualerne og samtidig religionen mere til vores egen. Vi ved at i det sekund vi træder ind i kirken så er det kirkens regler der er gældende. Vi vil i dagens samfund gerne have en vis indflydelse i stedet for, at blive låst fast i en ramme der er givet på forhånd og det er derfor vi hiver kirkens ritualer ud af dens rammer (May, 2014, bilag 2). Naja May kan i forbindelse med begravelser mærke denne tendens, ved at flere af de afdøde bliver begravet uden for folkekirken samtidig med at de pårørende spørger hende til råd om hvordan de kan gøre begravelsen mere personlig, hvis den afdøde begraves i folkekirken. Naja May mener, dette kan have noget at gøre med, at vi er rykket i det 21. århundrede hvor det er *mig-mig-mig* og vi har svært ved ikke at skulle efterlade os et spor når vi dør. Der er stadig en del af nøjsomhedsgenerationen tilbage som bliver begravet helt traditionelt, men jo yngre en generation vi når, jo større bliver gravstederne (May, 2014, bilag 2).

"Så man kan sige at i gamle dage var det den fortjente borger der fik det store gravsted, i dag er alle fortjente borgere fordi vi har den her mig-mig-mig, så der er det også alle individer der gerne vil eksponere sig – også i døden " (May, 2014, bilag 2).

Et multikulturelt samfund

"Mens befolkningen for 50 år siden overvejende var etniske danskere med medlemskab i folkekirken, er billedet i dag noget anderledes. Indvandrere med muslimsk baggrund tæller op mod en kvart million og samtidig er ateistiske og hedensk-religiøse grupper begyndt at kræve deres ret. Udviklingen afspejles på kirkegårdene, hvor der således er muslimske afsnit på både kommunale og folkekirkelige kirkegårde. " (Johansen, 2011)

Før i tiden var størstedelen af Danskerne kristne (Danmarks statistik 2014, bilag 8). Vi var *ens*, og derfor var vores ønsker og behov også tættere på hinanden. For gravsteder betød det at der kun var behov for en løsning. En løsning der passer til den tro *alle* havde. I takt med at vores samfund er blevet mere multikulturelt og at den kristne tro ikke fylder så meget hos de fleste, er folk også blevet mere individualistiske i deres tro og principper. Religionshistorikeren Mikael Rothstein siger om danskernes religion: *"En af grundtendenserne bliver dog, at danskerne fremover vil komponere deres*

egne, individuelle verdensbilleder. ” (Meile, 2000). En del af denne individualisme viser sig altså ved at mennesker skaber deres egen tro. Dette vil typisk ske ved at individet udvælger elementer fra eksisterende religioner og bruger disse til at skabe sin egen. Lektor i religionshistorie Jørgen Podemann Sørensen påpeger at *“blanding af religion foregår til alle tider og overalt, hvor religioner i kontakt med hinanden.”* (Mark, 2009)

På Vestre Kirkegård har de prøvet at imødekomme det multikulturelle samfund ved, at inddele kirkegården i flere nationale og religiøse afdelinger. Her er f.eks. en grønlandsk og en muslimsk afdeling (kk.dk, 2014).

Som tidligere nævnt sker der en udvikling i retning af individualisering og selvscenesættelse, i form af at trække det personlige frem (Bjørn, 2002). Denne udvikling ses også på den teknologiske front, som ved f.eks. sociale medier, QR koder og hjemmesiden mindet.dk. På Vestre Kirkegård ses der QR-koder på flere gravstene og på mindet.dk er der blevet tændt 52 lys det sidste døgn (tal fra d. 11. december 2014). Både Mindet.dk, Facebook og QR-koder er værktøjer til at personliggøre og iscenesættelse den afdødes gravsted og minde.

Sociolog Michael Hviid forbinder også selvscenesættelsen med begravelseskulturen. Han kommer ind på det paradoksale i at designe/iscenesætte sin egen død. I dag kan du vælge, hvornår du vil dø ved hjælp af aktiv dødshjælp og mange mennesker har før deres død allerede designet deres egen død. *”Hvordan kan man designe noget, der ikke er, hvordan kan man designe noget, som sådan ikke er herre over, og hvorfor skal man designe noget, som man reelt ikke ønsker at have ret meget at gøre med?”* (Jacobsen, 2012). Han mener, der er et problem i hvorpå mennesker i vores samfund i stigende grad forventes at forholde sig til og ”foruddiskontere” deres egen død. Han vil prøve, at forklare nogle af grundene til hvorfor *“den designede død”* ser ud som den gør i dag (Ibid.). Han fortæller, at mennesker allerede siden tidernes morgen har prøvet at udødeliggøre sig selv. Før var det bare gennem troen, troen på et liv efter døden. De så døden som en overgang, hvorimod vi nu ser det mere som en afslutning.

Gør det selv-døden

Ifølge artiklen og aktører i den danske begravelsesbranche, er der sket en markant stigende interesse i *min sidste vilje*. Den indeholder oplysninger om en lang række praktiske informationer ved dødsfald, såsom om afdøde er medlem af den danske folkekirke, testamente eller om den

afdøde ønsker kremation el. begravelse osv. Michael Hviid Jacobsen har denne kommentar til tendensen: *"det er selvet, der er i højsædet i forbindelse med døden, ikke de pårørende"* (Jacobsen, 2012). Dokumentet er jo ikke til forhandling og kan derfor ikke diskuteres. Men hvorfor har mennesker i dag ift. tidligere mere behov for at udfylde dette dokument så grundigt? Det har Michael Hviid Jacobsen tre grunde til:

For det første er der *det praktiske aspekt*. Det skal gøres så nemt som muligt for de efterladte. Afdøde vil ikke være en byrde, så derfor kan det at have udfyldt min sidste vilje og forudbetalt begravelsen, være en måde at tilrettelægge sin egen død. For det andet er der *Isenesættelse af selvidentiteten* som Michael Hviid Jacobsen kalder det. Her har filosofen, Peter Koestenbaum udtalt: *"forventningen om døden afslører for os, hvem vi er"* (Ibid.). Her kan dette citat tolkes som et ønske om, at vi gerne vil konstruere det billede andre har af os; hvem vi var og hvem vi gerne vil mindes som? Vi selvscenesætter os selv og vores død ved personligt at designe vores sidste begravelse. Om den er ekstravagant eller mere spartansk, det er sådan set lige meget, det det handler om er, at gøre den så personlig som mulig. *"Ligesom livet er noget, man »performer«, ligeledes bliver døden en sidste »performance« før tæppefald"* (Ibid.).

Til slut har vi *den symbolske udødelighed*. Her menes, at selvom mennesker ikke er udødelige, udfører vi mange handlinger der har til hensigt at give en følelse af udødelighed. Sociologen Zygmunt Bauman mener at vores fitness kultur, fokuset på at spise sundt og kropslig velvære, i dag er et tegn på, at vi gerne vil leve så længe som muligt (Ibid.). Den uundgåelige død drives frem af frygt for, at afdøde ikke efterlader et aftryk af det liv han/hun har haft, at det unikke liv ikke huskes. Michael Hviid Jacobsen mener, at det at udfylde *min sidste vilje* kan ses som et symbol på at udødeliggøre sig selv. At konfrontere den død som kommer og gøre den så mindeværdig som mulig. Han slutter af med at fortælle at alle 3 begreber: tilrettelæggelse, selvscenesættelse og udødeliggørelse er med til at skabe *"selvets død 2.0"* (Ibid.).

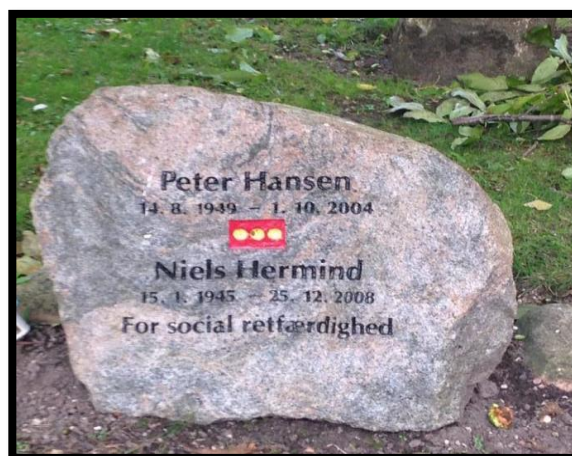
Det skal dog pointeres, ifølge Michael Hviid Jacobsen, at denne samfundstendens ikke er noget som alle gør. Han mener, der er tegn der indikerer, at det er ved at blive en samfundstendens (Ibid.), men at der stadig findes de helt almindelige begravelsesritualer og mange mennesker stadig vælger den anonyme begravelse som finder sted i stilhed (Ibid.). Michael Hviid Jacobsen forklarer; døden er på vej ud af skabet. Det går stille frem, men at designe sin egen død er endnu ikke allemandseje.

Et tegn på iscenesættelse er personliggørelsen af gravsteder, som bl.a. Danske Stenhuggerier også har oplevet. De oplyser, at cirka hver tredje gravsten i dag får en unik prægning (danske-stenhuggerier.dk, 2014)

"Fællesgraven er voldsomt på retræte, og de individuelle gravsteder har i dag langt mere karakter end for bare 10 år siden. Man bevæger sig ud over det gængse repertoire; gravstenen dekoreres med personlige symboler, standardvegetationen afløses af fx mos-bamser og lygter med levende lys, og man udsmykker med tegninger, breve og fortællinger på gravstedet," - Designforsker Anne Louise Sommer (Ibid.).

Den udvikling hænger sammen med, at vi er blevet meget mere individ-orienterede end for blot et par generationer tilbage (danske-stenhuggerier.dk, 2014). De valg der tages kan understrege ens individualitet og Antropolog James W. Green beskriver, at du kan have en *"deathstyle"*, lige såvel som du kan have en *"lifestyle"* (Green, 2008). De mange valg vi tager vedrørende døden, er et spørgsmål om smag og stil, lige så meget som sko og håndtasker er det (Ibid.).

Green beretter også at mange har stadig religiøse symboler, men de deler plads med billeder af natur, og principper. Fordi vi som mennesker er blevet mere individuelle, bliver vores gravsted også nødt til at være det. På Assistens Kirkegården, ses bl.a. denne sten, med princippet *"For social retfærdighed."*

De pårørende udsmykker gravene i forbindelse med højtider. Det er til dels normalt i Danmark, f.eks. om vinteren at der lægges gran på graven. Ifølge Green er det et udbredt fænomen i USA, hvor de

efterladte *pynter* ved alle højtider. Det har dog ændret sig til at være mere personlige ting, som en læbestift, et flag eller et billede (Green, 2008). Denne stigende tendens peger på at de pårørende også har et behov for at personliggøre mindestedet.

På assistens Kirkegården ses Natasjas grav som et eksempel på dette. Her er personlige beskeder og tegninger, selv 6 år efter hun døde.

Green konkluderer også, at det individualistiske udtryk begynder at blive normen (Ibid.).

Et andet udtryk for individualitet og principper kan f.eks. være at vælge en naturlig løsning, noget der også blev fremhævet af fokusgruppen. Dette er endnu ikke en tendens der har vokset sig stor i Danmark, men i USA er dette en voksende tendens.

I USA har den stigende interesse for bæredygtighed også påvirket begravelseskulturen og det har ledt til "*green burials*" eller "*natural burials*". Det er så 'stort' at der findes et Green Burial Council. En kirkegård, skal altså certificeres af dette *council*, som endda har forskellige grader af green (level 3 som den bedste). En green burial er en begravelse, der ikke efterlader noget stort CO2 fodspor. Det opnås bl.a. ved at bruge kister af naturlige materialer, ingen balsameringsvæske og bevarelse eller forbedring af de naturlige omgivelser, samt natursten som markører (hvis overhovedet nogen sten) (steelmantowncemetery.com, 2014). Alt dette tilbyder de bl.a. på Steelmantown Cemetery i

Af jord er du kommet, til jord skal du blive / *From dust are thou made, as a garden shalt thou return*
Gruppe 16b

New Jersey, USA. Her bliver gravene desuden ikke gravet af maskiner, så også her spares på CO2 udledningen.

3

4

Billederne er fra Steelmantown Cemetery i New Jersey, USA.

Selvom der har været en vis udvikling i antallet af green burial sites, så er det stadig ikke inkorporeret i de almindelige kirkegårde. Der er tale om separate kirkegårde. Landskabsarkitekt Ashley Penn kan hun forestille sig, at forskellene vil blive mere udvaskede i fremtiden (Penn, 2013).

Isenesættelse, personlighedsdyrkelse og individualitet er i udvikling i vores samfund og med den udvikling, kommer der også flere ønsker og behov. Individualiteten kommer især til udtryk ved, at vi ikke alle har de samme ønsker. Det er i høj grad dét aspekt der påvirker begravelseskulturen.

Individualiseringen har påvirket vores tro og principper og antropolog James W. Green beskriver det som, at vi er gået fra religioner i kasser (katolikker, jøder, muslimer) til yoga og scientology (Green, 2008). Vi passer ikke længere ned i de her kasser, og derfor skal der f.eks. ikke sælges en begravelsesløsning som en *færdig pakke*. Individualister kræver personlige løsninger. Det er dog en tendens der i udvikling, og de fleste vælger stadig en *klassisk* løsning, som f.eks. askefællesgrav

³ Billede <http://landarchs.com/wp-content/uploads/2013/12/Land11.jpg>

⁴ Billede: <http://landarchs.com/wp-content/uploads/2013/12/Land8.jpg>

(Bjørn, 2002). Forskellige behov kræver pladsen til forskellighed, og det at det er en tendens i udvikling, gør at vi får behov for mere og mere plads til forskellighed på gravpladserne.

Designet

Ideen til designet startede med at vores vejleder Kim sagde "*hvorfor kan man ikke blive begravet i vejkanterne?*". Dette fik os til at brygge videre på nogle ideer. Ideen om livets cyklus hvor et gammelt liv giver plads til et nyt liv, i form af et træ, gjorde os nysgerrige omkring den nuværende begravelseskultur. Jo mere vi tænkte over det jo mere følte vi at der manglede et alternativ. Tanken om en urne med et frø placeret i urnen, begyndte at spire. Oven i det ville vi også se på den adfærd der er på en kirkegård. Vi gik ud fra, at folk ikke havde lyst til at opholde sig der, fordi atmosfæren er for trykkende.

From nothing to something

I dette afsnit vil al den viden, vi har samlet med det formål at nå frem til et design, der kunne løse vores problem, blive præsenteret. Den viden vi har taget med videre til selve designet, er vores inspiration. Inspiration er i denne sammenhæng et vidt begreb og dækker alt fra inspirationskilder fra det vi kender til hvad vores fokusgruppe havde af ønsker, som vi kunne lade os inspirere af.

For at nå til vores design har vi først og fremmest indsamlet en masse viden om hvad der allerede findes. Vi kan nemmere se hvad der mangler, når vi ved hvad der er af nuværende muligheder.

Da vi var på besøg på 2 københavnske kirkegårde, fandt vi ud af at der allerede fandtes begravelsesløsninger til flere religioner og forskellige behov. Derfor er det ikke en mangel og ikke et fokus vi behøver at have i vores design. Men det fik os til at tænke over, at der ikke er noget tilbud med diversitet og mangfoldighed. Det er altså meget opdelt og det ønsker vi ikke i vores design. Samtidig så vi en opdeling af hygge og sorg. Vores undersøgelser har generelt understøttet, at opdeling kan være et behov og derfor er det også et element vi vil holde fast i. Vi ønsker ikke at støde nogen. Vores samtale med fokusgruppen understøttede også behovet for opdeling, idet vi observerede at der var mange forskellige ønsker for medlemmerne af fokusgruppen.

Vi har fundet ud af, at kremering er det foretrukne valg hos danskerne i dag (se evt. afsnit "*Hvilken vej peger udviklingen og tendenserne?*"). Før kremering blev almindeligt, var der problemer med overfyldte kirkegårde. Det er viden, vi kan bruge i vores design, da vi ønsker, at vores design skal

kunne bruges mange år fremover, samt at der også skal være brugere til kirkegårdene fremover. Det ville straks være sværere at finde brugere, hvis vi f.eks. valgte kistegravsteder.

Derudover er der naturelementet, som er et element vi er stødt på flere gange i vores historiske afsnit. Naturen var også vigtigt for fokusgruppen, der syntes særligt godt om de gravpladser, hvor naturen spillede en bærende rolle.

Naturen var også en stor del af vores endelige design i Lego Serious Play. Her fandt vi, gennem en fælles konstruktion, frem til et fælles ønske om, at naturen skulle være et vigtigt element i vores design. Vores endelige design i Lego Serious blev en park, der indeholdte vindmøller som et symbol for bæredygtighed. Her var det vand, som understregede det naturlige. En stor del af konstruktionen var klipper og træer, som igen underbyggede naturen, som vi i gruppen alle ønskede.

Bæredygtigheden har også vist sig at fylde en del, når vi har set på gravpladsers udvikling. Derudover er bæredygtighed en generel udvikling i samfundet og derfor mente vi også, at det var et element vi skulle tænke ind i vores design.

I de senere år har mindekulturen udviklet sig på det teknologiske plan med QR-koder og på sociale medier. Denne udvikling har fokusgruppen forståelse for og alle vælger at acceptere det. Dog synes de ikke, at udviklingen skal ses på en kirkegård og særligt QR koden var ikke populær hos fokusgruppen. De mener ikke at der fair at presse den ældre generation til, at sætte sig ind i den brug af denne. Generelt synes de ikke at teknologi er vigtigt i forbindelse med døden. Men de nævnte også, at det var noget de muligvis kunne vænne sig til, samt at QR-koden kunne være relevant på f.eks. H.C. Andersens Grav (Bilag 6b, 30:26-39:13). Dette eksempel understreger at de nye tendenser som QR-koder og behovene ikke altid stemmer overens.

Fokusgruppen var meget glade for idéen om at have et frø med i urnen. Christina var, dengang hun gik i folkeskole, med til at plante et træ. Dette træ skulle de besøge nogle år efter for, at se hvor meget det var vokset. Denne mulighed kunne hun godt tænke sig også fandtes på kirkegården. Dog på den betingelse at det stadig var muligt for hende, at identificere hvor hendes afdøde lå. Idéen med frøet i urnen var også meget populær hos de andre fokusgruppe-medlemmer. Her var det også vigtigt med et symbol, der viste hvor deres afdøde lå, så længe at det var meget småt. Enten i form

af et lille skilt med afdødes navn eller et tal. Der kom også et enkelt forslag omkring at ridse skrift ind i træet (Ibid.)

Vores fokusgruppe mente, at det var bedre, at man havde en side som mindet.dk, som man kun brugte til at mindes sine nærmeste. De foretrak mindet.dk frem for et sted som Facebook, hvor ting hurtigt kan komme ud på et helt andet spor og hurtigt blive meget usmageligt (Bilag 6b, 49:08-52:14). Fokusgruppen var altså ikke vild med teknologiseringen af minderne og på det grundlag har vi valgt, at det ikke er noget der skal fylde i vores endelige design.

Et andet element der gik igen i vores undersøgelser, har været det personlige. Tidligere har personlige gravsteder været meget begrænsede og viste sig f.eks. ved, at afdøde fik skrevet sin titel på gravstenen. I de senere år er det blevet mere almindeligt at vælge en personlig gravsten med f.eks. ikke-religiøse symboler.

Personliggørelse var også et gennemgående tema i Lego Serious Play og blev også en del af vores fælles design. Både i det lys at afdøde selv kunne vælge gravsteds-type (f.eks. begraves i vandet eller i jorden), men også det at gravstedet blev personligt og at der var plads til f.eks. at *hygge* sig og måske endda have det sjovt ved gravstedet. Fokusgruppen var generelt positivt stemt over for personliggørelse af gravsteder, men syntes at enkelthed var vigtigst. Hvis få virkemidler kan fortælle en historie, var det at foretrække.

Hvis vi skal lade os inspirere af det, skal vores design altså vise personlighed vha. enkelthed.

I Lego Serious Play kom vi også frem til en idé der var, at man som pårørende kunne vælge, at få et træ eller en blomst til at vokse op af gravstedet. Ideen var at de pårørende kunne tage en blomst med hjem og på den måde tage et minde om den afdøde med sig.

Det hænger sammen med en anden del af designet. Det var idéen om at de pårørende kunne tage minderne med sig. Det blev iscenesat med en lille Lego-vogn med hjul, som var et symbol på mobilitet. Samtidig skulle vognen understrege, at mennesker ikke nødvendigvis har nogen minder på en kirkegård og derfor er det svært at lave et mindested der.

Det med at minderne ikke fandtes på kirkegården, var også et stort samtale emne hos fokusgruppen. De lagde bl.a. tryk på at de rent fysisk, ikke opholder sig på kirkegården og derfor ikke har nogen

minder der. Dét at de ikke opholder sig på kirkegården gør, at vi vil tænke det med i vores design. Hvordan kan vi få minderne ind på kirkegården?

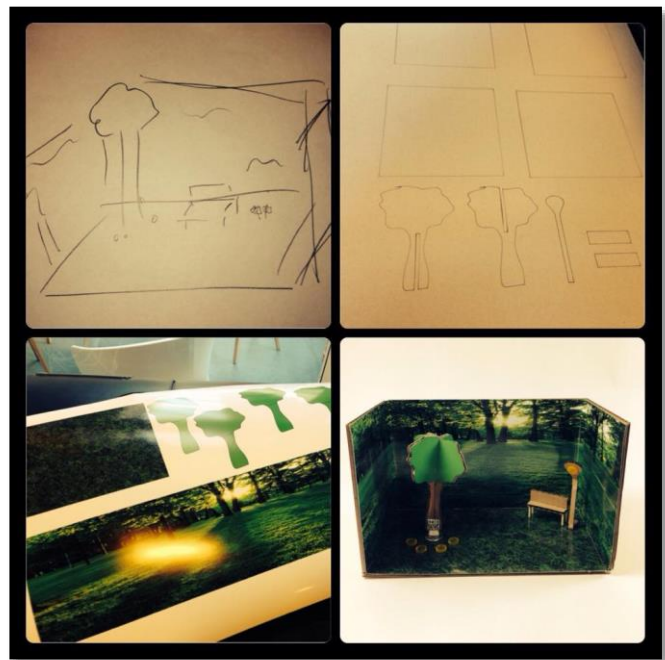
Designrationaler

Inden vi indsamlede al denne information og nåede frem til det endelige design og før vi havde den nyttige viden, havde vi lavet 3 prototyper. Disse prototyper skulle have den effekt, at vi fik visualiseret vores tanker og ideer til en løsning, så der var en bedre forståelse for hvor vi gerne ville ende. Disse 3 prototyper blev lavet tidligt i processen og blev vist til vores fokusgruppe, som kom med kommentarer til disse prototyper. Prototyperne blev også vist for at invitere til, at de skulle tænke alternativt. Denne nye viden var med til, at vi kunne udarbejde et færdigt design. Efterfølgende afsnit indeholder en redegørelse af vores 3 første prototyper, samt vores endelige designprototype.

Prototype 1.0 - Park

Vores første ide var at lave en park i stedet for en almindelig kirkegård. Ideen udsprang fra ideen om et træ, der vokser op af en urne. Vi kom så frem til, at vi kunne lave en park ud af urner med frø i. Parken skulle ikke indeholde de 'almindelige' gravsten, som ses på de nuværende kirkegårde.

Vi valgte at lave en prototype af vores ide og da det kun var en prototype, brugte vi de billigste materialer vi kunne finde. Først skar vi en *ramme* af bølgepap på en lasercutter.

Rammen skulle illustrere en lille del af vores park. Herefter printede vi en baggrund ud, der blev klistret på rammen og som skulle få det til at ligne en park så meget som muligt. Vi skar et træ, en bæk og en lampe ud i bølgepap med lasercutteren. Bænken og lampen tilføjede vi, da vi ønskede at vores park, også indeholdte *almindelige* park elementer. Under træet skulle der være nogle lys, som de pårørende kunne tænde over internettet og når de besøgte parken. Det valgte vi at illustrere

i vores prototype ved at lasercutte runde cirkler i gul akryl. I stedet for en traditionel gravsten skulle der være en lille plade med en QR-kode på. Den placerede vi også på vores prototype

Prototypen viste vi til fokusgruppen. Ideen blev modtaget positivt, de kunne godt lide at naturen spillede en stor rolle samtidig med, at vi kom af med alle de uskrevne regler og normer der kan være på kirkegårde.

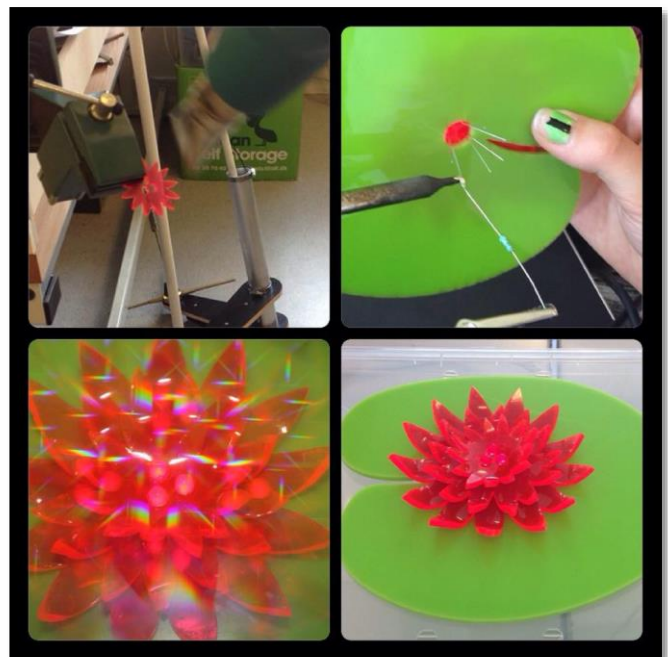
QR-koden var ikke populær og fokusgruppen var enige om at teknologi ikke er vigtig i forbindelse med døden. De synes alle, at tanken var svær at vende sig til. En deltager mente, at det kunne være relevant med QR-koder på historiske gravsteder, som f.eks. H.C. Andersens grav. (Bilag 6b, 30:26-39:13)

For at give fokusgruppen flere eksempler på hvad et alternativt mindested kunne indeholde, valgte vi at lave to andre prototyper, vi også kunne vise til dem.

Prototype 2.0 – Åkande

Ideen med åkanden udsprang af en fælles ide om at lave et gravsted i vandet. Vi ville gerne prøve noget helt alternativt. Ideen var, at hver lille åkande skulle repræsentere en afdød. Åkanden skulle placeres på et meget stort åkande blad, hvor der også var en masse andre åkander. Midt i åkanden ville der være et par LED lys, som ville lyse om aftenen. Lysene ville få elektricitet fra en solcelle, som ville være på åkandebladet. Vi havde en ide om at de efterladte kunne stå ved vandkanten og se ud over vandet og mindes deres afdøde. Dvs. at

placeringen af selve *gravpladsen* skulle være i en bugt. Tæt nok på så de pårørende kan se hvor den afdøde ca. er begravet, men også langt nok fra så man stadig kan svømme ved stranden og ikke svømmer ude ved gravpladsen. Der blev også snakket om at der skulle være en QR-kode på land, hvor folk kunne scanne koden og lære lidt om en person der ligger ude i vandet.

Brugerne af denne form for *gravplads* ville være dem, der vil prøve noget helt andet og måske også dem der i forvejen er tilhænger af ideen om at blive spredt ud over havet. Det kunne også være brugere som ikke ser sig selv vedligeholde en almindelig gravplads, da det måske kræver for meget arbejde (Jensen, 2014a). Statistik viser, at ønsket om spredning over havet bliver større og større år for år. Det kan skyldes, at der er lavet en ny lovgivning, hvor der kun skal en skriftlig erklæring til for at opfylde dét ønske (farvel-til-livet.dk, 2010).

En af ulemperne ved spredning over havet er at efterladte ikke har et fysisk sted at mindes. Ideen med åkanden var netop at de på land kunne se ud over åkanderne og mindes deres afdøde. Denne løsning skulle kun være til folk der ønsker kremation, da vi ikke så en løsning i at begrave hele lig nede i vandet. Urnen skulle være opløselig dvs. at den skulle være lavet af bæredygtigt materiale. Det ville vi have undersøgt nærmere hvis ideen var kommet videre. Vi vidste nemlig at det i Sverige er ulovligt at sprede asken, men i stedet nedsætter de urnen direkte i vandet, derfor ville vi undersøge det svenske system nærmere.

Grunden til at det netop skulle være en åkande, var fordi at vi ville lave noget som passede ind i naturen. Vi synes åkanden var en flot blomst med flotte farver og vi mente den ville symbolisere liv og dermed noget positivt. Desuden skulle den også være æstetisk pæn, så alle havde lyst til at se på det. Ikke kun efterladte, men også alle andre borgere. Prototypen vi lavede, var kun åkanden og ikke det store blad hvor alle andre åkander skulle være placeret. Vi lavede et lille åkande blad ud af grønt akryl, hvorefter vi lavede selve blomsten. Den krævede lidt mere arbejde, da vi gerne ville have en 3D effekt, dvs. vi skulle varme hvert blomsterblad og bøje det lige så stille, så det kom til at ligne en rigtig blomst, så vidt muligt.

Jo mere vi begyndte at tænke i de baner, jo mere fandt vi ud af hvor mange andre ting vi skulle tænke på. Det største problem var de love og regler der gælder på vand. Et af gruppemedlemmerne havde kendskab til sejlads og vidste, at lys på vandet i den forstand vi havde tænkt var ulovligt. Der bruges meget lys på vandet i forbindelse med skibe og både og ideen med, at vores åkande skulle lyse, ville derfor give visse komplikationer. Ud over det, kom vi også i tanke om vejret. Det store åkande blad skulle ligge på vandet og det ville give komplikationer når der var stormvejr (høje bølger) og når vinteren bragte sin kulde med sig og havet evt. kunne fryse til is. Desuden er det ikke lovligt i Danmark at nedsætte en urne i havet, det må kun ske ved spredning fra en båd

(Kirkeministeriet, 2014). Vi tog også ideen med til fokusgruppen. Idéen blev modtaget blandet. På den ene side havde nogen en bekymring om hvordan sådan en ide skulle realiseres og på den anden side syntes nogen, at det var en smuk tanke, samtidig med at det er praktisk, da kirkegårde ellers fylder meget (Bilag6b, 25:19-27:27)

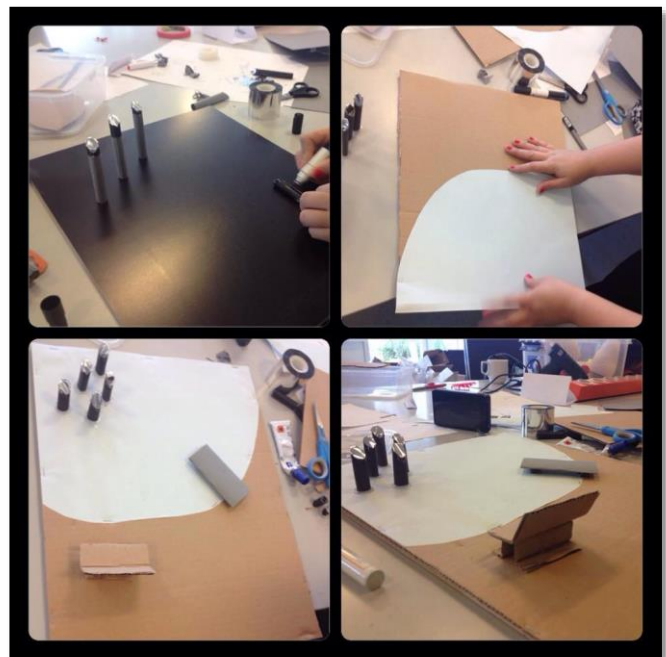
En anden udtalelse var at de synes at åkanden var for upersonlig. Ideen var god, men de pårørende skulle selv have lov til at bestemme hvordan figuren skulle se ud (Bilag 6b, 27:46-29:19).

Vi gik bort fra denne ide, men det var godt for vores videre designtænkning at have prøvet noget af og have prøvet det af på fokusgruppen. Selvom denne ide måske ikke blev til noget, så har vi alligevel taget nogle af karakteristikkene med i nuværende design løsning. Fx det naturlige og QR koden, det er bare blevet på en helt anden måde.

Prototype 2.1 – Lysstandere

Ideen med lysstandere i vandet udsprang fra samme grundlag som åkanderne. Ideen var, at lave lysstandere i vandet der stod lidt ud fra kysten og lyste ind på land. Lysstanderne skulle derfor have en skrå topflade, så lyset ikke lyste op af, men ind imod land så brugerne havde mere nytte af dem.

Vi byggede en prototype for, at få en bedre ide om hvordan det ville se ud i praksis og for at kunne afprøve vores ide på vores fokusgruppe. Vi byggede vores prototype op på en træplade

for, at give den mere stabilitet og for at vores andre materialer kunne have en god ståbund så det ikke kollapsede. Vi hæftede derefter bølgepap fast til træpladen for at skabe en grund der mindede om en sandbund, så dem vi viste prototypen til, kunne forestille sig at de stod ved en strand eller en kystlinje.

For at illustrere, at lysstanderne skulle stå ude i vandet klippede vi et stykke blåt papir ud så det fik en buet kant og hæftede det på bølgepapen. Den buede kant blev klippet så det virkede mere

naturligt og det syntes vi samtidig gav en bedre illustration af, at stå ved kysten som bugtede sig. Til lysstanderne lavede vi runde standere i stedet for firkantede standere. Vi valgte at lave dem runde for, at give dem et mere roligt og blødt design udtryk, ligesom bølgerne der bevæger sig blødt. Da standerne skulle være runde valgte vi at lave dem ud af tyndt pap, så vi kunne forme dem og give dem den størrelse vi ønskede. Vi klippede den øverste del af papstanderne skrå for, at kunne danne den skrå lysflade vi ville have. Lysene på standerne blev lavet af sølvtape, da det var et materiale vi kunne forme som vi ville. Det kunne samtidig illustrere de solceller vi ønskede skulle sidde langs på standerne. Lysene fik på den måde strøm og vi undgik derfor at skulle nedlægge store strømledninger. Derudover blev der bygget en bæk og bro af bølgepap og gråt papir for at danne en idé om, at det skulle være et sted folk kunne bruge tid også selvom de ikke brugte det som et mindested.

Denne idé ville i praksis have nogle problemer. Det at placere standerne i vandet, ville godt kunne lade sig gøre, så længe de holder sig uden for sejltrengen, da det ikke skal skabe problemer for bådene der sejler forbi. Et af de problemer der ville opstå ved denne idé er, at det er imod reglerne at nedsætte urner i havet (Kirkeministeriet, 2014).

Dette alternativ blev dog kastet til siden, da vi fandt frem til at det egentlig var en anonym kirkegård, bare på vandet i stedet for på land. Derudover syntes vores fokusgruppe, at det var trist idet individualiteten var forsvundet, for dét at et gravsted var personligt var vigtigt for dem.

Efter at have fået feedback fra fokusgruppen, var det tydeligt hvilke kvaliteter de synes var vigtige. I alle prototyperne kunne de godt lide natur og simpelhed. Men det var vigtigt for dem, at gravene stadig kunne være individuelt designet. Der var ikke nogen af dem der kunne lide idéen om QR-koder, medmindre det var ved berømtheders grave. Ud fra disse kvaliteter har vi lavet vores endelige design.

Mindeområdet

Efter afholdelsen af fokusgruppen var det klart, at vores tidligere park idé var bedre for dem. Vi valgte derfor at tage ind og besøge Assistens Kirkegården for at finde inspiration. Under denne tur fandt vi så mange oplysninger omkring kirkegården som vi fandt relevante. Og da vi lavede research på Assistens Kirkegården fandt vi frem til at Københavns Kommune havde lavet en 2020 plan for kirkegården (Assistens.dk, 2014). Planen bestod i at Assistens Kirkegården skulle laves om til en park

i år 2020, da det er det eneste grønne område på Nørrebro. *”Der er 45.000 gravpladser på kirkegården, men det er kun 10.000 der bliver brugt, så det er oplagt at udnytte den resterende plads”* (Rasmussen, 2014).

Det var borgerne på Nørrebro dog ikke så glade for, *”da de var bange for at den ville miste sin funktion som kirkegård”* (Rasmussen, 2014). For at park-planen skal gennemføres har Fredningsnævnet for København lavet en ny plan over kirkegården for, at imødekomme borgernes og kommunes ønsker (Fredningsnævnet, 2014, bilag 9). Planen dækker den lokale kirkegård, der ligger i centrum af Assistens Kirkegården, hvor folk stadig bliver begravet og det museale, som ved H.C. Andersens grav, der ifølge planen vil blive fredet.

Da kirkegården ligger på Nørrebro, er der helt andre normer end i provinsen. Her er plads til at borgerne kan sole sig, og løbe en tur. Derfor tænker vi, at Assistens Kirkegården er et godt sted at prøve nye ting af, da vi tolker dette som, at borgerne er mere åbne for nye ting på en kirkegård. Kirkegården er også meget opdelt og der er klare rammer for hvor du må hvad, så derfor kan vi lave en park, uden at ændre på den traditionelle kirkegård, hvor solbadning bl.a. i forvejen er forbudt. Dermed gives der plads til de borgere som ikke ser at der kommer ændringer.

Netop dette er et af de 5 spændingsfelter i Is it a Bird's anbefalinger til udvikling af Københavnske Kirkegårde. Her kalder de det *”Plads til livsglæde vs. rum til sorg”* og *”Plads til alle vs. ikke plads til al adfærd”*. Is it a Bird's løsningsforslag er at kirkegårdens rum skal åbnes og at potentialet skal udnyttes, men at vi kan lade forskellige typer adfærd eksistere ved, at lave zoner hvor der er anvisninger for brug. Konkrete normer for stedet, er med til at gøre det trygt for alle (Nielsen, 2014).

Efter at have snakket med Boris Koppel fra Teknik og Miljø forvaltningen i Københavns Kommune, stod det klart, at den ikke fredede del skulle have et re-design, så derfor ville vi gerne give vores bud på det. Vi fik på den måde foræret rammer, så vores design blev mere håndgribeligt.

Da vi gik rundt på kirkegården opdagede vi et område med paradisæbletræer. Vores første idé omkring at skulle begraves i en park med træer var altså allerede mulig. Og endda også med de små skilte med navn, som fokusgruppen ønskede.

Vores endelige design bliver altså et re-design af en del af Assistens Kirkegården. Dette område kalder vi Mindeområdet. Her tager vi et hjørne af den del, der skal blive til park og laver vores bud på en ny kirkegård.

Vores prototype er en plade af træ i målet 50x50 cm. Oven på pladen har vi limet en plade i samme størrelse, dog har vi laserskåret et hul til en sø. For os var det vigtigt, at der var en sø, da det naturlige bidrager til en god stemning og vand for mange kan virke afslappende. Selve søen er skåret ud i lyseblå akryl, men da det brune fra træet kunne ses igennem, lagde vi et hvidt stykke papir under. Søen er oval, for at symbolisere en livscyklus.

Oven på den øverste plade har vi klistret grønt folie på for, at tydeliggøre de grønne områder. Det er vigtigt for os, at der er grønne områder, så der stadig er plads til solbadning. Ud over det ønskede fokusgruppen også, at der var plads til at kunne sætte sig og holde en picnic så afdøde stadig kunne *være med*.

Vi gerne vil have en bæredygtig park, men vi er eksempelvis klar over at det på nogen punkter kan blive et problem. Det er ikke realistisk at kræve, at græsset skal slås med en håndskubber, så længe at resten af kirkegården bliver vedligeholdt af maskiner, så til vedligeholdelse af denne del må gerne benyttes en græsslåmaskine.

For at brugerne af Assistens Kirkegården også har mulighed for at sætte sig, har vi indsat bænke. Det skal også være muligt at blive længere på kirkegården og det har de pårørende mere lyst til, hvis de kan sidde ned end hvis de er tvunget til, at skulle stå op. Dette var også et af de behov som var vigtige for fokusgruppen. Bænkene har vi lavet buede med runde borde, for at gøre det anderledes og fordi vi synes det ser pænt ud. Vi har også indsat bænke for at opfordre til snak.

Oven på den grønne folie har vi sat grå folie, som skal illustrere stier.

Ifølge Dansk Naturfredningsforenings plan skal der laves en ny udgang i venstre side. Derfor har vi ført stien ud i den side, så den nye indgang vil blive benyttet. Stien går også ud til den anden side, hvor Kapellet ligger.

I højre side har vi lavet en firkant, som er et fredet musealt område. Herinde ligger H.C. Andersens grav. Området har vi afgrænset med små hække, lavet af træ som vi har klistret mos oven på.

Grunden til at vi har valgt at bruge mos, er for at illustrere, at vi vælger at bruge de samme hække omkring gravstedet, som de ligusterhække danskerne har hjemme omkring haven. For at vise at det er H.C. Andersens grav har vi fundet en sten, som vi har skrevet navn, fødselsår og dødsår på. Da H.C. Andersens grav er omgrænset af to store hække, har vi taget yderligere to sten, som vi har limet mos på. Igen for at vise at det er tætte hække.

Til indgangen af det område hvor H.C. Andersens grav ligger, har vi sat et skilt med en QR- kode. Denne QR-kode skal kunne vise en side hvor alle interesserede kan læse om H.C. Andersen og høre et af hans eventyr kl 14 hver dag i sommerhalvåret. Grunden til at QR-koden står ved indgangen er for at beholde området uberørt, da det ifølge Danmarks Naturfredningsforenings plan er fredet.

I højre hjørne har vi bygget en lille café der sælger kaffe. Kaffen skal være Fair Trade for bæredygtighed. Dette har vi gjort for, at opfordre borgene til at blive længere i parken, men også så brugerne af parken kan falde i snak og hygge med andre borgere og familiemedlemmer. Caféen er bygget af pap og malet sort. Der er opsat lyskæder lavet af sytråd og akryl i grøn, rød og blå. Lyskæderne skal understrege en hygge-stemning og også give mere lys om vinteren eller på en hvilken som helst anden grå dag. Uden for har vi sat et lille kaffe skilt, for at gøre det klart hvad caféens formål er.

På det grønne område ved siden af caféen, har vi lagt to små stykker stof der skal illustrere picnic tæpper, så det tydeliggøres at her kan du spise den medbragte frokost og nyde omgivelserne.

Træerne er lavet af små træpinde og mos for igen at understrege det naturlige. Vi har opsat træer rundt omkring i parken for skygge om sommeren. Disse træer åbner samtidig op for muligheden om at blive begravet under et af træerne i parken. Ideen er at afdøde bliver begravet i en urne der er lavet af støbepap, som er let nedbrydelig. For at illustrere hvor den afdøde skal begrades, er der blevet lavet en separat aftagelig plade med træer. Her er der blevet sat små skilte ved træerne der indeholder navn, fødselsdato og dødsdato. Dette koncept findes i forvejen på Assistens Kirkegården og vi ved at det virker. Vi har derfor valgt at tage det med ind i parken, fordi vi ikke ønsker at parken skal være en separat del af kirkegården men derimod være en implementeret del af den. Selvom fokusgruppen mente, at det var en god ide at have et lille frø med i urnen så der kunne vokse et træ op, valgte vi ikke at tage denne ide med i vores design. Dette gjorde vi, da det ikke ville være en

optimal løsning fordi denne løsning ville fungere bedre på et større skovområde og vi havde i forvejen træer i mindeområdet. Frøet i urnen er også blevet valgt fra fordi, denne løsning ikke giver ligeså meget plads til urnebegravelser som konceptet uden, før ville give plads til.

Stien fra H.C. Andersen går rundt om en stor tavle. Denne tavle er en mindetavle som vi vil sætte op. Mindetavlen er meget stor i forhold til resten af mindeområdet da den er vores hovedelement. Meningen med tavlen er at de efterladte skal kunne skrive enten en hilsen eller en erindring om den afdøde. Derfor er tavlen malet med sort tavlelak, så de kan interagere og udtrykke deres følelser. Vi har valgt sort, da det bliver lettere at se de forskellige farver kridt, så det på den måde også er muligt at udtrykke sig symbolsk med farverne. Kridtet skal altid være til rådighed og skal monteres i en lille plastik beholder på tavlen.

På toppen af tavlen har vi lavet et V-formet tag. Det har vi gjort så regnen vil komme ud til siderne i stedet for at løbe ned langs væggen og for at afskærme så regnen ikke tværer kridtet ud. Når tavlen skal vaskes ren, bliver det gjort af gartnerne på kirkegården.

På tavlen står der en tekst på engelsk, malet med permanent hvid maling. Denne tekst skal kunne forklare hvad formålet med mindetavlen er og sætte nogen tanker i gang omkring dette. Mindetavlen kan være et godt alternativ til Facebook, da andre ikke ved hvem afsenderen er, når først personen er gået igen. Det passer godt til vores målgruppe, fordi de netop bruger Facebook så meget og derfor kan relatere til brugen af den.

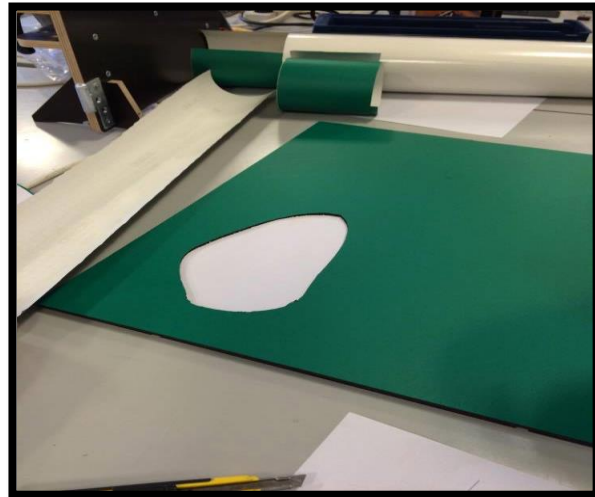
Vores endelige design er altså et re-design af Assistens Kirkegården kaldet Mindeområdet, med mulighed for siddepladser, enten picnic eller på en bænk omkring søen, men også leg og boldspil. Samtidig er den lokale kirkegård bevaret og omkring det museale området kan du undersøge hvem det er, eller lytte til et eventyr.

Her kan du komme, nyde en kop kaffe, og mindes en du har mistet.

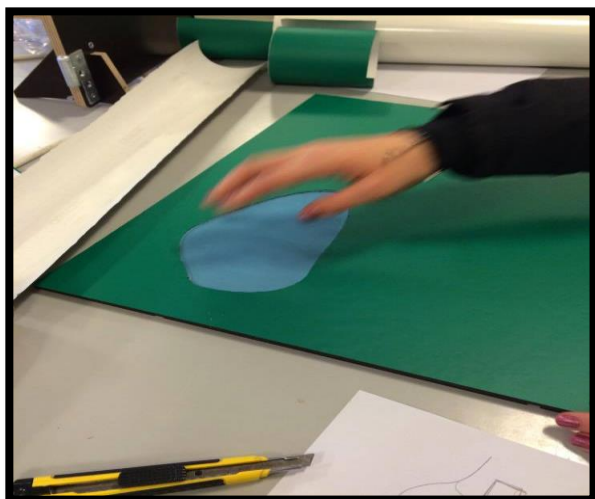
Storyboard mindeområde

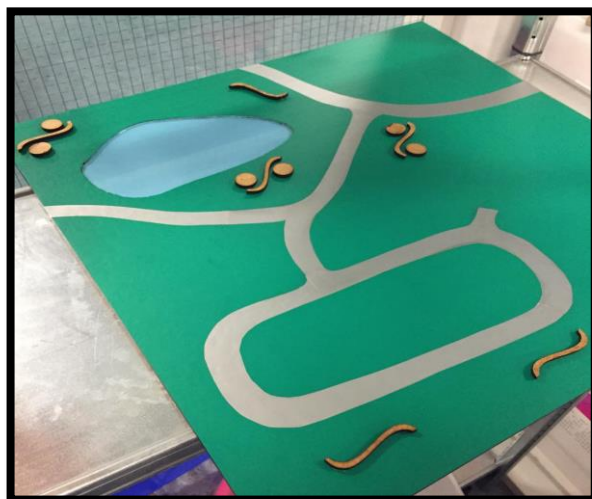
2 træplader, der fungerer som fundament for prototypen.

I den øverste træplade er der blevet udformet et hul og er blevet beklædt med grøn folie

Blå akrylplade samt et stykke hvidt papir, udfylder hullet i øverste plade for at danne en sø.

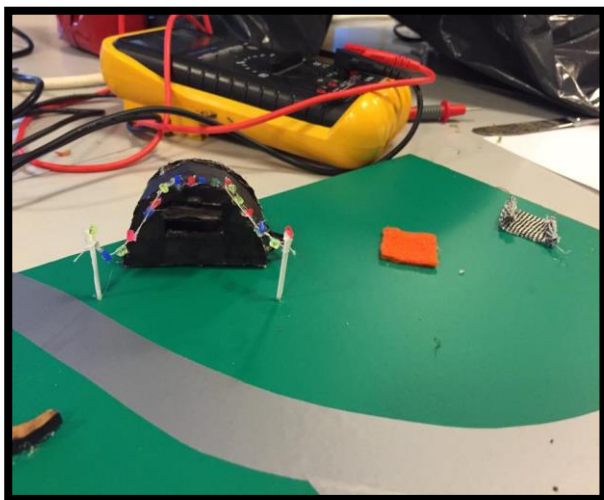
Små stier og borde og bænke er blevet tilføjet.

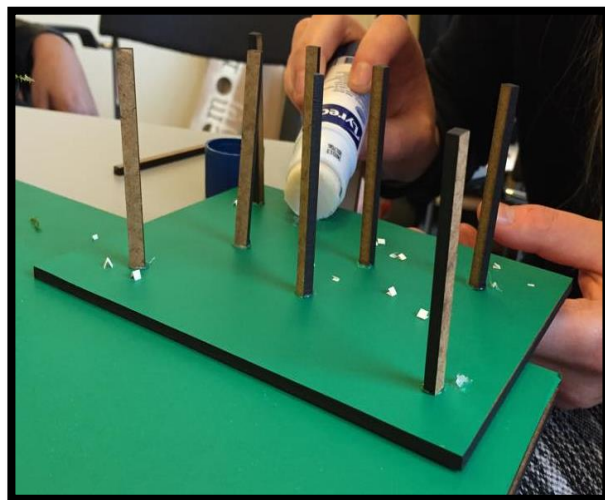
H.C. Andersens grav er blevet tilføjet på prototypen.

Tavlen er blevet placeret på prototypen.

En cafe-vogn er blevet tilføjet samt tæpper.

Urnegravstederne under træerne bliver tilføjet med små hvide skilte.

Træerne er blevet lavet færdige.

Færdige prototype.

Mindetavlen - element i parken

Vores park idé var ved at være der, men det var som om vi manglede noget der gjorde vores idé til noget særligt - noget alternativt. Vi kunne godt tænke os at lave et element, der kan hjælpe pårørende til at mindes de afdøde. Vores ønske er at skabe et rum hvor de efterladte kan kommunikere med nogen de kender og andre de ikke gør ved at dele minder.

Vi fandt derfor på at lave en mindetavle, som en separat installation i parken. (Rasmussen, 2014)
Her kan den efterladte dele et minde om en den han/hun har mistet. Idéen er at tavlen skal fungere som en fysisk Facebook-væg, hvor der kan deles tanker, men hvor brugeren, modsat Facebook, er anonym.

Vi blev inspireret af en fritstående konstruktion på RUC, hvor to af siderne fungerer som tavle. På tavlen står begyndelsen på en masse sætninger. Alle sætningerne ser således ud:

Before I die I want to _____

Denne sætning er blevet brugt mange steder i verden og Candy Chang (Kunstner, byplanlægger og opfinder af idéen bag "*Before I die-tavlen*") beskriver det som et sted hvor alle kan reflektere over deres liv og åbne sig op i det offentlige rum. (TED, 2012)

Netop det med at åbne sig op og dét at dele tanker og følelser, kunne vi godt lide tanken om. Open source kunst, som f.eks. en tavle, ses allerede i samfundet og bliver faktisk også brugt. Vores håb er, at vores mindetavle vil have samme effekt. Herefter gik vi i gang med, at planlægge hvordan vores prototype af tavlen skulle bygges. Først og fremmest skulle vi have en plade, som kunne bruges som tavle. Her fandt vi noget brugt træ i størrelsen 2,5 meter x 1,25 meter. Den størrelse passede fint, da tavlen ikke skal være så stor så vi ikke kan transportere den, men at den heller ikke skal være så lille, at kun tre mennesker kan skrive på den. Herefter malede vi pladen med tavlemaling og så havde vi en helt almindelig sort tavle.

For at tydeliggøre tavlens formål, har vi valgt at skrive en overskrift i højre hjørne. Her står:

"Memories

Share a memory of someone you've lost."

Denne tekst skal gøre folk nysgerrige, samtidig med at teksten opfordrer til interaktion mellem brugeren og tavlen og brugerne imellem.

Desuden har vi valgt, at teksten skal være på engelsk, da området omkring Assistens Kirkegården er multikulturelt og vi vil gerne sikre os at mindetavlen bliver brugt af så mange som muligt.

Ud over overskriften, besluttede vi at tavlen skulle indeholde nogle sætninger, der gjorde det nemmere for brugerne at finde på noget at skrive.

Vi gik i gang med at diskutere hvilke sætninger tavlen skulle indeholde og her havde vi en masse idéer. Vi kom frem til 4 sætninger, som vi alle syntes gav anledning til at mindes, samtidig med at tonen forblev positiv. De 4 sætninger var:

If you were still here, I would say; I miss you; I remember the time when we; You always used to;

Prototypens størrelse gjorde dog at vi ikke havde plads til alle 4 sætninger, derfor valgte vi *You always used to* og *I remember the time when we*. Begge sætninger lagde, for vores eget vedkommende, op til flest minder.

Vi valgte, at vores prototype skulle kunne stå frit, modsat op af en mur f.eks. Med denne løsning, har vi større handlefrihed til at placere tavlen hvor vi vil. Til gengæld skaber det et nyt problem i forhold til stabilitet og holdbarhed - tavlen skulle kunne stå selv. Det valgte vi at løse ved at give tavlen to ben.

Vi valgte *fødder* på 2,4 meter. Det gjorde vi fordi at vores tavle er 2 meter høj og ret tynd og derfor har vi brug for lange *fødder*, for at tavlen ikke vælter.

Tavlen bliver placeret øverst på begge ben og med et stykke træ i midten, til at stabilisere yderligere.

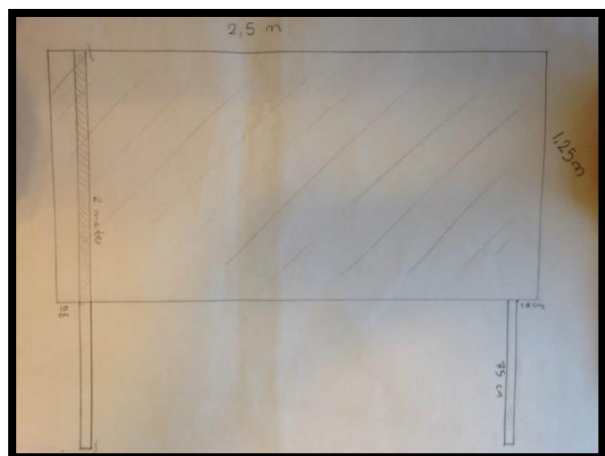
Vi lavede *benene* i træ, da det var tilgængeligt og billigt. Prototypen skulle sættes i verden med det formål at finde ud af hvordan modtagerne (de pårørende) vil tage imod den. Derfor er æstetikken i denne sammenhæng heller ikke vigtig. Vi byggede altså en prototype med fokus på at den skulle være stabil og kunne bruges til det ønskede formål; at se hvordan brugerne vil interagere med den.

Hvis tavlen skal placeres på selve kirkegården, skal resten af området først restaureres. Mindetavlen kan først bruges, når vi har formidlet til brugerne hvad området den står i, er til. Mindetavlen skal

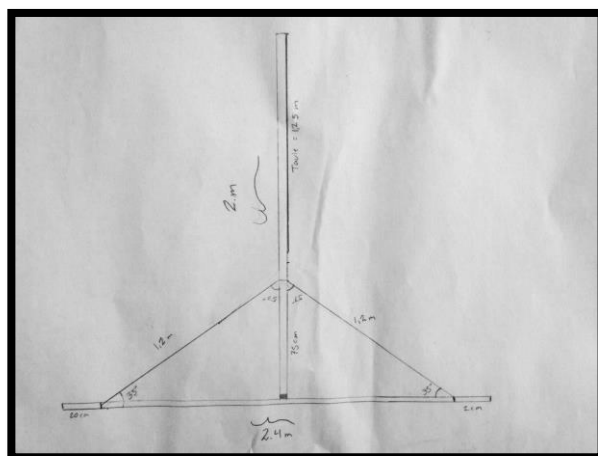
placeres i den rette kontekst (som endnu ikke eksisterer i den virkelige verden), ellers vil budskabet gå tabt. Derfor valgte vi ikke at prøve vores design af på selve Assistens Kirkegården. Vi er ikke interesseret i konflikter med hverken kommunen eller brugere af kirkegården.

Vi vurderede, at miljøet på Assistens Kirkegården (kulturen og menneskene) var meget vigtige elementer og derfor ville vi prøve vores prototype af et sted, der var så tæt på miljøet som muligt. Vi prøvede tavlen af i Hans Tavsens Park på Nørrebro. Parken ligger op af Assistens Kirkegården og opfylder ønsket om, at prototypen skulle være tæt på. På den måde får vi prøvet vores prototype af i det samme miljø, som vores endelige design ville være i.

Storyboard tavle

Skitse af tavlen forfra.

Skitse af tavlens ben fra siden, med mål og vinkler.

Benene til tavlen bliver bygget.

Tavlen males med sort tavlelak.

Der er lavet forskellige sætninger, der skal males på tavlen.

Tavlens titel bliver malet på tavlen.

Af jord er du kommet, til park skal du blive / *From dust are thou made, as a garden shalt thou return*
Gruppe 16b

Sætningerne er malet på tavlen.

Tavlen bliver samlet på RUC.

Tavlen samles i Hans Tavsens park.

Tavlen ved indgangen til Assistens kirkegården i Hans Tavsens park.

Design analyse

Analysen vil kigge på vores to designs; *Mindetavlen* og *Mindeområdet* med det formål, at lave en evaluering af designet og processen og for på den måde at se om designet har løst problemstillingen. Analysen er foregået efter, at tavlen er blevet implementeret i virkeligheden. Mindeområdet er ikke placeret i virkeligheden, da der er tale om arkitektonisk model.

Mindetavlen er blevet prøvet af i et naturalistisk miljø, hvilket fremgår af analysen. Ligeledes er fokusgruppen ikke blot blevet præsenteret for tavlen, men for mindeområdet som helhed, hvori tavlen blot er et element.

Fokus vil ligge på brug af mindeområdet og tavlen og ikke på selve konstruktionen. Vi har valgt at få feedback fra fokusgruppen og f.eks. ikke fra en ingeniør. Vores eget fokus har været den konstruktionsmæssige del af designet og sammen med den feedback vi har fået på virkningen og brugen af designet, har vi kunne lave en bred evaluering af designet, der omhandler både menneskelige og teknologiske aspekter.

Størstedelen af analysen omhandler tavlen. Det skyldes, at den, som det eneste, er prøvet af i en virkelig kontekst, og der er derfor mere at analysere. Desuden er idéen, at afprøvning af elementer kunne fortsættes og først senere ville mindeområdet, skulle afprøves i virkeligheden. For at få overblik over brugen af tavlen starter analysen med en logbog, der viser tavlens brug og udvikling, da den blev afprøvet i den virkelige verden. Tavlen blev implementeret i en rigtig kontekst, da det er den bedste måde vi kan observere brugen af tavlen, og på den måde komme i nærheden af at svare på, hvorvidt den opfylder behovet for at mindes.

Afsnittet vil desuden omhandle analysering af hvad der er skrevet på tavlen, brugen af tavlen og fokusgruppens kritik af designet. Til sidst vil der være en analyse af designprocessen, hvilket er en vigtig del af evalueringen.

Logbog af tavlens brug

Den 7. december satte vi vores tavle op i Hans Tavsens Park. Parken ligger op til Assistens Kirkegården og vi placerede tavlen ved indgangen til kirkegården. Det gjorde vi, fordi det var det tætteste vi kunne komme på den rigtige kontekst - kirkegården. Havde vi placeret tavlen på selve kirkegården, var der en større sandsynlighed for at den ville blive fjernet af myndighederne.

Af jord er du kommet, til park skal du blive / *From dust are thou made, as a garden shalt thou return*
Gruppe 16b

I dette afsnit vil vi kort fortælle om forløbets gang efter tavlen var sat op.

Mandag den 8. december

Her ses tavlen efter en ½ dag. Der er allerede blevet skrevet meget og det tyder på at vi har placeret tavlen et godt sted. For at lægge en grobund, havde vi skrevet et par sætninger, så tavlen ikke var helt tom. Det gjorde vi med det formål, at gøre tavlen mere indbydende.

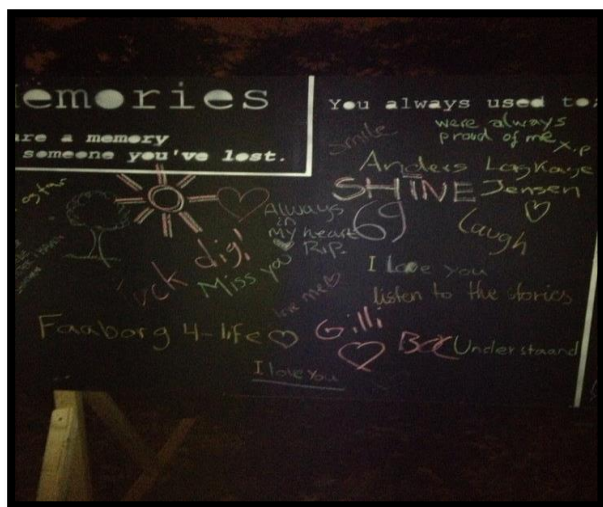
Et par af de sætninger der blev skrevet ved *I remember the time when;* var:

"lærte mig at cykle"

"made fire"

"tell me pirates stories"

Tirsdag den 9. december

Flere har skrevet på tavlen og pladsen er begyndt at blive trang. Flere har skrevet små beskeder og tanker til deres afdøde, såsom; "Shine" "were always proud of me" "always in my heart."

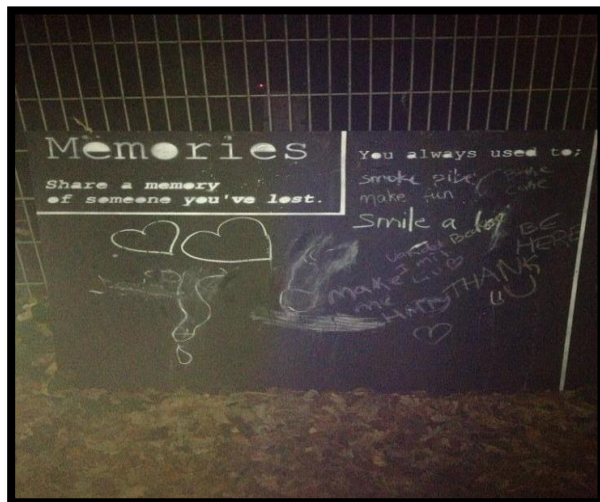
Onsdag den 10. december

Der er begået hærværk mod tavlen. Tavlen er formegentlig blevet ødelagt natten før. Benene er knækket og der er skrevet en besked. "I remember the time when we... broke some public art"

Af jord er du kommet, til park skal du blive / *From dust are thou made, as a garden shalt thou return*
Gruppe 16b

Torsdag den 11. december

Vi har rejst tavlen op igen og den står nu op af hegnet til Assistens Kirkegården. Om aftenen havde folk igen skrevet på den. Sætningerne minder meget om de tidligere (*be here, smile a lot*), men der er også blevet tegnet en hel del tisse-mænd.

Fredag den 12. december

Denne dag var regn- og stormfuld. Alt hvad der var skrevet på tavlen var derfor visket ud og vi observerede ikke, at der var nogen brugere af tavlen denne dag.

Lørdag den 13. december

Der var mange mennesker i området, og især mange turister. De fleste der gik forbi lagde mærke til tavlen og nogle stoppede op (dog uden at skrive på den). Billedet her, viser to turister, der tog et billede af det de selv havde skrevet på tavlen.

Vi så desuden en børnefamilie der stoppede ved tavlen. De stod og snakkede lidt og herefter skrev den lille dreng "*Jeg kan huske vores tur i tivoli*".

Analyse af tavlens brug

Nogle af sætningerne er lyriske og fortæller klart om følelser om den afdøde. f.eks. er der "*I love you*" og "*fuck dig*", men de fleste af sætningerne er episke og fortæller om en handling. Det skyldes primært, at de sætninger der stod på tavlen i forvejen, ligger op til en handling.

Det folk har skrevet er overvejende positivt og ud over et par tegninger af tissemand, er tavlen blevet benyttet til dens tænkte formål.

Brugerne har skrevet en sætning, hvor de skriver noget kort fra en historie der involvere en anden person. Om personen er afdød kan vi ikke sige noget om, men det må vi gå ud fra, da tavlen har en overskrift, der klart indikerer dets formål.

Tavlen har desuden fået et par tegninger af hjerter, en tændstiks-mand og en enkelt sol. Vi havde selv lavet en tegning af et træ, da vi satte tavlen op, så på den måde havde vi lagt grobund for at det var en legal måde at udtrykke sig på. Tegninger kan både være udtryk for, at det er en mere personlig hilsen, men også at det ikke er. Muligheden for at tegne, gør det nemmere for visuelle mennesker at udtrykke sig og for dem kan det at tegne et hjerte, have større betydning end at skrive "*miss you alice*".

Det folk har skrevet på tavlen, er primært fortsættelse af den sætning, vi har skrevet på tavlen. Det tyder på at vi har udtrykt os klart og at vores sætningerne hjælper med at fastholde tavlens formål. Nogen vælger alligevel at udtrykke sig uden for rammerne, ved ikke at bruge de begyndte sætninger. Dette fortæller os, at hvis vi skulle lave en tavle i rigtig størrelse, kan det være relevant at lave et felt uden nogen begyndt sætning.

Sætningerne er oftest korte som f.eks. (*You always used to...*) "*Bake cake*", "*smile alot*", "*understand*", "*be here*". Det er en lille tavle og folk går hurtigt forbi, så det kan være noget af det, der gør at sætningerne er korte. Vi har heller ikke skrevet nogen steder på tavlen at det skal være

mere end et par ord. Desuden kan det at skrive to ord på tavlen og så måske have resten inde i hovedet, være fyldestgørende nok for at mindes/tænke på personen.

Sproget er forholdsvist anonymt, der er f.eks. ikke brugt en masse udtryk eller tillægsord. Det gør ikke at minderne er upersonlige, det er blot sproget. Det må primært være fordi at sætningerne og tavlen ikke ligger op til lange sætninger, hvor der er plads til personlighed.

Vi kan ikke vide om sætningerne er positive med sikkerhed, da de ofte kan sættes i både en negativ og en positiv kontekst. "*made fire*" og "*smoke pipe*" er ikke nødvendigvis positive minder, men de er omringet af hjertes og positive sætninger ("*I love you*", "*shine*", "*smile alot*" etc.). Med disse sætninger omkring sig, fremgår alle sætningerne mere positive, da vi ser dem i en positiv kontekst.

Størstedelen af de sætningerne der var blevet skrevet, var skrevet på engelsk. Det er selvfølgelig primært fordi vores sætninger er på engelsk og derfor ligger op til dette. Vi observerede desuden, at der var flere turister der lagde mærke til og skrev på tavlen. Det ville ikke være sket, hvis tavlen ikke var på engelsk. De engelske sætninger, gør altså at tavlen favner bredere og at formålet når ud til flere.

Langt mere interessant er de sætninger på dansk. Dansk kan være en mere nær og personlig måde at udtrykke sig på, som danske sangskrivere der skriver på engelsk. De siger at det er nemmere på engelsk.

Alt i alt er det formål vi havde med tavlen lykkedes. Vi har fået folk til at mindes.

Nogen har skrevet noget useriøst, men generelt virker det til at dem der har skrevet på tavlen har gjort sig umage. Overordnet set er tavlen altså blevet brugt til dets formål - at dele et minde om en man har mistet.

Hærværk

Vi havde en formodning om, at der muligvis ville blive begået hærværk mod tavlen. Det skyldes at tavlen er placeret i et område med meget graffiti. Tavlen er desuden placeret tæt på en folkeskole, og derfor havde vi også en forestilling om, at tavlen var i fare for at blive brugt med andre formål.

Vi oplevede en mindre grad af hærværk. Det udspillede sig primært ved, at der blev tegnet en masse tisse-mænd på tavlen. Vi tror at det kunne være nogle folkeskoleelevers værk, da det normalt er i den alder at det er sjovest at tegne pikke.

Vi oplevede også mere omfattende hærværk, idet at vores tavle blev ødelagt. Som tidligere nævnt, blev benene knækket af og der blev skrevet "*I remember the time when we... broke some public art.*" Dem der har begået hærværk har gjort det med humor og det tolker vi som en ironisk handling, fremfor hvis tavlen *bare* var blevet smadret.

Vi er klar over at tavlen er udsat, da den står et sted der er halvmørkt om aftenen og der f.eks. ikke bliver låst af. Desuden er der mange forskellige typer af mennesker der gør brug af området.

Den optimale afprøvning og evaluering af tavlen, ville skulle foregå på kirkegården. Kirkegården giver os et rum med normer og en vis respekt, som muligvis kan forhindre hærværk. Desuden bliver kirkegården aflåst om aftenen, hvilket også gør det sværere at lave hærværk.

Observation

Vi har observeret at de fleste mennesker der går forbi tavlen, lægger mærke til den. Flere er stoppet op og har kigget på hvad der er blevet skrevet. Det tyder på at tavlens formål kan blive opfyldt uden at de selv skriver på tavlen.

Vi snakkede desuden med 2 kvinder på omkring 60 år. De sad på en bæk ved siden af tavlen, og de havde allerede lagt mærke til tavlen. De syntes at det var god ide og den ene kvinde sad og overvejede, hvad hun skulle skrive på den. Dette eksempel viser, at tavlens formål til dels bliver opfyldt, selvom kvinden ikke havde skrevet på den.

Der kom også en dame på omkring 50 år forbi tavlen. Hun gik en tur med en barnevogn og kiggede længe på tavlen. Hun udtrykte, at hun havde lagt mærke til tavlen, blev nysgerrig og derfor gik tættere på.

Eftersom vi observerede tavlen i løbet af formiddagen, var der ikke ligeså mange mennesker som der muligvis ville have været senere på dagen, når folk har fået fri fra arbejde og skole. Vi kunne generelt observere, at de fleste der gik forbi viste en form for interesse for tavlen.

Fokusgruppens kritik af designet

Vi viste vores tavle til den samme fokusgruppe, vi havde samlet tidligere i processen.

Tilbagemeldingerne var overvejende positive og de meldte ud at det var en god innovativ løsning. Samtidig fortalte Tim, at det måske kunne tilfredsstille det behov nogen kan have, for at efterlade noget. (Bilag 10)

Det er et element der er værd at tage med. Vi har designet tavlen, fordi det skulle dække et behov som ikke bliver dækket nu. Men Tims pointe er netop, at tavlen også kan tilfredsstille et behov for at efterlade noget, et behov der på sin vis allerede bliver tilfredsstillet, ved at f.eks. efterlade blomster på graven.

Tim påpegede også at skrift er mere personligt end blomster og at minderne ikke kan spores til enkeltpersoner, og derfor fungerer godt i et offentligt forum. Anja kunne godt forestille sig at bruge tavlen, mens Christina nævner, at hun ikke selv ville bruge den, da hun selv er for privat. (Bilag 10)

Det er rigtig positivt at Tim synes at skrift på tavlen er personligt. Det var et af de mål som tavlen skulle opfylde. Personliggørelse af gravsteder var også et emne vi snakkede om da vi afholdte den første fokusgruppe. Der udtrykte fokusgruppen at de godt kunne lide personliggørelse af gravsteder, men at det skulle holdes enkelt (se afsnit *From nothing to something*).

Han nævner også at minderne er anonyme og det mener vi også er et vigtigt element. Det at Christina ikke selv vil bruge tavlen, er selvfølgelig ærgerligt, da hun er vores målgruppe. Dog virker det ikke til at hun har noget imod tavlen, blot at hun ikke selv vil vælge at bruge den.

Tim tror at mange vil synes at stedet er nyt og spændende, og mener at tavlen kan bidrage til at kirkegården bliver personlig. Mens Christina og Tim påpeger at tavlen er god og innovativ, udtrykker Charlotte at hun synes at den er uoriginal og at det vi har valgt at skrive på den er en kliché. Det faktum at vi har skrevet teksten på engelsk, gør det for Charlotte endnu værre, fordi det for hende bliver mindre personligt. (Bilag 10)

Vi kunne imødekomme Charlottes standpunkter, ved at lave en tavle med dansk tekst.

I en ny prototype kunne vi teste dette og se om brugerne også vil omfavne det. Vores bekymring er dog at en tavle med dansk tekst, ville udelukke nogle brugere. Især på Nørrebro vil dette være et problem.

Christina sagde at det var en smuk idé med de træer, hvor det er muligt at blive begravet under. Hun understreger det positive i den frihed der vil være i vores mindeområde. Hun lægger tryk på at der må spises madpakker og at der må hygges. Det kalder hun idyl. (Bilag 10)

Christina kan se potentialet i vores prototype, og kan forestille sig hvordan brugen vil være i virkeligheden. Hun kan lide, at der er plads til at hygge på en anden måde, end der normalt er plads til på kirkegårde. Det er et vigtigt element, som vi har prøvet at få med i vores design, derfor er det meget positivt at Christina bider mærke i det.

Analyse af design processen

Vores design proces startede med at vi delte vores egne erfaringer og begyndte derefter at søge på nettet. På nettet viste det sig, at det var et relevant emne. I takt med at vi fandt mere og mere materiale og tog kontakt til Bedemanden Jan Schandorff stod det klart, at der var nye tendenser på vej. Det var et stigende behov for nye alternativer til den traditionelle kirkegård.

Drømmene var store og vi havde sat os i hovedet, at vi gerne ville ændre hele kirkegården og normerne omkring. Efter at have samlet en fokusgruppe og lavet ekspert interviews var det klart, at der var ønske om at vi skulle beholde den traditionelle kirkegård og i stedet lave alternativer omkring kirkegården. Det er meget tydeligt, at vores proces er et *wicked-problem*, da der ikke findes en optimal løsning på problemet, men endnu et alternativ til et i forvejen eksisterende design.

I følge "*Soft Design Science Methodology*" er punkt 1 i designprocessen at forstå, at problemstillingen er en del af et større problem (Pries-Heje et al, 2014). I vores tilfælde fandt vi ud af, at det større problem er at kirken ikke udvikler sig i takt med resten af samfundet. De gamle traditioner er blevet bibeholdt igennem flere generationer, selvom samfundet konstant er under forandring. Vores problemstilling kunne f.eks. også have taget udgangspunkt i alternativ

konfirmation eller dåb. Allerede i denne fase fik vi åbnet op for en masse løsninger og allerede her passer vores designproces ind i SDSM. Denne fase af processen var desuden med til vække vores interesse for emnet, hvilket er vigtigt for processen, da det holder vores engagement højt.

I denne del af processen fandt vi på vores første prototyper, en park og to bud på en undervandskirkegård.

Vi har ikke nogen viden der understøtter nogen af prototyperne, men vi regnede med at vores prototyper ville blive taget godt imod. Vi lavede altså tre prototyper uden at have noget grundlag. *"Another important feature is the willingness to validate knowledge in the future. The validity of this design knowledge is the necessarily unknown at this point (...)"* - Martin, 2010 (Pries-Heje et al, 2014). Det der drev os til at lave disse prototyper var kreativitet og innovation. Understøttende viden forventede vi senere. Denne proces var vigtig for, at få en bredere idégenerering og kunne lege med tankerne om den traditionelle kirkegård.

Ved det her punkt kan der ses den vedvarende udvikling af vores idéer, før vi overvejede om det var muligt at implementere vores prototyper i et naturalistisk miljø (Pries-Heje et al, 2014). Vores overordnede krav var at stedet skulle have betydning, så derfor havde vi lavet en løsning for pårørende, hvis afdøde havde et forhold til vand. Der var en del lovgivning omkring lys på vandet, som gjorde at vores prototyper på havet ikke kunne realiseres. Derover var det også ulovligt at sætte urnen i vandet. Men alle vores prototyper underbyggede vores nye idé om at tilknytning var nøgleordet i vores endelige løsning. I denne del af processen har vi kun prototype 1, parken, som stadig er mulig at realisere.

På det her tidspunkt valgte vi at omformulere vores problemformulering, til bl.a. at indeholde en målgruppe og først herefter kunne vi samle en fokusgruppe. Prototyperne brugte vi til at sætte tankerne i gang hos fokusgruppens medlemmer. Det havde det formål, at få dem til at tænke ud af boksen. Prototyperne var gode at have med, da fokusgruppen havde mange kommentarer til dem, hvilket vi kunne bruge i den videre udvikling af designet. Det lykkedes ikke at få fokusgruppens medlemmer til at tænke særlig meget ud af boksen, det kunne vi have undgået, hvis vi f.eks. havde forberedt dem på et par emner inden de ankom.

Vi brugte fokusgruppen til at undersøge hvordan vi kunne tilpasse vores idé til brugerne i det naturalistiske miljø. Vi fik afklaret hvad, i vores park idé der fungerede og hvad der ikke gjorde. Denne del er vigtig fordi vores design er brugerorienteret. Fokusgruppen havde en del kritik til park-idéen, hvilket resulterede i, at de eneste kvaliteter her fra vi kunne gå videre med, var træer med muligheden for at kunne blive begravet under et og en QR-kode der kun skulle bruges ved kendte personers grav. Derudover var det vigtigt at der var et rum med plads til sorg samtidig med, at hverken afdøde eller efterladte ikke blev pålagt nogle normer fra den traditionelle kirkegård.

For at inkorporere kvaliteterne og behovene, som vi fandt frem til via fra fokusgruppen, valgte vi derfor at lave et re-design af et hjørne på Assistens Kirkegården. For at teste det i virkeligheden har vi lavet en prototype af vores hovedelement, mindetavlen. Vores mindetavle skal kunne bringe minderne frem hos de pårørende, og dermed skabe en større tilknytning til stedet.

Vi har sat mindetavlen op i Hans Tavsens park, da den ligger tæt op ad Assistens Kirkegården. Dette har vi også gjort, da vi ikke har tilladelse til at sætte den op på selve kirkegården.

Denne del gjorde vi også for at komme ud i *the real world*. I den rigtige verden kan vi afprøve og evaluere.

Vi har observeret væggen og konstateret på hvilken måde og i hvilket omfang den er blevet brugt. Vi har også evalueret den med fokusgruppen, for at få deres tilbagemelding på, om den lever op til de kvaliteter og behov, som de efterstræber. Dette er vigtigt for, at kunne se hvad vi kan arbejde videre med i fremtiden. Alle punkterne bevidner, at det har været en iterativ proces, idet vi bl.a. har lavet prototyper af flere omgange. Punkterne bekræfter også at det er et *wicked-problem* - bl.a. fordi der ikke findes én løsning til problemet (Pries-Heje et al, 2014).

Evaluering af design og proces

Vi har lavet et design, der bliver brugt og som opfylder formålet - at tilbyde nye måder, at mindes på for de 20-25 årige. I hvor høj grad det opfylder formålet er svært at måle. Men tavlen er blevet taget i brug og brugerne har primært skrevet minder og søde ord på den. Desuden fortæller vores observationer at tavlen er interessant, idet de fleste forbipasserende lagde mærke til den. Tavlen har desuden opfyldt formålet, på den måde at brugerne f.eks. har talt om hvad de har skrevet. På den måde er tavlen med til at skabe et rum, der tilbyder nye måder at mindes på. At tale sammen

om minderne er ikke en ny måde at mindes på, men at skrive et minde ned et offentligt sted og tale om det er.

I forhold til designprocessen er vores primære kritikpunkt at, design skulle være afprøvet i virkeligheden, langt tidligere i processen. Vi kunne have prøvet tavlen af forskellige steder og i forskellige miljøer. Samtidig kunne vi have ændret på tavlens indhold, for på en måde, at se hvad der virker bedst. Med flere afprøvninger og flere prototyper kunne vi have nået et design der kunne opfylde vores mål bedst muligt. Selvom tavlen er det vigtigste element i vores mindeområde, kunne det have været væsentligt at prøve flere elementer af, som f.eks. kaffebaren. Det kunne f.eks. være interessant at se hvordan den ville blive taget imod på en kirkegård.

Konklusion

Vi har ud fra vores hypotese om, at størstedelen af den yngre generation føler manglende tilknytning til gravsteder og kirken som institution forsøgt, at skabe et rum, hvor der ikke bliver opfordret til en bestemt måde at opføre sig på, men et sted med respekt da det er en kirkegård.

Vi kan ud fra historien konkludere, at det naturlige i udformningen af kirkegårde spiller en vigtig rolle og at anonymiteten for langt de fleste, ikke skaber nogen værdi, da de efterladte har et behov for at vide hvor den afdøde ligger. Det giver mulighed for, at vise sin respekt direkte og kan opfylde ønsker om at blive begravet nærværd eller ved siden af. På trods af den verden vi lever i nu, hvor teknologien og cyberspace spiller en stor rolle, kan vi konkludere, at den ikke er så kærkommen netop på dette hellige sted. Dog er der mulighed for, at man netop ved brug af teknologien, kan personliggøre gravstederne vha. QR koder. For mange er der et behov for at personliggøre og selviscenesætte sig selv, men QR koden og andre teknologiske muligheder virker for nogen ekstremt.

Kirkens bestemmelse og indflydelse har betydet at kirkegården ofte associeres med den kristne religion og kan derfor have svært ved, at skabe rammer som unge kan relatere til. Netop pga. vores egen- og samfundsmæssige opdragelse har vi en indlært måde at se og opføre os på, når vi opholder os i kirkelige omgivelser. Der foregår en udvikling kontinuert med samfundsudviklingen i form af forskellige slags religioner på en kirkegård såsom Vestre Kirkegård der både tilbyder afdelinger til flere religioner og nationaliteter, som er en konsekvens af den multikulturelle verden vi lever i.

Denne udvikling peger i retning af, at gravsteder vil blive taget ud af den kirkelige kontekst for, at skabe et rum hvor der er plads til alle og hvor kristne normer ikke spiller hovedrollen. Medmindre den formår at udvikle sig i takt med samfundet.

Vores mål med projektet har været, at skabe et fysisk og mentalt rum der skal tilbyde nye måder til at mindes på. Vi kan konkludere, at vi ikke er kommet helt i mål, men er på rette vej, idet vi har afprøvet et element, der kunne have positiv betydning for dette rum. Vi har afprøvet en tavle og lavet en prototype af assistens parken for at skabe netop det fysiske og mentale rum vi mener, vil kunne løse denne problemstilling. Tavlen blev vel modtaget, hvilket kan ses ved, at den blev brugt på den ønskede måde. Det havde den effekt, at folk stoppede op og tog stilling til tavlen. Generelt observerede vi at folk reflekterede over tavlen, alene eller sammen med andre, hvilket er det den inviterer til. Designet har dog også den ulempe, at den ikke favner hele vores målgruppe, da vi på grund af personlige holdninger og referencer, kan have forskellig tilgang til konceptet. Nogle af de andre problemstillinger vi har mødt, har været hærværk eller manglende respekt for tavlens formål - to ting der på sin vis hænger sammen. Alle elementer der har vist sig ved afprøvningen, har været ting som vi på en eller anden måde kunne forudsige, men vi ikke kunne vide hvordan det ville udspille sig i virkeligheden. Her kan vi konkludere at afprøvningen i den virkelige verden er vigtig.

For at skabe et mentalt og fysisk rum for vores målgruppe, må vi derfor afprøve *rummet* og dets elementer i virkeligheden. Vi vil fortsætte den iterative designproces, vi hidtil har fuldt. Processen vil primært bestå af afprøvninger og evalueringer, som vil ske gennem observationer og af etnografisk karakter, samt samtaler med brugerne der ville kunne bidrage med det menneskelige perspektiv på designet. Dette vil kunne give os den nødvendige viden, til at kunne foretage ændringer som vi igen afprøver og processen starter derefter forfra. Denne cyklus vil ende ud i et design, der vil løse problemet bedst muligt.

Videreudvikling

I dette afsnit vil vi præsentere vores ideer til videreudvikling. Vi vil også komme ind på hvilke metoder der vil være anvendelige i denne sammenhæng.

Vi har en masse ideer til hvad vi godt kunne tænke os, at arbejde videre med, hvis vores prototyper skulle implementeres i virkeligheden. Vi er blevet bedt om at sende vores færdige opgave til

kommunen og hvis det sker, at de tager vores ide med i deres planer, fortæller vi i dette afsnit om vores ideer til en videreudvikling, da vi gerne vil fortælle, om de planer vi ikke har etableret i vores prototype.

Igennem vores idegenerering, både i Lego Serious Play, fokusgruppen og de ekspert interviews der er lavet, er der en faktor som går igen og det er naturen. Vi kan godt lide ideen om at vores mindeområde, så vidt muligt, skal være bæredygtig. For at gøre vores projekt så bæredygtigt som muligt, vil de urner, der placeres under træerne, være lavet af bæredygtigt og nedbrydeligt materiale såsom støbepap, da det forurener naturen og jorden mindst muligt. Desuden ville det optimale være, at urnerne skal sættes ned i jorden med håndkraft, hvilket kan gøres ved at graverne bruger en ganske normal skovl og ikke gør brug af benzindrevne maskiner. Inspirationen kommer fra green burials i USA, som er kommet mere frem, men som endnu ikke er nået til Danmark. Ideen om, at der skal bruges håndkraft kommer også til udtryk ved vedligeholdelse af parken, fx klipning af hække med hækkesaks og slå græs uden benzindreven græsslåmaskine, men en håndskubbet. Stierne i mindeområdet skal helst også lyses op af små lamper, så der bliver hyggeligt. Lamperne skal følge den røde tråd om bæredygtighed og få strøm fra solceller. Vi vil gerne have, at vores mindeområde skal skille sig lidt ud og ikke minde om en *normal* park.

Efter at have talt med fokusgruppe og fået kritik på vores endelige design, kom vi frem til at det var et vigtigt aspekt, at ideen med frøet i urnen var med i designet. Vores ide omkring at have et frø i urnen, som så vokser sig til et træ, var en af vores første ideer. For stadig at imødekomme fokusgruppens ønske om, at der var noget der voksede op af jorden, vil vi i stedet lade det være blomster der vokser op ad jorden. På den måde får de pårørende også noget de kan bringe med hjem fra graven, hvilket også var noget vi kom frem til var vigtigt under Lego Serious Play.

Vi kunne godt tænke os at gøre brug af borgerinddragelse, ved b.la. at benytte os af aktionsforskning, som går ud på spillet mellem forskere og det praktiske. I denne sammenhæng, ville det være samarbejdet med beboerne i lokalområdet omkring Assistens kirkegården. Vi kunne godt tænke os at involvere borgerne så vidt muligt. Det kunne ske ved, at få borgerne fra lokalområdet til, at komme og hjælpe ved f.eks. arbejdsdage. En anden måde at inddrage borgerne

på kunne være, at give dem en stemme i processen. Vi har en teori om at en større borgerinddragelse gør konceptet mere attraktivt og borgerne får en slags *ejer-følelse* over området, dét kan være med til at forebygge vandalisering af mindeområdet. I en artikel på Politiken.dk skriver de, at borgerne har været utilfredse med ideen om, at en del af kirkegården skal laves om til en park (Politiken, 2007). Borgerne i området er bange for, at der vil blive etableret supercykelstier og der kommer såkaldte hundetoiletter. De er bange for at charmen omkring kirkegården forsvinder. Vi håber dermed på, at borgerne i lokalområdet bedre vil kunne støtte op omkring forandringen, da de får en mulighed for at deltage. I den forbindelse kunne det være oplagt, at lave en åbningsfest af mindeområdet og invitere alle borgerne i området med. På den måde gør vi borgerne opmærksomme på mindeområdet og vi kan forhåbentlig forklare dem hvad der er meningen med mindetavlen og vise at det ikke er meningen der skal laves supercykelstier og hundetoiletter, men at det skal holdes *low-key*.

Vi har hele tiden haft fokus på de unge i alderen 20-25 år. Skal vi udvide vores målgruppe for brugen af mindeområdet, havde vi en idé om at etablere en legeplads. Etableres sådan en legeplads, giver vi forældre og deres børn en mulighed for at bruge mindeområdet på en anden måde, samtidig med at de evt. kan mindes deres afdøde og gøre brug af tavlen. Når børnene inddrages fra starten af, vokser de op med denne måde at mindes på og kan derfor have en større tilknytning til konceptet og det kan forhåbentlig være med til at gøre konceptet mere udbredt i Danmark.

I forhold til designet, ville det være interessant og relevant, at prøve designet af på forskellige måder. Det kunne være i en anden kontekst - at stille tavlen et andet sted, men det kunne også være at eksperimentere med tavlens indhold. Et medlem af fokusgruppen nævner f.eks. de engelske sætninger som et minus og derfor kunne det være interessant at prøve tavlen af med danske sætninger.

Vores koncept ville med nogle få justeringer godt kunne implementeres i andre samfund f.eks. i mindre byer uden for København eller i Jylland, hvor det kunne være med til at styrke lokalsamfundet. Kirkegårde bliver ofte ikke brugt til andet end at besøge gravstederne og samtidig bliver der mere plads på kirkegårdene, da flere bliver urnebegravet, hvilket gør at mange grave

bliver sløjfet. Får vi implementeret en tavle og kan danne et forum for sorg vil der blive åbnet op for en anderledes måde at bruge kirkegården på. Som tidligere nævnt vil de unge og børnene i lokalsamfundet få en større tilknytning til stedet og sorg. Når de unge engang flytter fra lokalsamfundet, kunne det være med til at de unge oftere vil gøre brug af kirkegården når deres forældre eller venner går bort.

Metodeovervejelser

For at komme videre med designet ville det hjælpe os, at gøre større brug af etnografisk metode. Metoden ville kunne bidrage til en større forståelse af brugerne, og dermed også deres behov og ønsker. Det kunne bidrage til vores observationer, hvis vi kunne bruge flere dage i nærheden af tavlen. Det ville hjælpe os med, at forstå de normer der er i området og på Assistens Kirkegården, og med en forståelse for disse, bliver vi bedre etnografer. Vi ville nemmere kunne komme i kontakt med tavlens brugere og derfor nemmere analysere og komme i dybden med deres tanker bag det de skriver. Med den etnografiske metode vil observeringen, analysen og evalueringen af tavlen og dens brug blive mere fyldestgørende.

Vi vil desuden fortsætte med, at bruge iterative designmetoder som vi hidtil har gjort. Med det menes at vi fortsat ville lave prototyper, afprøve dem, og evaluere dem.

Som nævnt vil vi også benytte aktionsforskning, en metode vi ikke har benyttet endnu. Aktionsforskningen vil bidrage til samarbejde og vi vil som aktionsforskere blive deltagere, frem for tilskuere. Helt konkret vil vi bruge metoden i forbindelse med et samarbejde med beboere i lokalområdet.

Referenceliste

- Allingham, S. (1. August 2006). *Hvad er en kulturkristen?* Hentet fra Religion.dk. (Besøgt 19. December 2014):
<http://www.religion.dk/viden/hvad-er-en-kulturkristen>
- Assistens.dk. (2014). *Kirkegården i fremtiden* Hentet fra Assistens Kirkegården. (Besøgt 18. December 2014):
<http://assistens.dk/kirkegarden-i-fremtiden/>
- Bjørn, A. K. (29. November 2014). *Nye tendenser på kirkegårde*. Hentet fra Kristligt Dagblad: <http://www.kristeligt-dagblad.dk/kirke-tro/nye-tendenser-p%C3%A5-kirkeg%C3%A5rde-0>
- Brinkmann, S. (2014). *Det kvalitative interview*. 1. udgave. København: Hans Reitzel forlag.
- byplanlab.dk. (2014). Hentet fra Det Kvalitative Interview Byens Steder, Borgere og Brugere (Besøgt 7. December 2014): <http://www.byplanlab.dk/sites/default/files1/MetodesheetKvalitativeInterview.pdf>
- Dahl, F. K. og Markholst, K. A. (20. juli 2012). *Hentet fra Nørrebro - multikultur eller parallelsamfund?* Hentet fra Berlingske. (Besøgt 14. December 2014): <http://www.b.dk/nationalt/noerrebro-multikultur-eller-parallelsamfund>
- Danske-stenhuggerier.dk. (2014) *Tendens: Gravsteder får unikke og personlige særpræg – intimsfæren indtager kirkegården*. Hentet fra Danske Stenhuggerier (Besøgt: 29. November 2014): <http://www.danske-stenhuggerier.dk/nyheder/seneste-nyheder/tendens-gravsteder-f%C3%A5r-unikke-og-personlige-s%C3%A6rpr%C3%A6g-%E2%80%93-intimsf%C3%A6ren-indtager-kirkeg%C3%A5rden.aspx?Action=1&PID=32>
- dr.dk (Instruktør). (2014a). *Gennemsnitlig død* [Film].
- dr.dk (Instruktør). (2014b). *Nærkontakt - dit liv er en løgn* [Film].
- Farvel-til-livet. (9. Marts 2010) *Nemmere at strø aksen i havet*. Hentet fra Farvel til livet (Besøgt: 4. December 2014): <http://farvel-til-livet.dk/wordpress/http://farvel-til-livet.dk/wordpress/nemmere-at-stroe-asken-i-havet.html>
- Føllesdal, D., Walløe, L. & Elster, J. (1992). *Politikens Introduktion til moderne filosofi og videnskabsteori*. København: Politikens forlag.
- Green, J. W. (2008). *Beyond the good death : the anthropology of modern dying*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Haldrup, M. & Svabo, C. (2012). *Humanistisk Teknologi og Designstudier*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Halkier, B. (2002). *Fokusgrupper*. 1. udgave: Roskilde Universitetforlag.
- Henriksen, J. (24. november 2011) *Jeg-kulturen rykker ind på kirkegårdene*. Hentet fra Information (Besøgt 29. November 2014): <http://www.information.dk/285874>
- Hevner A. R & March, S. (2003). *The information systems research cycle*. . Computer, 36(11) D&K-kompendium.

Af jord er du kommet, til park skal du blive /*From dust are thou made, as a garden shalt thou return*
Gruppe 16b

Jacobsen, M. H. (2012). Den designede død - tilrettelæggelse, selviscenesættelse, symbolsk udødeliggørelse. *Omsorg nr. 4*, s. 23-28.

Jantzen, C. & Fode, H. (2005). *Byens Kirkegårde*. Århus Byhistoriske Fond.

Jensen, C. O. (2014a). *Designrationale*. Roskilde Universitet: Design og konstruktion eksamen.

Jensen, C. O. (2014b). *STS-eksamen*. Roskilde: Roskilde Universitet.

Jensen, J. F. (2002). *Vest for paradys: Begravelsespladsernes natur*. Johan Fjord Jensen & Gyldendal.

Johansen, T. S. (4. Juli 2011). *Folkekirken er klar til multikulturelle kirkegårde*. Hentet fra Kristeligt Dagblad (Besøgt 19. December 2014): <http://www.kristeligt-dagblad.dk/kirke-tro/folkekirken-er-klar-til-multikulturelle-kirkegaarde>

Kastenbaum, R. (2009). *Death, society and human experience*, Pearson.

Kirkeministeriet. (2014). *Askespredning*. Hentet fra Kirkeministeriet (Besøgt: 4. December 2014): <http://www.km.dk/kirke/livets-begivenheder/doedsfald/kirkegaardsvalg/askespredning/>

kk.dk. (2014). *Vestre Kirkegård*. Hentet fra Københavns Kommune (Besøgt: 18. December 2014): <http://www.kk.dk/da/brugbyen/brug-steder-i-byen/groenne-omraader/kirkegaarde/vestre-kirkegaard>

Lego (18. December 2014). *Lego*. Hentet fra The Method: <http://www.lego.com/da-dk/seriousplay/the-method>

Lewis, A. D. & Moreman, C. M. (2014). *Digital death*. ABC-CLIO.

Liv og Død (2014). *Kremering* Hentet fra Foreningen Liv og Død. (Besøgt 18. December 2014): <http://livogdoed.dk/temaer/kremering/>

Marckwardt, N. C. (2014). *STS eksamen*. Roskilde Universitet: STS eksamen.

Mark, E. (29. Maj 2009). *Religion.dk*. Hentet fra 7 eksempler på blanding af religioner (Besøgt 19. December 2014): <http://www.religion.dk/viden/7-eksempler-pa-blanding-af-religioner>

Meile, E. (13. Januar 2000). *Kristeligt Dagblad*. Hentet fra Om folk, kirke og galluptal (Besøgt 19. December 2014): <http://www.kristeligt-dagblad.dk/debat/om-folk-kirke-og-galluptal>

Nielsen, A. P. (7. april 2014). *"Der skal jo være plads til alle!"* Hentet fra Is it a bird (Besøgt: 4. December 2014): <http://isitabird.dk/cases/der-skal-jo-vaere-plads-til-alle/>

Nye, D. E. (2007). *Technology matters: Questions to live with*. Cambridge: MIT Press.

Penn, A. (11. December 2013) *The landscape of death and green burial*. Hentet fra Landscapearchitects Network (Besøgt: 29. November 2014): <http://landarchs.com/the-landscape-of-death-and-green-burial/>

Af jord er du kommet, til park skal du blive /*From dust are thou made, as a garden shalt thou return*
Gruppe 16b

Petersen A. B. & Sommer, A-L. (1998). *Dødens rum*. Odense Universitetsforlag.

Politiken. (20. December 2007). *genfødsel Assistens Kirkegård skal være park*. Hentet fra Politiken (Besøgt: 11. December 2014): <http://politiken.dk/kultur/ECE448590/assistens-kirkegaard-skal-vaere-park/>

Pries-Heje, J. Venable, J. & Baskerville, R. (2014). Soft Design Science Methodology. *Situated Design Methods*. MIT Press.

Rasmussen, E. B. (2014). *Designrationale*. Roskilde Universitet: Design & Konstruktion Re-eksamen.

Sommer, F. (2. September 2014). Forelæsning slide 5 & 7 . Roskilde Universitet, Sjælland, Danmark.

steelmantowncemetery.com. (2014) *Resting With Nature*. Hentet fra Steelmantown Cemetery (Besøgt: 29. November 2014): <http://www.steelmantowncemetery.com/>

TED (Instruktør). (2012). *Before i die i want to...* [Film].

Westergaard, E. (2014). *Natursyn og mindekultur*. Hentet fra Kirkegaardskultur (Besøgt: 11. December 2014): <http://www.kirkegaardskultur.dk/artikler/natursyn-og-mindekultur/>

Winner, L. (1989). *Technology as Forms of life in The Whale and the reactor. A search for Limits in an Age of High Technology*. Chicago: University of Chicago Press.

Bilag 1

At fotografere og filme byen - visuelle etnografier

Jonas Larsen og Jane Widtfeldt Meged

16. At fotografere og filme byen – visuelle etnografier

Jonas Larsen og Jane Widtfeldt Meged

I dette kapitel præsenteres et etnografisk perspektiv på, hvordan vi kan indfange, beskrive og analysere menneskers bevægelser, som de kommer til udtryk i byens rum – på gader og stræder, pladser og legepladser, klubber og cafeer, i hverdagslivets mangeartede små møder, interaktioner og flygtige blikke. Der er noget unikt urbant ved den etnografiske metode. Man skal ikke distancere sig fra byens bevægelser, men blive en del af dem. Man skal mærke dem på sin egen krop. Man skal med andre ord udforske byens rum ved at hænge ud i dem. Etnografien *er* optaget af, hvordan byliv *føregår*, og hvad folk *gør* i byen.

I forhold til nærværende bog inviterer metoden forskeren i byen; til stamstederne, men måske først og fremmest til steder, hvor man normalt ikke kommer, og hvor man umiddelbart føler sig udenfor, men som man brænder for at lære at kende og forstå indefra. Metoden inviterer den nysgerrige forsker ind i et miljø, og det bliver hans eller hendes forpligtelse at besvare gæstfriheden ved at lære stedets skikke, omgangstoner, ritualer og kulturer at kende samt ikke mindst at skrive en interessan(d)t etnografisk beskrivelse af stedet, som det pågældende miljø vil kunne nikke genkendende til.

Metoden adskiller sig fra andre metoder som fx distancerede kulturelle læsninger af byen, interviews over en kop kaffe, upersonlige spørgeskemaer, abstrakte kortlægninger og kønsløse statistiske beregninger. Ikke desto mindre er det disse andre metoder og ikke etnografien, der dominerer byforskningen. Ideen med dette kapitel er at revitalisere etnografien ved at diskutere dens antagelser, fremhæve dens potentialer og forhåbentlig inspirere studerende og forskere til at analysere byens bevægelser *in situ*, i deres naturlige omgivelser og ved at deltage i dem. Vi starter med en generel introduktion til etnografien, hvorefter vi fokuserer mere specifikt på den *visuelle* etnografi. Den førende visuelle antropolog Sarah Pink diskuterer i sin bog *Doing Visual Anthropology* (2006), hvordan den visuelle etnograf filmer og fotograferer sit felt eller beder sine informanter om det som led i sine deltagerobservationer og som supplement til sine skrevne noter (se også Crang 2010). Afslutningsvis giver vi eksempler på, hvordan studerende har kreeret fotoessays om specifikke byrum i København.

Hvad er etnografi?

Etnografi er oprindeligt en antropologisk metode, der har været brugt i længe-revarende studier (gerne af mindst et års varighed) af *fremmede* kulturer i fjerne egne. I de senere år har antropologer imidlertid også rettet blikket imod hjemlige hverdagslivsforhold og kulturer, da det anderledes og fremmede i stigende grad findes ”rundt om hjørnet”. Måske fordi geografien og sociologien altid har været optaget af nære og mere velkendte miljøer, har sociologer og geografer som regel lavet kortere studier og brugt interviews frem for deltagende observationer. Der er dog klassiske undtagelser såsom Georg Simmel, Chicago-skolen, William Whyte, Erving Goffman og Howard Becker (se Kristiansen og Krogstrup 1999: 25). Robert Park (grundlæggeren af Chicago-skolen) formandede eksempelvis sine sociologistuderende om, at 1930’ernes farlige, fattige og beskidte Chicago **skulle analyseres i sine naturlige omgivelser** og ikke bag skrivebordet eller på biblioteket. Formålet var at indsamle viden om og forståelse for, hvordan livet for mange mennesker i industrielle byer såsom Chicago var kendetegnet ved fattigdom, kriminalitet og diverse former for eksklusion (se Jørgensen 2002).

Når nutidens sociologer foretager etnografiske studier, er **fokuset konkrete ansigt-til-ansigt-relationer og sociale interaktioner mellem grupper i et givet område, byrum og/eller institution.** Geografers etnografier tager ofte udgangspunkt i specifikke steder, såsom pladser (fx Jensen 2010), shoppingcentre (fx Degen, DeSilvey og Rose 2008), turistattraktioner (fx Larsen 2005), cafeer (fx Laurier, Whyte og Buckner 2001) eller i urbane mobile praksisser såsom at køre i bil og cykle (Laurier m.fl. 2008; Spinney 2010) eller turister på guidede ture (Meged 2010). De er interesserede i, hvordan forskellige folk gør – oplever, sanser, (mis)bruger og lever med, knytter sig til, kæmper for og identificerer sig – med steder, og hvordan sådan gøren og identifikation skaber steders rytmer, identiteter, meninger og konflikter. Antagelsen er, at hvor steders rumlige orden og symbolik har indflydelse på, hvordan de bruges og forstås, determinerer de det ikke. Derfor undersøges samspillet mellem den intenderede brug (det planlagte/designede rum) og den faktiske hverdagsdaglige og kropslige brug af stedet (se De Certeau 1984; Cook m.fl. 2004; Watson og Till 2010). Bruges stedet til det, det er planlagt til, eller bruges det (også) til andre ting? Er legepladsen blevet et sted, hvor teenagere hænger ud? Er shoppingcentret et sted, hvor man ikke kun handler, men også mødes? Er statuen et klatrestativ for børn i samme grad som et kunstværk?

Som metode er etnografien kvalitativ og kontekstfokuseret. Den er optaget

af at erfare, observere, forstå, beskrive, analysere og kommunikere om mennesker, der samhandler med hinanden i konkrete situationer og på bestemte steder. Det er en metode til erkendelse af konkret social praksis på specifikke steder, og formålet er at udvikle en dyb forståelse for gruppens kultur og adfærd eller stedets levede liv, som man før analysen var mere eller mindre fremmed over for. Den kan også bruges til at forstå det, som man kender i forvejen, og som man nu skal distancere sig fra for at forstå det på en ny og dybere måde. Metoden vægter detaljerede, kontekstspecifikke beskrivelser og fortolkninger af hverdagslivshandlinger. Succeskriteriet er dybde frem for bredde. Man bestræber sig på at producere ”tykke” eller udtømmende fortællinger (igennem ord, fotos og film) af gruppen eller stedet samt på at udvikle teoretiske begreber, der kan løfte beskrivelserne op på et højere abstraktionsniveau. De teoretiske begreber kan anvendes af andre forskere i andre sammenhænge, men begrebernes kvalitet afhænger ikke af, hvorvidt de gælder i andre felter, men om de beriger det studie, de er udviklet i. Et andet kendetegn er mikroperspektivet. Man er optaget af de (umiddelbare) små ting og begivenheder, såsom gængse handlinger, praksisser og interaktioner i hverdagslivet. Man gør med andre ord et stort nummer ud af hverdagslivets små ting.

Ydmyghed og kyndige agenter

Etnografen tager sine informanter alvorligt og bestræber sig på at forstå dem på deres egne præmisser. Man kan sige, at etnografien kendetegnes ved en vis ydmyghed fra forskerens side. Informanterne betragtes som kyndige agenter, der har stor indsigt i deres eget liv. De skal forstås *indefra* i forhold til dens egne *common sense-meninger* og kategorier og ikke (i første omgang) gennem generelle teorier og abstrakte kategorier, som på et mere strukturelt niveau formodes at kunne forklare, hvorfor folk handler, som de gør. Man er heller ikke bedrevidende, dømmende eller kritisk over for deres livsførelse. Det er vigtigt, da man ofte beskæftiger sig med grupper, som lever et andet liv og har andre værdier end én selv. Det er særligt magtpåliggende, hvis studiet omhandler marginaliserede grupper eller livsstile, som ”normalsamfundet” finder aparte og kun kender gennem stereotypiske skildringer (Jacobsen 2004). Og selvom etnografiske studier ofte udføres af socialt engagerede forskere, er denne metode ikke på samme måde som aktionsforskningen (se kapitel 5 i denne bog) optaget af at ”bemyndige” udsatte grupper, således at de kan ændre deres livssituation. Etnografiens opgave er ikke at kritisere eller skabe forandringer, men derimod at opnå forståelser, der kan gøre os klogere på kulturer og steder, som vi ellers ikke kendte særligt godt.

En sofistikeret induktiv metode

Etnografi er en induktiv metode, hvor teori ikke er noget, der skal testes i det empiriske studie, men derimod udledes af det empiriske studie i samspil med mere generaliserende teorier. Etnografen skal ikke gå i feltet med for stærke teoretiske briller. Her er der ligheder med fænomenologien: man skal "gå til sagen selv" og sætte parentes om sine personlige, politiske og teoretiske "forforståelser" (se kapitel 15 i denne bog). Det kræver et åbent og nysgerrigt blik at kunne forstå en gruppes meninger, sociale koder og praksisser indefra og ikke mindst at være modtagelig for overraskelser og klar til at få udfordret sine "forforståelser".

Etnografien er imidlertid ikke en naivt empiristisk, induktiv metode, men er sofistikeret. Den anerkender, at det er umuligt at rense sig fra sine "forforståelser" og derved at se verden i al sin renhed. Den indebærer en forståelse af, at etnografien konstant vekselvirker mellem deltagerobservation og teorilæsning – mellem at indhente, fortolke og beskrive data (Pink 2006; O'Reilly 2009). I selve analysen af det etnografiske materiale vil man således normalt inddrage forskellige, mere generelle teorier, som kan bidrage til forståelsen af materialet.

Refleksiv drejning

Etnografien har gennemlevet en såkaldt "refleksiv drejning". Som bl.a. Pink indskærper, skal den sofistikerede etnograf eksplicit forholde sig refleksivt til sine "forforståelser" og "måder at se verden på", samt være bevidst om, hvordan ens blotte tilstedeværelse påvirker og opfattes af feltets eller stedets medlemmer. Det er især vigtigt, hvis der er udtalte kønsmæssige, aldersmæssige, religiøse, seksuelle og uddannelsesmæssige forskelle mellem etnografen og feltets medlemmer. Etnografien må vedvarende reflektere over, hvilke "forforståelser" der instruerer og farver, hvad man ser, og hvordan man ser det og forstår det. Etnografiske studier handler i princippet lige så meget om forskeren som om feltet, da det nødvendigvis er et produkt af etnografens møde med, oplevelse af og fortælling om dette. Siden den refleksive drejning ses etnografier som subjektive (produkt af en forfatter), konstruerede (et produkt af forfatterens (fra)valg og skrivestil) og partielle (de repræsenterer kun forfatterens begrænsede perspektiv og tekst) (Clifford 1986; Pink 2006). En fortælling om et felt vil altid blot være en blandt mange andre og i princippet lige så gyldige fortællinger. For at sikre en vis validitet skal etnografen derfor give læseren en god beskrivelse af, hvordan han eller hun har oplevet og konstrueret sin specifikke fortælling (Pink 2006: 18). Forskeren må med andre ord meta-reflektere over sin egen tekst og fotografier.

Pink er kritisk over for tilgange, der vægter fotografiets evne til at indfange

virkeligheden realistisk. Pink argumenterer ligeledes for en refleksiv tilgang til brugen af fotografier og filmoptagelser i etnografien, hvor man anerkender, at selvom kameraet gengiver virkeligheden realistisk, er det ikke en neutral måde at observere på. Ingen fotograferer eller filmer det samme sted på samme måde. Som fotografiteoretikeren Susan Sontag udtrykker det:

[N]obody takes the same picture of the same thing, so photographs are evidence not only of what's there but of what an individual sees, not just a record but an evaluation of the world (1978: 88).

Fotografen bestemmer (ofte ubevidst), hvad og hvordan der skal fotograferes, samt hvilke fotografier der publiceres. Pink citerer Wright: "Anyone who uses a camera or views a photograph, will most probably subscribing, be albeit unwittingly, to some or other theory of representation" (Pink 2001: 54). I den refleksive skole ses fotografier som menneskeskabte og produkter af kulturspecifikke "måder at se på": De er ideologiske, kodede repræsentationer. I denne optik dokumenterer fotografier ikke kun det afbildede objekt, men i lige så høj grad fotografens kulturspecifikke "måde at se på". Det vil sige, at fokuset rettes imod fotografens kulturelle, kønsmæssige og aldersmæssige "klasse", og hvordan hans og hendes fotografier afspejler interesser, fantasier og begær. Når fx historiske geografer analyserer kolonimagtens fotografier af Indiens og Egyptens landskaber og steder, betragter de dem som dokumentation på, hvordan tidens herskende koloniale "måde at se på" fantaserede om og forestillede sig Orienten. Man reflekterer således over den bredere kulturelle betydning af fotografierne og de magtrelationer, de understøtter.

Hvis man inddrager andres fotografier i sine analyser, må man på samme måde reflektere over, hvordan de er produceret, og hvilken større kulturel eller diskursiv kontekst de er en del af. Og når man selv fotograferer og bruger egne fotografier i sin forskning, må man forholde sig *selv*-refleksivt: Hvorfor har jeg taget disse specifikke fotografier? Hvordan kunne stedet være fotograferet på en anden måde? Er der ting, begivenheder og mennesker, der overses? Og i så fald hvorfor? Reproducerer fotografierne fordomme om stedet og dets brugere? Der kunne jo være taget så mange andre fotografier, som måske ville fortælle en helt anden eller tredje *historie* om stedet.

Kameraets etnografiske værdi er ikke ulig båndoptagerens (som vi bruger ved interviews). Begge teknologier optager præcise spor af et unikt møde mellem forskeren og feltet (Ball og Smith 2001: 309). Men sådanne spor af "rå data" kræver selv-refleksion og fortolkning. De er partielle og konstruerede. To etnografer vil aldrig fotograferer det samme sted på samme måde. Ens fotogra-

fiske spor dokumenterer ikke så meget stedet som ens specifikke måde at se og fotografere det på. Ligesom et transskriberet interview skal analyseres, skal de fotografier, man vælger at bruge i sin tekst, fortolkes og forklares. Et fotografis mening afhænger af de øjne, der ser og fortolker det.

Deltagelse og observation

Etnografisk set bliver man en del af feltet ved at deltage i og observere det (jo længere tid jo bedre). Deltagelse involverer en sanselig indlevelse i og en nærhed til feltet. Man skal på *egen* krop mærke det. Den etnografiske vej til at få viden om et sted går gennem krop og sanser. Man tager udgangspunkt i sine egne fænomener og sanselige erfaringer: man ser, lugter, smager, rører og hører. Og man indfanger og nedfælder erfaringerne gennem lydoptagelser, fotografering og skriftlige noter (Pink 2006). Som Goffman formulerer det:

Med deltagende observation mener jeg [...] en metode, hvorigennem man indsamler data ved at udsætte sig selv og sin personlighed og sin egen sociale situation for det sæt vilkår, som påvirker en given gruppe af individer, således at man fysisk og økologisk kan trænge ind i deres cirkel af reaktioner på deres situation eller deres arbejdsituation eller deres etniske situation eller hvad det nu kan være tale om (citeret i Kristiansen og Krogstrup 1999: 38).

At "trænge ind" i en anden kultur og lære dens sociale regler at kende kræver tid og ikke mindst overvindelse af egen generthed, fordomme og normale praksisser. Det er ikke nok bare at kigge forbi en eftermiddag og foretage et par hurtige interviews. Hvor interviews alene kan afdække, hvad folk *siger*, de gør, og den mening, de *tillægger* deres handlinger, er etnografien *også* optaget af, hvordan begivenheder *foregår*, og hvad folk *gør*. Som Goffman skrev: "Jeg lægger ikke stor vægt på, hvad folk siger, men jeg forsøger at triangulere, hvad de siger med begivenheder" (1989: 131). Eller for at citere antropologen Daniel Miller: etnografen "evaluerer hvad de [mennesker] siger i relation til, hvad de rent faktisk gør, dvs. som materielle agenter, som arbejder i og med en materiel verden og ikke bare, hvad de siger, de gør" (1997: 16-17). Etnografer laver ikke kun interviews, men deltager og observerer også, fordi der er uoverensstemmelser mellem, hvad folk gør og siger. Argumentet er ikke, at interviewpersoner lyver for at stille sig i et bedre lys (selvom det selvsagt sagtens kan forekomme), men derimod at mange hverdagspraksisser er habituelle og praktiske og ikke begrundet i en bevidst og rationel tanke forud for handlingen. Derved bliver de svære at tale om. Som John Urry skriver: "Folk ved, hvordan de skal begå sig

”på farten”, selvom det er svært [for dem at] artikulere, hvordan denne opførelse skal udføres” (2007: 38). Hvis man fx laver et etnografisk studie af et københavnsk værtshus, må man prøve at blive en del af det og mærke det på egen krop. Det kan eksempelvis være ved at drikke øl, spille billard, (måske) ryge smøger og indgå i samtaler med værtshusgæsterne over tid. At blive en del af et bestemt værtshusmiljø kræver mere end et par enkelte øl – ligesom man ikke lærer kunsten at spille skomager (billardspil) efter et par enkelte spil.

På den anden side forudsætter observation en vis distancering til det observerede. Det kræver, at man opfører sig som tilskueren, der står lidt på afstand og betragter og måske fotograferer scenens mennesker og handlinger uden at deltage i scenen. Måske registreres ens (forsker)tilstedeværelse slet ikke. Den tilgang er selvsagt mindre grænseoverskridende og krævende, og den er nemmere at gå til, end deltagelse er. Her skal man dog samtidig foretage vigtige overvejelser om de udforskedes ret til at vide, at de er studieobjekter. På den ene side er det ikke etisk korrekt at studere folk undercover, på den anden side kan man risikere at blive afvist, eller at folk ændrer deres opførsel, hvis de ved, at de deltager i et studie. Her må man finde en etisk forsvarlig tilgang og samtidig være reflektiv omkring ens egen påvirkning af feltet.

Mange vil starte med at være observerende og derefter blive mere deltagende, når de har opbygget en vis fortrolighed med stedet, men et etnografisk studie bør som udgangspunkt aldrig alene være baseret på observationer. Der er både styrker og farer ved for meget eller for lidt deltagelse og observation. Styrken ved deltagelse er, at man kommer tæt på feltets medlemmer: man udveksler ord (over en øl i baren) og gør ting sammen (spiller skomager). Man lærer langsomt at gebærde sig i værtshusmiljøet, så man metaforisk udtrykt kommer til at kende ”spillet indefra”. Det giver mulighed for uformelle interviews på selve stedet og nærportrætter, og derigennem får man (langsomt) adgang til de meninger, betydninger og kompetencer, der kendetegner gruppen, og som medlemmerne anvender i deres omgang med hinanden og deres forståelse af stedet. Faren er, at man deltager for meget, at man kommer til at overidentificere sig med feltet og informanterne, og at man derved mister sit forskningsperspektiv. Man kan også risikere at deltage i skadelige, ulovlige eller krænkende aktiviteter.

Her kommer observation ind i billedet. Når man observerer, er man lidt mere på afstand og kan iagttage feltet udefra og mere systematisk. Observationer er især brugbare til en visuel registrering af steders materialitet og adfærds- og interaktionsmønstre blandt brugerne. Faren ved at basere sit studie på observationer alene er dog, at observationer let får et overfladisk præg, så analysen mister dybde. Observationer kan kun beskrive adfærd og ikke mening, da forskeren forbliver uden for interaktionen og ikke kender eller mestrer spillet på

sin egen krop. Derfor er der risiko for, at forskeren misforstår det observerede. Tænk fx på skatermiljøet. Hvis man alene observerer og fotograferer det, vil man med tiden kunne beskrive og visualisere, hvordan man skater. Men man vil nok ikke kunne beskrive smerten ved at styrte eller euforien ved at lære et nyt trick, medmindre man deltager. Observatøren har aldrig mærket følelsen af at skate på egen krop. Det vil ofte resultere i en distanceret og livløs beskrivelse. Som Eric Laurier skriver: "the best participant-observation is generally done by those who have been involved in and tried to do and/or be part of the things they are observing" (2003: 54).

(Visuelle) feltnoter

Når man deltager og observerer, skal man sideløbende fastholde og omsætte oplevelserne til ord og billeder, så de kan analyseres og formidles. Feltdagbogen hjælper én med at memorere, hvad man gjorde, hørte og observerede til brug i den efterfølgende analyse. Det er ikke nogen nem opgave. Mens et båndet interview nemt og forholdsvis mekanisk kan transskriberes, er det sværere at omsætte etnografisk deltagelse, small-talk og flygtige observationer til ord, der yder retfærdighed til og formidler det liv, de stemninger, sanser og følelser, de var omgærdet med og resulterede af.

Hvis det er muligt og ikke forstyrrer for meget, kan man skrive enkle noter, mens man er i felten og dernæst skrive mere udførlige noter på computeren med det samme, når man kommer hjem (man skal *ikke* vente et par uger med at skrive feltnoter). Da formålet med etnografiske undersøgelser er at forstå grupper eller steder igennem tykke beskrivelser, er det dog vigtigt at være opmærksom på, at man allerede vil være i gang med sin analyse, når man noterer i feltdagbogen. I det øjeblik, man vælger at notere en iagttagelse frem for en anden, og i det øjeblik man vælger nogle ord fra og andre til, er man uundgåeligt i gang med analysen.

Kameraet kan ligeledes bruges til at lave visuelle feltnoter, som kan supplere de skrevne. Kamera kan bruges indledningsvis til at lave detaljerede visuelle noter af steders arkitektur, medlemmernes ydre fremtoning, deres måde at være sammen på osv. Kamera giver rig mulighed for at registrere steders materialitet og affektive kvaliteter samt kroppes bevægelser og interaktioner (Pink 2007, 2008; Rose 2008; Kristine Samsons kapitel 12 i denne bog). Videooptagelser er særligt gode til at opfange situationer og interaktioner i forløb, hvor man både får billedsiden og lydsporet med i en grad af detaljer, som er uopnåelig, når man fotograferer og skriver feltnoter. Dette kan understøttes af fotografierne eller filmen, da de fastfryser (ens blik på) begivenheden, og man kan derved gense

den, så ofte man lyster – også med folk, der ikke var til stede i felten. Kameraet kan derudover bruges til at opdage nye aspekter, detaljer eller mønstre, når man (sammen med andre) nærstuderer sine fotografier eller film. Pink bruger ligeledes videokameraet til at lave etnografiske videointerviews *in situ*. Hendes filminterviews beskæftiger sig med, hvordan folk ”laver” og bruger deres steder (fx haver), og til det formål bruger hun videokameraet til at indfange, hvorledes folk taler om deres steder, og hvad de gør ved dem (2007, 2008).

Dog skal man holde sig for øje, at filmsekvenser og især fotografier kun er brudstykker af virkeligheden. Tiden ”før” og ”efter” mangler. Ofte er man på udgik efter interessante aktioner og interaktioner, men som Raudaskoski (2010) forklarer, kommer man ofte ”for sent”, da scenen er godt i gang, inden man får startet kameraet (Meged 2010). Derudover er det ofte en ”iscenesat” virkelighed af poserende individer, man kommer til at fange (Larsen 2005; Raudaskoski 2010). Kameraet er dog kun ét øje, og den, der optager, vælger ikke bare en scene ud i tid, men også i rum, hvor der ofte foregår mange sideløbende scener på samme tid. Der konstrueres allerede historier, når der udvælges, hvad, hvem, og hvornår der skal filmes.

Interessan(d)t fortælling

God etnografisk formidling handler om at skrive, filme og fotografere på en levende og ekspressiv måde, så det bliver en interessan(d)t fortælling. Gode etnografier er ikke bare ”sande”. De er også interessante, såvel indholdsmæssigt som sprogligt og billedmæssigt. Man kan have haft nok så mange spændende oplevelser i feltet, men hvis man ikke kan formidle dem på en livlig og engagerende måde, mister de hurtigt deres relevans. Form og indhold hænger uløseligt sammen. Men hvordan skriver og fotograferer man interessan(d)t? Man forsøger for det første at skrive og fotografere ”sandheden”, vel vidende at den er, som man ser og oplever den. Stilistisk kan man benytte sig af en mere løs, ekspressiv, levende og poetisk skrivestil, end man normalt ser i samfundsvidenskaberne. Den gode etnografiske skrivestil opbløder således demarkationslinjen mellem videnskab og litteratur. Som formidler holder man sig til ”sandheden” (man opdiger ikke begivenheder), men fortællingen gøres interessant ved at blive formidlet i et engagerende, indlevende og metaforisk (billed)sprog. På den måde kan læseren fornemme og leve sig ind i etnografens sted og oplevelser.

Van Maanen (1988) diskuterer, hvordan etnografen kan vælge imellem tre forskellige etnografiske fortællingstyper og skrivestile: ”den realistiske fortælling”, ”den bekendende fortælling” og ”den impressionistiske fortælling”. Den realistiske fortælling er den mest traditionelle. Her er skrivestilen neutral, ob-

ektiv, realistisk og distanceret. Forfatteren er en usynlig tredjepersons-fortæller, som ikke optræder i fortællingen, men kun er til stede som en sammenhængende synsvinkel på det, der bliver fortalt. Et eksempel herpå er disse dagbogsnotater fra en projektrapport, der observerede interaktioner mellem hjemløse Hus Forbi-sælgere og forbipasserende københavnere:

Han står stille midt i den travle menneskemængde. Det er et af byens pænere kvarterer. Han står strategisk klogt placeret med front mod butikkens hoveddør. De handlende suser ind og ud, mens han bliver stående stille. Han holder sine aviser tæt ind til kroppen, prøver at søge øjenkontakt med de forbipasserende, men forgæves. "Hus Forbi, hjemløseavisen" prøver han, imens han fumler med sine aviser. Ingen reagerer, og han slår blikket ned. Få ænser hans tilstedeværelse, han kunne lige så godt være busstoppestedet. Mens han står og kigger ned, mærker han et prik på skulderen. Han drejer hovedet og kigger. Manden, som prikkede, er på hans egen alder og står med en 20'er rakt frem imod ham. Han tager en af aviserne og folder den sammen på midten. Han rækker den til manden, hvorefter han tager imod pengene. De udveksler blikke, før manden vender sig om og går. Hus Forbi-sælgeren bliver stående.

Van Maanens skrivestile kan også overføres til fotografiet og filmoptagelser. Inden for fotografitorens realistiske tilgang antages det, at kameraet indfanger virkeligheden realistisk og uden afgørende indblanding fra fotografen: Kameraer tager fotografier, og fotografier kan betragtes som uproblematiske gengivelser af en ydre virkelighed. Her vil man forsøge at tage virkelighedstro fotografier, der tydeligt og entydigt af bilder stedet og dets mennesker.

Den bekendende fortælling er opstået som en kritik af realismens neutrale/usynlige etnograf, som underkender, at etnografier altid er subjektive, konstruerede og partielle. Den bekendende fortællingstype vægter i stedet refleksivitet. Her skriver etnografen i jeg-form, så hans eller hendes "forforståelser" og oplevelser fremhæves. Læseren præsenteres for etnografens følelser, vanskeligheder og beskrivelser, og etnografens fortolkninger fremhæves som partielle. Den bekendende skrivestil ses fx i denne projektrapport om "frighthopping", hvor en af de studerende ulovligt hoppede på en godsvogn, der havde kurs sydpå:

Jeg må indrømme at jeg er ikke særlig tændt mere. Det virker for uoverskueligt og jeg har nogle alvorlige overvejelser i forhold til min kriminelle løbebane. Måske man bare skulle stikke halen mellem benene, smutte hjem og være glad for man ikke blev taget denne gang. Hvad ville en kæmpe bøde ikke betyde for mit liv lige nu? Det begynder at køre rundt i cirkler i mit hoved og udvikler sig til en mindre neurose, der kun kan kureres med at kæderege cigaretter, mens

jeg overbeviser Benny om at vi skal vende snuden tilbage mod København. Jeg kan mærke på Benny at han slet ikke deler min frygt for at blive taget, og at han nærmere ser det som en udfordring og at det for ham er en del af spændingen.

Hvis man fotograferer i en gruppe, kan man ligeledes benytte sig af denne fortællestil. Et af gruppemedlemmerne kan fotografisk dokumentere, hvordan mødet mellem (den fotograferende) etnograf og stedets mennesker forløber, således at fotografierne bliver en refleksiv beretning om, hvordan etnografen påvirker og modtages af feltet.

Dagbogsuddraget har også elementer af ”den impressionistiske fortællestil”, hvor metaforer, et levende sprog, poetiske indslag, en dramatisk opbygning og spektakulære hændelser fra felten er i højsædet. Her er intentionen, at læseren skal være: ”seating ringside as witness to a tribal ceremony of consequence, tasting the low life with the Hells Angels in some sleazy bar, or shooting the falls in a barrel at Niagara” (Van Maanen 1988: 103) Her er det ligefrem tilladt at undlade, overdrive og overdramatisere, hvis det hjælper til at gøre fortællingen mere interessan(d)t.

Når man fotograferer, skærpes og fokuseres ens observationer på en anden måde. Man fascineres af lysets spil, poetiske momenter og stofflige detaljer, der ellers bare ville passere forbi. Man ser på en anden måde end med sine blotte øjne. Og det kan man bruge aktivt. Man behøver altså ikke kun at bruge kameraet til at lave realistiske noter. Man kan også bruge det til at lave impressionistiske – skæve, slørede og poetiske – fotografier, der får os til at se kroppe, objekter og overflader på nye måder, der udfordrer vores vante forestillinger om, hvad ting er, hvad de betyder, og hvilken æstetisk værdi de har.

Uanset hvilken fortællestil man benytter sig af, skal man effektivt udnytte, at etnografer er forfattere, til at kreere spændende og fængslende fortællinger. Som en forfatter eller filminstruktør skal man arbejde med plots, narrativer, identifikation, persongallerier osv. Og man skal vælge ud. Ethvert møde med feltet rummer kimen til mange fortællinger, og man kan ikke fortælle dem alle. Derfor skal man udvælge den/de mest relevante og interessan(d)te og bygge sin etnografiske beretning op omkring den eller dem. Og det er netop ens specifikke måde at se feltet på, der skal danne grundlag for ens etnografiske fortælling om stedet.

Etnografiske fotoessays

På trods af at byteoretikere tit fremhæver metropolens visuelle natur og blikkets dominans i måden, hvorpå metropolen konsumeres og storbybeboere omgås

hinanden, er der forbavsende få visuelle repræsentationer i bøger og artikler om byen. Det afspejler fotografiets og det levende billedes ringe status som videnskabeligt sprog. Når fotografier endelig publiceres i tekster, er deres funktion ofte reduceret til simple illustrationer af begivenheder og steder. Som geograften Gillian Rose desværre må konstatere om sin egen disciplin:

Many discussions of research findings use photographs of the field site, often taken by the researcher themselves, accompanied by short descriptive captions. These photos are rarely discussed in the body of the text. They are almost always presented as unproblematic pictures of how that place appears and it seems to be assumed that that is how we will see them too. "Aha", we're expected to say, "so that's what that favela/bank HQ/piazza looks like" (2008: 151).

I modsætning hertil kendes den visuelle etnografi ved, at fotografierne er bærende for fortællingen: De former og kommunikerer pointer frem for blot at illustrere dem (fx Chaplin 2005; Larsen 2005; Knoblauch 2008; Edensor, Christie og Lloyd 2008).

Afslutningsvis vil vi give eksempler på, hvordan RUC-studerende på HumTEK specialiseringskurset *Fotografi, Etnografisk feltstudie og Byrum* (Jonas Larsen er én af de to undervisere) har eksperimenteret med visuelle, etnografiske studier af københavnske byrum, som skal formidles ved hjælp af et interessan(d)t fotoessay (indeholdende omkring 3000 ord og 10 fotos(montager)).

Kødbyen

Kødbyen er fyldt med kød, fyldt med kroppe til salg. Mange møder opstår og meget kød mødes. Lugten af sved fra både hårdtarbejdende slagtere og unge dansende i byen blander sig med den sødlige lugt af kød. Konstant aktivitet. Kødet kommer til byen, forhandling sker, slagterne opskærer og parterer, kreativiteten blomstrer, mad handles og hentes, tilberedes, sælges og spises. Om natten indtager de unge byrummet med musik og alkohol – og kødets lyster viser sig for alvor. Her er kroppe tæt stuvet sammen i et gensidigt forsøg på at "sælge sig selv" i de rå lokaler. Det handler om at blive set. Det er nyt, anderledes og derfor attraktivt. Uden for på de asfalterede gader foregår en anden handel med kød "wrapet" i lak og læder.

Sådan lyder indledningen i det fotoessay, som en gruppe lavede om Kødbyen i København. Deres fortælling tager eksplicit udgangspunkt i stedets navn, Kødbyen, som hænger sammen med dets historiske funktion som Københavns slagtetorv. Nogle af slagterne er her stadig, men nu er det også blevet Køben-

havns nye, kreative og affektive hipstersted, hvor unge og smarte mennesker spiser, drikker, flirter, kind- og tungekysser på cool gallerier, barer, restauranter og natklubber. Og alt dette sker, mens unge østeuropæiske piger sælger deres kroppe til mænd i biler ved indgangen. Gruppen besøgte Kødbyens mange forskellige steder ved flere lejligheder og på forskellige tidspunkter. De dansede og drak på barerne, hang ud på gallerierne, overværede slagterne i funktion i de tidlige morgentimer. Alt imens de snakkede med og fotograferede de folk, de mødte. Som de skriver:

Det blev [...] klart for os, at omdrejningspunktet i Kødbyen er kød i alle dets former. Vi har derfor bevidst lagt fokus på at lave en visuel etnografi, hvor det metaforiske og symbolske bindeled mellem de mange kulturer er kødet.

Essayets 18 fotografier har kødet som centralt motiv. Der er bl.a. nærbilleder af parterede grise og parterende slagterhænder, af en kok, en slagter og en prostitueret, og af svedige clubbers bag duggede ruder. Og de viser både, hvordan Kødbyen har forandret sig og faktisk er mange forskellige steder i dag, og hvordan "det kødelige" på næsten magisk vis holder sammen på stedet og giver det en unik stedsidentitet og en affektiv oplevelse for gæsterne. Fotoessayet fortæller på denne måde om den performative, affektive by, som Kristine Samson beskriver i kapitel 12.

Grønttorvet

En anden gruppe lavede en etnografisk undersøgelse af nattens eksistenser, liv, arbejde og blomster på Grønttorvet i Valby. Deres fotoessay er en refleksiv rejsefortælling, som igennem fotos og dagbogsnoter fortæller, hvordan "man som fremmed observatør bevæger sig ind i et nyt samfund og tilegner sig viden om dette". Fotoessayets første fotografier kommunikerer den fremmedgjorthed, som deltagerne oplevede de første par gange, de kl. fire om morgenen prøvede at få fodfæste i dette fremmede byrum. Stedet fremstår koldt, rå og lagerhalsagtigt med sit kunstige lys fra lysstofrør og de endeløse rækker af metalbure med plastikindpakkede blomster. Mennesker er der ingen af. Men de næste dagbogsnoter og fotografier afslører, at stedet langsomt åbenbarer sig for gruppen på en mere varm og menneskelig måde, når de bevæger sig tættere på. Blomsterne genvinder noget af deres ynde, og der dukker hårdtarbejdende mennesker op. Men det er ikke nemt at tage skridtet fuldt ud og konversere med blomsterhandlerne: "Vi bevæger os rundt blandt nysgerrige blikke og begynder at føle en forpligtigelse til snart at henvende os [...] Men på trods af deres nysgerrige blikke, så føles det som en indvendig kamp at henvende sig". Citatet

illustrerer, hvordan etnografiske møder kendetegnes ved, at de observerede også observerer, at den fremmede etnograf i starten mødes med nysgerrige blikke. De efterfølgende fotografier viser dels mødet mellem deltagerne og grønthandlerne og dels nærpotertrætter af grønthandlerne i deres vante omgivelser mellem blomster og metalbure. Potrertræterne har en poetisk ømhed, og det er tydeligt, at de potrertrætede er fortrolige med situationen og nyder at have spørgende studerende rendende i hælene. Men langt fra alle havde det sådan. Deres sidste fotografi viser en mand, der dækker sit ansigt med hånden. Gruppen skriver, at han måske frygtede, at de var journalister, der fulgte op på en tidligere sag om sort arbejde og svindel på Grønttorvet. Men, som de skriver, illustrerer hans afvisning nok også, at de for mange af grønthandlerne forblev fremmede, fordi de ikke brugte nok tid derude.

Konklusion

I dette kapitel har vi diskuteret og givet eksempler på, hvordan man kan lave etnografiske studier af byens bevægelser. Den etnografiske optik på byen er, hvordan folk gør steder, tillægger dem meninger, knyttes til dem følelsesmæssigt og til tider kæmper for dem, når de trues af forkerte brugere eller en ydre myndighed. Det, der gør metoden særegen – og spændende! – er, at man som forsker skal bevæge sig ud i byen og deltage i begivenheder og slå sig ned på steder, hvor man måske normalt ikke færdes. Målet er at lære og til sidst mestre et steds omgangstoner, ritualer og praksisser. Vi har i kapitlet løst diskuteret, hvad der kendetegner den etnografiske metodologi, værktøjskasse og skrivestil. Nu håber vi bare, at vores fortælling har været så interessan(d)t, at den inspirerer andre til at gå etnografisk til værks næste gang, de vil undersøge byen.

Litteraturliste

- Ball, M. og G. Smith (2001). "Technologies of realism? Ethnographic uses of photography and film". I P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland og L. Lofland (red.), *Handbook of Ethnography*. London: Sage Publications.
- Certeau, M. de (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley og Los Angeles: University of California Press.
- Chaplin, E. (2005). The Photograph in theory. *Sociological Research Online*, 10 (1), <<http://www.socresonline.org.uk/10/1/chaplin.html>>.
- Cloke, P., I. Cook, P. Crang, M. Goodwin, J. Painter, C. Philo (2004). *Practicing Human Geography*. London: Sage Publications.

- Crang, M. (2010). "Visual methods and methodologies". I D. Delyser, S. Herbert, S. Aitken, M. Crang og L. McDowell (red.), *The Sage Handbook of Qualitative Geography*. London: Sage Publications: 208-224.
- Edensor, T., C. Christie og B. Lloyd (2008). Obliterating informal space: the London Olympics and the Lea Vally: A photo essay. *Space and Culture*, 11 (3): 285-293.
- Goffman, E. (1989). On fieldwork. *Journal of Contemporary Ethnography*, 18 (2): 123-32.
- Jacobsen, M. Hviid (red.) (2004). *Upassende Sociologi. Sociologiske Studier af Social Samhandling og Hverdagens Håndteringsstrategier på Sensitive Steder*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Jørgensen, A. (2002). "Farvel til bibliotekssociologien". I M.H. Jacobsen, S. Kristiansen og A. Prieur (red.), *Liv, Fortælling, Tekst: Strejftog i Kvalitativ Sociologi*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Larsen, J. (2005). Families seen photographing: performativity of tourist photography. *Space and Culture*, 8 (1): 416-434.
- Laurier, E. (2003). "Participant observation". I N. Clifford, S. French og G. Valentine, (red.), *Key Methods in Human and Physical Geography*. London: Sage Publications.
- Laurier, E., A. Whyte og K. Buckner (2001). An ethnography of a neighbourhood café: informality, table arrangements and background noise. *Journal of Mundane Behaviour*, 2 (2): 195-232.
- Laurier, E., H. Lorimer, B. Brown, O. Jones, O. Juhlin, A. Noble, M. Perry, D. Pica, P. Sormani, I. Strebel, L. Swan, A.S. Taylor, L. Watts, A. Weilenmann (2008). Driving and passengering: notes on the ordinary organization of car travel. *Mobilities*, 3 (1): 1-23.
- Meged, J.W. (2010). *The Guided Tour – A Co-produced Tourism Performance*. Ph.d.-afhandling, Institut for Miljø, Samfund og Rumlig Forandring, Roskilde Universitet.
- Miller, D. (1997). *Capitalism: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.
- O'Reilly, K. (2009). *Key concepts in Ethnography*. London: Sage Publications.
- Rose, G. (2008). Using photographs as illustrations in human geography. *Journal of Geography in Higher Education*, 32 (1): 151-160.
- Pink, S. (2008). An urban tour: The sensory sociality of ethnographic place-making. *Ethnography*, 9 (2): 175-196.
- Pink, S. (2007). Walking with video. *Visual Studies* 22 (3): 175-196.
- Pink, S. (2006). *Doing Visual Ethnography*. London: Sage Publications.
- Raudaskoski, P. (2010). "Observationsmetoder (herunder videoobservation)". I L. Tanggaard og S. Brinkmann, (red.), *Kvalitative Metoder – En Grundbog*. København: Hans Reitzels Forlag: 81-97.

- Spinney, J. (2010). "Improvising rhythms: Re-reading urban time and space through everyday practices of cycling". I T. Edensor, (red.), *Geographies of Rhythms: Nature, Place, Mobilities and Bodies*. Aldershot: Ashgate: 113-128.
- Van Maanen, J. (1988). *Tales from the Field. On Writing Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Watson, A. og K.E. Till (2010). "Ethnography and participant observation". I D. Dellyser, S. Herbert, S. Aitken, M. Crang og L. McDowell (red.), *The Sage Handbook of Qualitative Geography*. London: Sage: 113-121.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. London: Routledge.

Bilag 2

Interview med Naja May

Bilag 2

Interview med Naja May

Interviewer: Men der er jo også de mange muligheder som der findes i dag, og der er rigtig meget som folk ikke bliver oplyst omkring de muligheder der rent faktisk er i forhold til begravelse altså med naturkirkegårde og man kan komme i de der små murer hvor urnen skal blive stillet (urnevægge) og kan man få delt asken osv. osv. Og det er også meget det der med hvordan man oplyser folk omkring det, fordi at jeg kan forestille mig at når man sidder i en situation hvor man har en som man skal arrangere en begravelse for, også lidt det jeg har fået at vide oppe ved Liv og død, oppe ved foreningen der, at der er nogle bedemænd som ikke er så gode til, at fortælle om alle de muligheder der findes og det gør også at det ikke bliver den mest rigtige løsning for netop den familie.

Naja May: Præcis

I: Så det handler også lidt om det der med informationen omkring det

NM: Rigtig meget. Fordi informationerne omkring det er i høj grad styrende for de valg folk de træffer. Hvis ikke man breder valgmulighederne ud, og kun præsentere for 1-3 valgmuligheder så bliver det jo en af dem der bliver valgt for man er jo ikke særlig innovativ eller opfindsom i forbindelse med sorg, med mindre man er meget ressource stærk. Det er jo både den sociale og den kulturelle og den økonomiske kapital som er med til at afgøre hvor opfindsom man har råd til at være på alle niveauer, hvis i forstår hvad jeg mener.

I: Ja

NM: **Ja**, så derfor så kan man jo sige at dødens iscenesættelse jo ligesom er lagdelt, både i forhold til den sociale og den økonomiske og den kulturelle kapital man svæver rundt på. Og jo mere overskud man har på de forskellige felter, jo mere kreativ og innovativ har man også overskud til at være. Men der jo ... altså og så kan man jo så sige i forhold til det der du sagde

med døden og tabu og sådan noget. Jeg synes det er en myte, og det er næsten, det er blevet en floskel. Altså det er så nemt at sige at døden er tabuiseret, lad os snakke lidt om den. Det har vi sagt de sidste 20 år, altså lad os komme lidt videre nu, fordi den er ikke tabu længere på alle niveauer. Så det er sådan lidt nemt at sige, og så bruger man det som argument for at nu skal vi snakke om døden. Jeg tror ikke på at vi ikke har behov for at snakke om døden, men jeg tror vi mangler en platform at snakke om døden udfra, jeg tror vi mangler et sprog, og vi mangler nogle ritualer som vi kan genkende så vi ligesom har noget fælles at trække på og det er derfor vi falder tilbage når vi ligger på det yderste til Jesus og Gud, fordi vi har ikke så meget andet. Men altså vi tager jo fat i det – altså det er jo nærmest blevet det nye sort ikke altså – vi snakker om det hele tiden, der er hele tiden tv-udsendelser. Ander Lund Madsen har lavet den der med døden og Anders Agger har lavet den med sømanden og juristen, den ved jeg ikke om i har set (?)

I: Jo

NM: Den er jo super fin, syntes jeg. Der er radioprogrammer og man begynder jo at gøre mange nye ting ikke, altså bededamerne som jeg selv har været med til at starte er jo begyndt at cykle rundt med kisterne på en cykel og jeg arbejder også meget med også at have nogle nye produkter – jeg har jo lavet den der gravøl sammen med Mikkel bla og så har jeg den urne der står der ovre (Naja May peger hen til hjørnet hvor der står en urne placeret).

I: Er det dig der har lavet den ?

NM: Nej det er mig der har fået en industriel designer til at designe en urne.

I: Okay, jamen den har vi været meget glade for. Meget betaget af den i hvert fald.

NM: Ja, ja, jamen den er jo simpelthen så smuk og jeg bad hende i sin tid om at tegne en urne som kunne bruges til at nedsænke asken i havet. Fordi i dag ifølge loven må man kun sprede den og jeg har næsten ikke hørt om nogen der står og spreder aske som ikke har fået halvdelen på overfrakken og det er altså knap så fedt og få halvdelen af sin onkel på overfrakken når man står ude på havet og det blæser og det gør det jo altså ude på vandet. Så

er det jo et spørgsmål om hvordan definerer man etik og ifølge lovgivningen skal man sprede asken ud i vandet ellers er det uetisk, man må ikke sænke den ned i havet – det forurener. Men de her urner de er lavet i støbepap, de kan rumme 5 kg aske, de bliver biologisk nedbrydelige, der er ingen metaller eller skadelige stoffer i og aske er noget af det renligste man overhovedet har. Og når man så sammenligner med AP Møllers store tankskibe der sejler rundt og forurener så virker det lidt absurd at man ikke må sænke asken ned i havet i en urne som kan gå i opløsning.

I: Der er jo den der lov med at man ikke må sprede det, var det ikke Emma, en fra vores gruppe hun har da læst at man altså skulle have tilladelse til at sprede asken på vandet.

NM: Ja det skal man også.

I: Okay, skulle bare lige være sikker. Men er det noget med det skal stå i den afdødes, altså ønske eller må familien godt træffe beslutningen ?

NM: Altså mange har ikke ulejlighet sig med at skrive ønsker ned. Så derfor så er det tit at de efterladte på afdødes vegne skal søge om tilladelsen, og det det gør de jo hvis ikke de har fået snakket om hvordan afdøde gerne vil herfra, så er det jo typisk familien som så skal træffe nogle beslutninger som ligesom er tro mod de værdier som repræsenterer afdøde og hvis afdøde var sømand eller fisker eller boede i nærheden af vandet og var glad for havet, jamen så virker det jo naturligt at man så får asken spredt ud over havet. Hvis man ikke har fået snakket om det så er det familiens beslutning kan man sige. Så skal familien søge, før i tiden var det kirkeministeriet som overordnet gav tilladelserne. Det er nu lagt ud til det enkelte sogn, dvs afdødes sogn og den lokal kirkebogsførende præst i sognet der træffer en afgørelse. Så på den måde kan man sige at præsterne har fået mere magt som begravelses myndighed og det er jo egentlig et paradoks når man samtidig tænker på at der er 57 mennesker om dagen der melder sig ud af folkekirken. Så den cirkularisering, altså det her med at skille stat og kirke ad formelt, det er ikke noget man i Danmark gør, fordi man er meget konservativ også regeringsmæssigt. Vi er dybt forankret, man binder folkekirken og staten sammen og vores grundlov bygger også på biblen. Biblen fylder meget eller vores kristenkirkelige kultur fylder meget også politisk og samtidig så er vores praksis jo en anden fordi at vi jo gør ritualerne til

vores egne. Så derfor er det jo et paradoks at man som regering lægger begravelsesmyndighedsbeføjelser ud til præsten når vi rent faktisk ikke bruger kirken særlig meget. Altså jeg er jo stræk tilhænger af at man skal skynde sig og få det skilt ad. Så de der reelt har et behov for at bruge kirken skal have lov til at bruge og gøre det, men jeg syntes ikke den skal presses, tvinges ned i halsen på os. Det syntes jeg ikke og det syntes jeg sådan set den bliver nu, når man skal registrere fødsler og dødsfald i den gamle kirkebog, det har man gjort siden 1600-tallet altså. Og det har vi ikke lavet om på endnu.

I: Ej det er sjovt at man på de punkter halter. Jeg kan også huske, du nævnte også nu her med dit nye projekt omkring den der mindemur du snakkede om, hvor du også sagde at lovgivningen også er et problem og det har vel også et eller andet sted, noget at gøre med at vi har nogle lovgivninger der er så forældede, der ikke ser på hvordan udviklingen sådan i samfundet også sker.

NM: Ja, altså man kan jo sige sådan meget kort og det vil jeg også sige i eftermiddag (*til et foredrag hun deltager i*) at døden den er ikke særlig omstillingsparat. Ligesom alle mulige andre sfærer i vores liv så ændrer dødkulturen sig meget langsommere end livskulturen, men før eller siden smitter den jo af. Og som i kan se så er der jo den der... bla. er der Danstein (stenhugger firma) de har lavet de her digitaliserede gravsten, hvor at man har en QR-kode i gravstenen som en integreret del af den og så man kan gå op og scanne.

I: Det er jo ret sjovt. Det har vi faktisk også snakket om at man kunne lave før vi egentlig vidste altså at det var der. Jeg havde en fokusgruppe i går, med nogle unge mennesker, da det er det der lidt er vores målgruppe – den næste generation kan man sige. De var faktisk, det havde jeg nemlig ikke lige forventet, de var faktisk lidt imod den her QR-kode. Men hvor de samtidig også godt kunne se det måske også den måde udviklingen ligesom sker på.

NM: Hvorfor var de imod den?

I: Jamen de syntes at det var noget der var for privat, altså de syntes at det var mærkeligt og det ville være at snage i andres privatliv. Forestillingen om at de skulle gå hen og scanne for at se noget om denne her person det syntes de var grænseoverskridende på en eller anden

mærkelig måde. Det syntes de var underligt og mærkeligt at man skulle have den lyst at gøre det. Jeg stod så lige og læste på den derovre (et ophængt billede i NM's forretning) der stod også sådan noget som stamtre og sådan nogle ting. Det er jo sådan noget, lige nøjagtigt der blive jeg sådan lidt det er jo også en eller anden form for redskab hvis man gerne ligesom vil, forhåbentligt hvis den her mur bliver til noget og blive stående, at man så nogle år tilbage kan gå hen og finde ud af, hvis man holder et stamtræ eller ligesom leder efter et familiemedlem, fordi den giver også mulighed for at se noget andet end han var også bare bogholder nede i Danske Bank eller et eller andet. Man kan netop gøre det personligt, men de kunne ikke forestille sig at gå ned og besøge mormor, de har jo tankerne i hovedet og i hjertet, hvad skulle de bruge den til. Vi snakkede nemlig også om det inden, vi har også tænkt på hvilke designs man kunne lave og der har QR-koden også været på tale, og så kunne man måske tænde et lys via den kode, høre personens yndlingsmusik eller et eller andet. Men det lå dem meget fjernt at skulle bruge dem i den henseende. Men de kunne godt se at i forhold til den digitalisering der sker, at det godt kunne være der det bar hen. Man kunne jo godt sige at det måske på et tidspunkt bliver normalt at gøre, men som udgangspunkt syntes de at det var underligt. Det var jeg faktisk overrasket over, at de ikke var mere åbne overfor den mulighed.

NM: Men man må gå ud fra at folk der for lavet en gravsten med en QR-kode er interesseret i at fortælle deres historie. Det er jo også en måde at holde mindet i live på og hvis ikke der er nogle vidner til den historie man fortæller så mister den sin kraft. Hvis man vælger at have en QR-kode på så må familien eller afdøde have gjort sig nogle overvejelser om at et gravsted er jo på en kirkegård og en kirkegård er et offentligt rum. Det samme gør sig gældende når man kigger på mindet.dk hvor man jo også i høj grad ser at folk har virkelig behov for at dele deres historie og der kan en hver jo gå ind og læse historien. Så historien for kraft ved at blive bevidnet. Man kan også gå ind på Facebook og der kan man begrænse eller udvide hvor meget man har lyst til at vide verden af ens eget liv. Så hvad det er for en etisk grænse han taler om det ved jeg ikke.

I: Hans argument var også, jeg tror det lige skulle vende oppe i hovedet på ham, sådan hvad er det helt præcist den ville gøre og hvad ville det betyde at have en QR-kode. Der nævnte han så at hvis man tog ned på H.C. Andersens gravplads og lavede en QR-kode der, sådan så der var noget læring eller ved nogle andre politikere eller store mennesker som betyder noget for

samfundet. Så det blev en form for læring også, så kunne han godt forstå man valgte at bruge det. Det kunne han sagtens se en ide i, men så gik den nok også dertil. For sådan en som min far (Katrines far) han syntes det er en perfekt ide. Han ville elske at sidde og klippe en lille film sammen om sig selv, så han kunne blive efterladt på den måde. Nu er han så også inden for den digitale verden og inden for marketing og synes sådan noget er vildt spændende. Så selvfølgelig er der også et marked for det, men der er også dem der syntes det er vildt mærkeligt eller ikke kunne se sig selv bruge det. Det er derfor bare sjovt at netop vores generation, vi sad alligevel et par unge mennesker, at alle sammen synes det var noget mærkeligt noget, men godt kunne se den måske var den vej det bar hen.

NM: Altså vi lever i en eksponeringskultur og narrativet, selvfortællingen, er en vigtig del af vores identitetsskabelse kan man sige. Vi kan jo kun skabe en identitet ved at spejle os i andre og det kan vi jo kun gøre hvis vi fremlægger eller eksponerer den måde vi lever på. Vi eksponerer jo alt, lige fra vores cafe latté til vores parforholdsstatus til hvem vi skal holde jul med. Der er jo ikke ret meget i dag der er hemmeligt. Vi sidder også og har meget intime telefonsamtaler i S-toget. Så grænserne mellem det private og offentlige er blevet mere og mere flydende. Det er også et udtryk for når man sætter en QR-kode på en gravsten.

I: Men også bare det at der er behov for at iscenesætte sig selv hele tiden. Det ville jo også pleje lidt det ego som vi render rundt og bærer på.

NM: I allerhøjeste grad. Det er samtidig et af de eneste håb vi har i forhold til at leve videre når vi er døde, det er jo at vi kan sikre os at leve videre i en mindekultur som bliver delt offentlig og eksponeret.

I: Der er en i USA eller noget, han er i gang med at opfinde en, han er uhelbredelig syg, og han er i gang med at opfinde en super software der kan gøre at han stadig kan skrive med sine venner når han er død - han bliver holdt i live via en maskine. På facebook, kommer der så ikke nogle billeder op af ham eller noget mere, men han kan stadig være med i fællesskabet. Der er det lidt for meget. Det handler også om at finde grænsen.

NM: ja det er det jo. Et eller andet sted er der også noget smukt i døden – det sætter livet i perspektiv. Samtidig så er det livets cyklus, at hvis ikke vi dør så giver vi ikke plads til de næste. Så vi har vores tid og så skal vi afsted og det er vilkår som gælder os alle sammen. Det virker bare som om at det har vi utrolig svært ved at acceptere fordi vi har kontrol over alle forhold i vores liv og medbestemmelsesret og har svært ved at acceptere hvis ikke vi har indflydelse på hvad der skal foregå. Men lige præcis døden, det er jo et af de områder vi ikke kan kontrollere selv. Selvom man prøver ihærdigt på det.

I: Det er jo så også noget der har ændret sig med tiden, med al den teknologi vi har, der kan kurere sygdomme. Vi er blevet mere uovervindelige. Men døden er jo uundgåelig, kan man sige, uanset hvad vil man jo nå den på et tidspunkt. I morges der så jeg en billede serie, gamle sort hvid billeder, hvor de tog billeder af døde børn. Når børnene døde så blev de klædt ud og sat op og også nogle gange stillet ved siden af levende familiemedlemmer for at de virkede mere levende.

NM: De søde døde børn. Så blev der tegnet øjne som var de vågne og der blev sat et kosteskæft i ryggen, så de kunne stå oprejst. Ret spookie altså. Der findes billeder inde på nettet.

I: Dem sad jeg og så i toget på vej herover, rent tilfældigt at jeg faldt over det.

NM: Så prøvede man at udødeliggøre dem på den måde.

I: Ja, så havde man et billede af dem. Der var et billede med en børneflokk, hvor det var tydeligt at se at den mindste, når de stod der trip trap træsko, skulle lige være med på det her søskende foto, men var desværre ikke helt i live. Det er meget anderledes, hvis man kan sige det sådan. Det er vi så heldigvis rykket lidt fra, men det er jo nok også i forbindelse med teknologien hvor det er lidt nemmere at tage billeder. Det er ikke en sjældenhed at man har et billede af en afdød. At udødeliggøre dem på den måde er ikke et behov længere. Vi render jo rundt og tager billeder af alle vi kender til hverdag og dem har vi liggende på computeren. Men jeg kunne godt tænke mig at høre det der med mindekulturen sådan historisk set, hvordan den har ændret sig, nok også mest med behovet i dag.

NM: Altså det der jo er enormt interessant er jo at i gamle dage der var det jo den fortjente borger der fik de store gravsteder, med monumenter de kunne ligge og prale under. Hvis i går en tur igennem en kirkegård f.eks. Assistents Kirkegård, så er det lidt ligesom at gå en tur igennem historien for der kan i jo se at de kendte og velhavende har de her store monumentale gravsteder. Så er der askefællesgraven og den harmonerer godt med det 20-århundredes socialdemokratiske lighedsideal, hvor alle var lige og man skulle ikke gøre noget stort væsen ud af sig. Det var beskedenhed, det var nøjsomhed, det var fællesskab og det var solidaritet og det var der også i døden og samtidig med at industrialiseringen vinder frempas og alting bliver maskiniseret og samlebånds rationaliseret, så kommer det også til at smitte af på begravelses kulturen, hvor man får nogle mere effektive krematorieovne. Også det socialdemokratiske lighedsideal smitter af på måden vi bliver begravet på - fra at ligge og prale under de store monumenter til at vi bliver sat ned i flok, ni urner ad gangen, nøjsomhed, ned med et græstæppe, anonymt, ikke noget pjat. Så siden hen og det har jo både været et spørgsmål om penge og et spørgsmål om at de generationer af arbejdere som blev sat ned i hold, de var enormt trætte af at skulle passe deres forældres gravsteder. Så de sagde det skal i ikke rode med, vi skal bare ned i askefællesgraven. Det er billigt, det er enkelt og der er ikke noget pjat og i skal ikke vedligeholde det. Så det harmonerer meget godt både praktisk og politisk og økonomisk med den generation. Men nu er vi i det 21-århunderede og der er det meget mig-mig-mig-mig, og der kan man ikke forestille sig at man vil vælge at forsvinde ned under jordens overflade og ikke have sat sine spor i verden i dag. Under ingen omstændigheder. Vi skal sgu nok finde ud af, på en eller anden måde, at sætte vores spor. Jeg tror at den skik bliver mere og mere, altså der er stadig nogen fra nøjsomheds generationen der ikke er døde endnu, fordi vi lever ret længe i dag. Det er stadigvæk noget man bruger, men jo yngre mennesker er jo mere tendens er der til at de skal have et stort gravsted – lad mig sige det sådan. Så man kan sige at i gamle dage var det den fortjente borger der fik det store gravsted, i dag er alle fortjente borgere fordi vi har den her mig-mig-mig, så der er det også alle individer der gerne vil eksponere sig – også i døden. Så man kan sige fra det store gravsted for særlige udvalgte, meget meget groft, til ingen gravsted pga. det her lighedsideal, til igen de store gravsteder, prøv at gå ud på Assistents Kirkegård, der kan i virkelig se at især de unge har store gravsteder som Natasja bla. Men der er også mange andre unge der har store gravsteder. Som man kan se på med store gravsten med digte og alle mulige ting

I: Ja for man nøjes jo heller ikke med at skrive navn, fødselsdato og dødsdato og så måske et lille citat. Der kommer jo også nogle gange storladne ord på gravstenen, små symboler (fugle osv) og billeder på.

Der skete desværre det at tlf der optog ringede og stoppede optagelsen. Der mangler derfor et lille udsnit af interivewet.

NM: ... men som bliver sat ind i en eller anden form for trossammenhæng. "Vi ses igen", "Vi ses på den anden side" "Nu du blevet til en stjerne" der er massere af religiøse udtryk som ikke kan sættes ind i en kristen kirkelig kontekst men som bare kan sættes ind i en religiøs kontekst. Derfor har det med at vi melder os ud af folkekirken ikke noget at gøre med at vi er holdt op med at være religiøse, det har noget at gøre med at vi gør ritualerne og religionen til vores egen. Vi vil ikke være underlagt kirkens dogmer, for i det øjeblik vi træder ind gennem kirkedøren så er vi i en ramme der er givet på forhånd. Vi har en begravelses pakke som præsten dikterer og definerer og forvalter i form af sin præstegerning og den kan vi ikke have særlige meget indflydelse på.

I: Men kan du mærke det i forhold til når folk skal bisættes, at de ikke ønsker at skulle ind i kirken?

NM: ja, altså der er jo flere og flere som bliver begravet udenfor folkekirken og når de bliver begravet i folkekirken så de jo enormt glade, hvis jeg kan give dem nogle ideer til hvordan de kan gøre det personligt alligevel. Der er jo ikke nogen organist i dag der ikke kan spille "Om lidt bliver her stille" i søvne altså. Så man kan sige det værtslige – alt det udenfor kirken – det holder sit indtog i kirken, samtidig ser vi også at nogle af de kristenkirkelige ritualer de flytter ud af kirken f.eks. ser man en tendens til at folk ønsker at blive gift af en præst hjemme i haven. Så der bliver stedet meget vigtigt. Ritualer er vigtigt men man vil ikke ind i kirkens rammer. Der bliver stedet enormt vigtigt, så på den måde blander den kristenkirkelige og det værtslige sig med hinanden i den måde vi iscenesætter livets overgange på. Det er, kan man sige, en ny tendens.

I: Ligesom du siger nu, at stedet er blevet vigtigt, næsten vigtigere end ritualet, så prøver vi at pille ritualet ud af den kontekst vi normalt kender den fra. Kan du også mærke det i forhold til hvor man ønsker at blive begravet henne? Nu tænker jeg også på de muligheder som skovbegravelser, som man kan få lov til nu. Er der en efterspørgsel eller et behov for nogle andre måder end den almindelige kristne kirkegård som vi kender i dag?

NM: Det er der ikke nogen tvivl om at der er, men som sagt så har vi en ufattelig rigid lovgivning bla. fordi vi har et kirkeministerium som hænger fast i nogle gamle myter om hvordan og hvad der er etisk korrekt, som slet ikke følger med de behov vi har. F.eks. ude på skovkirkegården, der må man ikke have et markeret gravsted, eller en lille bæk. Hele ide grundlaget, i hvert fald i forhold til det med at sørge og savne og have et rum til det, det handler om at man har et konkret rum og en konkret ramme man kan udsmykke og dekorere. Det er det man bruger et gravsted til. Så når man sætter en urne ned under et træ uden man ved hvor det er, så kan man ikke rigtig bruge det til særlig meget. Der synes jeg det er meget rigid og meget begrænsende at man ikke må have et markeret gravsted som ikke er på en kirkegård, medmindre man har en meget, meget stor have og det har man som regel ikke, slet ikke hvis man bor i København. Så vi er simpelthen tvangsindlagt til at det er skovkirkegårde som er mere eller mindre anonyme, det er askespredning over havet så er der ikke længere er noget gravsted, så er der kirkegårdene som er underlagt kirkegårdsbestyrelsens servitutter og bestemmelser som er forskellige afhængig af hvilken kirkegård vi snakker om. Her er der det meget provinsielle hvor der er perlegrus, buskbomme og sølvstukne vaser og ikke så meget pjat. Så er der de mere anarkistiske som igen er på Assistentens Kirkegård, som jeg har forsket på det er derfor jeg ved noget om den. Jeg kan godt lide det anarkistiske et eller andet sted, det er dejligt befriende at folk kan få lov til at sætte nisser op og røgelsespinde og små lamper og alt muligt op. Der var for et par år siden en disputs mellem en kirkegårdsbestyrelse og en kvinde der havde mistet sin datter. Hun havde simpelthen sådan lyst til at sætte nogle små kulørte pærer ud på hendes gravsted for at dekorere det med noget som kunne lyse i mørke og som passede med det her barn og som hun selv kunne forestille sig at hendes datter ville have valgt at hænge op på sit værelse. Det flytter man ud på gravstedet, fordi det giver mening, man prøver jo at give det man nu kan på den måde man nu kan på de vilkår som døden er. Der havde kirkegårdsbestyrelsen været forarget og sagt at det skulle hun fjerne lige

med de samme. Der kommer man i karambolage mellem nogle behov og nogle følelser og så nogle rigide bestemmelser, der bare ikke kan mødes. Det er frygtelig synd.

I: Men er præsterne sådan lidt blåøjede overfor det der sker? Jeg så også en udsendelse med en forholdsvis åbensindet præst, omkring det her med homo-vielser. Hele det forløb de har været i for at kunne lave en tradition indenfor de kristelige rammer der skulle passe til en homo-vielse. Jeg tænker de har jo også set udviklingen ske og derfor måtte gøre noget ved det og får det presset ind i den kristne tro, men jeg tænker de må også kunne føle dette behov for udviklingen – den sker jo uanset hvad.

NM: Det gør den jo også og man kan sige at folkekirken er i en kæmpe stor identitetskrise lige nu, fordi de på den ene side set er nød til at bøje sig for et præst der hedder > vi vil i højere grad have de tager personlige hensyn til vores forskellige behov og ønsker og forventninger, hvis vi skal være kunde i deres butik, så at sige. På den anden side set, hvis de bliver ved med at give køb på nogle af de kristen kirkelig dogmer så undergraver de sig deres egen eksistens berettigelse som kirke. Derfor har de nogle meget store etiske dilemmaer og nogle meget store diskussioner indbyrdes i folkekirken fordi at de skal jo forsøge at rumme og favne denne her mangfoldighed og diversitet der er i vores kultur hvor vi blander os. Vi er alle sammen kristenkulturelle fordi vi har en kulturel arv som er forankret i vores kirke samtidig med at vi ikke bruger kirken til hverdag. Kirken og kirkens dogmer og ritualer er ikke en del af vores hverdagsliv. Vi bruger den lejlighedsvis i forbindelse med livets store overgange. Der er en præst som er død nu, men jeg engang har interviewet, hans sagde "kirken den er blevet en callgirl". Sådan en man ringer til når man er trængende. Sådan havde han det og han var ked og træt af at kirken skulle give så meget køb på de værdier som kirken repræsenterer, for at forsøge at nå over den kløft der er imellem ønsker og behov og forventninger og så kirken som sådan en grundpille med nogle grundværdier som der ikke kan gives kyll på. Det er også sådan at cirkularisering processen kommer til udtryk i praksis. Det er jo når man ser folkekirken diskutere 'skal vi begynde at vie homoseksuelle', det var der også stor diskussion om i folkekirken. Så man ser jo at de kulturelle kampe som foregår, der er også nogen der gerne vil have lov til at tale over deres mor eller far i kirken, og så siger præsten 'nope' det er mit domæne det her, det er mig der styrer det sjov, det kan i gøre til mindesammenkomsten. Dette har der også været disputser om og det har man også skrevet om i aviserne. Der ville

nogle præster sige 'jamen selvfølgelig skal du det', men der er også nogle gamle havenisser imellem der vil sige 'under ingen omstændigheder, det her er mit domæne og du holder bare nallerne væk'. Så de diskussioner er et udtryk for at folkekirken har svært ved at forny sig selv uden at give køb på sit eget eksistens grundlag. Samtidig er der som sagt 57 danskere, om dagen, der melder sig ud af den danske folkekirke. Det er ret mange og det er måske et tegn på at vi har brug for ritualer og for tro, men der er ikke behov for at nogen skal diktere hvordan vi skal tro og hvilke ritualer vi skal gribe til.

I: Så det vil sige at vi i dag har svært ved at identificere os med de ting der, men kirken og præsterne kan ikke rigtig leve op til de behov der er. Derfor prøver vi på at skabe vores egne små ritualer ud fra det grundlag som vi egentlig har.

NM: Præcis. Så bliver det meget mere individuelt fordi vi former det individuelt. Hvor man før i tiden have en monokultur, hvor det lignede hinanden. Der kan man sige at kirkens dogmer er meget konsensus præget, den skal man ikke begynde at diskutere med familien om man skal rejse sig op når præsten siger det eller skal vi bruge det her ritual. Det er diskutabelt og konsensus præget og man har ikke brug for at diskutere eller skændes med sin familie når man er i sorg og man har mistet. Så det sikre valg er stadigvæk kirken. Samtidig er man stadig begrænset af kirkens rammer og kirkens ritualer og præstens holdning eller tilgang til hvordan han/hun forvalter sin gerning. Så man har en anden frihed når man tager ritualet ud af kirken og former og definerer det selv. Men vi har helt sikkert et behov for ritualer, i allerhøjeste grad, fordi de ordner verden for os.

I: Hvilken rolle tror du at præsten kommer til at have i fremtiden?

NM: Jeg tror at folkekirken den prøver at forny sig. De laver spaghetti gudstjenester, baby salmesang, nattjenester og kirketango er de også begyndt på. De prøver virkelig at favne alle mulige, for at samle folk og være et samlingspunkt. Spørgsmålet er hvor langt vil de gå og hvordan de kan bevare deres position som folkekirke, som et samlet hele der er bundet sammen med staten.

I: Det er svært hvis man ikke kan identificere sig med det som kirken står for.

NM: det er det. Det er den diskussion som raser stadig og som har gjort de sidste 15-20 år eller sådan noget. Jeg er rigtig spændt på at se hvor vi er på vej hen, men før eller siden så tror jeg at staten er nødt til at bryde med folkekirken. Det tror jeg, fordi så kan folkekirken også få fred til at definere sig selv på en anden måde eller måske vil den enkelte kirke definere det behov der er. Det ved vi jo fra alle andre områder, at vi er meget patriotiske i byen og en menighed et sted i byen har måske nogle andre interesser og behov end en anden menighed i byen har – kunne jeg forestille mig. Det er også det man kan se i forhold til de tilbud de enkelte kirker lægger ud, med Stefans kirken der er meget fokuseret på at lave tilbud for de unge med rock og ting og sager. Jeg tror vi bliver nødt til at bryde med staten på et eller andet tidspunkt som kirke. Er i selv medlem af folkekirken?

I: Jeg (Katrine) er, men det er ikke noget man sådan tænker over.

Jeg (Christina) har i mange år nu tænkt meget over det. Det er hvad man er vokset op med, selv bruger jeg ikke kirken til noget, selvom jeg er medlem af den. Jeg har overvejet at melde mig ud, da jeg ikke bruger den. Det eneste der holder mig tilbage fra et melde mig ud er at jeg forhåbentlig skal giftes en dag og også dø.

Det er det med at man holder fast i ritualerne. Derfor jeg (Christina) ikke har meldt mig ud endnu, fordi hvad skal jeg så gøre i de situationer. Man har ikke en fornemmelse af hvad man så kan, hvis ikke man er medlem af folkekirken.

NM: Det er det der også er interessant i mit fag. Jeg bliver typisk ceremonileder når man ikke har en præst, fordi familien er kede af det og ikke ved hvad de skal gøre. Det er så et af de områder jeg har specialiseret mig lidt i, så jeg kan træde i ceremonilederens sted og lede en ceremoni og sige de ting der skal sige og hjælpe familien eller give dem inspiration til hvad pokker de så kan gøre og hvad der så skal foregå. Det er klart når man ikke har de givne ritualer og selv skal finde på dem er det nødvendigt at vi som bedemænd også kan tage den rolle på os. Der er selvfølgelig også nogle som slet ikke kan eller vil, men det er en af de ting jeg typisk gør også, at hjælpe de familier.

I: jeg tænkte lidt i forhold til vores projekt, i forhold til alternative mindesteder/gravsteder, er det realistisk og er det noget folk vil bruge?

NM: ja, det tror jeg. Som sagt er vores mål at vi kan få lov til at lave en mindemur med QR-koder ude ved havnen på et tidspunkt.

I: Hvor er de afdøde så henne rent fysisk?

NM: De er der selvfølgelig ikke fysisk. Det er en mindemur, hvor det handler om at vi flytter mindekulturen ud af et lukket rum. Det betyder at vi ikke længere er begrænset eller afgrænset fysisk. Der er det så op til afdøde eller familien selv hvor mange historier der skal fortælles på QR-koden. Man kan nøjes med et navn og en døds- og fødselsdato som minimum eller bare et navn eller man kan lægge billeder op fra sit liv. Det kommer helt an på hvor meget man ønsker at dele. På den måde, ved at tage det ud af rummet, et begrænset og begrænsende rum, så har man nogle andre muligheder for at skabe og forme en ny mindekultur som er digitaliseret og dermed mere tidssvarende og harmonerer meget godt med vores behov for frihed. Det er uafhængigt af tid og rum, man kan kommunikere. Vi snakkede om at vi skulle have et check-ind sted. Sådant en lille ting hvor man kunne checke ind at nu var man her og man kunne sige 'Wow prøve engang at se denne her' eller 'fantastiske historie'. Man kunne have en dialog imellem folk på f.eks. en facebook side, hvor man kunne lave en brugerflade og de kan dele det de oplever derude. Så kan man inspirere hinanden og udvikle sig.

I: Hvad med dem der har an afdød begravet i den anden ende af landet. Tror du der på et tidspunkt ville komme noget (et slags mindested) der er for hele Danmark, kan bruges selvom familien er begravet andet sted i DK?

NM: Det er i virkeligheden det der er vores mål. Vi laver en memorial walk d. 7 december, hvor man kan gå for den man gerne vil mindes. Det handler netop om, hvordan vi kan bidrage til en mindekultur som er tidssvarende og som er forankret både i noget fælles men også i det individuelle. For vi har hver vores tab og hver vores måde at sørge på og hver vores grund til at savne, da vi savner noget som er dybt subjektivt og individuelt. Samtidig er det svært, når vi ikke har et sprog og en fælles kultur at trække på, at skabe en ramme for et fællesskab og det at dele sin historie so vi samtidig har behov for. Det er lige præcis det vi forsøger at favne ved at lave et fællesskab samtidig med, at vi tager hensyn til den enkelte og den enkeltes historie

og behovet for at mindes den man har mistet. Det er det vi forsøger at rumme ved denne her memorial walk og som vi håber kan vokse. Projektet er lige blevet født, så det er helt helt nyt.

I: Vi har skrevet datoen ind i kalenderen og dem fra gruppen der har mulighed for det, vil deltage.

NM: Der jo næsten altid nogen der har mistet nogen. Så om ikke andet kunne i melde jer til for at deltage og for at kunne se tilbage og se om det gav jer noget. Var det noget som vi også på den følelsesmæssige plan, da man som studerende godt kan komme objektivt og observere, men hvis i deltager...

I: Meningen var også at deltage, fordi en ting er at snakke med nogle mennesker og læse nogle artikler. En anden ting er at deltage aktivt for selv at mærke 'hvad gjorde det ved mig' at jeg vælger at gå den har tur og tillader sig selv med at komme ind i tankerne omkring den person som man mindes. Hvad gør det ved os at vi aktivt og intensivt tænker på personen. Det var den måde jeg tænkte på. Det bliver et åbent forum, hvor det ikke er mærkeligt at snakke om det.

NM: Det er det, det hele handler om. At bringe den man har mistet tilbage i sin midte og netop gøre det visuelt. Det starter med at vi lave en digital collage så når man melder sig til sender man et eller flere billeder af den man vil gå for som vi smider op på væggen sammen med noget musik, så alle der skal gå starter med at dele de personer vi vil gå for. Så er der så nogle andre ritualer undervejs, bla det med hængelåsene.

I: Men det er også det med at skabe et rum hvor det er det der er fokus på, det er det man gør aktivt som mangler. Et rum hvor det er okay at gå rundt og tale, føle det man gør og vise det. Hvorimod hvis du går rundt nede i netto eller mødes med en veninde på en cafe, er det ikke det man taler om. Jeg tror der har været mangel på et rum hvor det er legalt.

NM: Og et sted at gøre af det. For dem der sørger og savner, der fylder det utroligt meget og det kan være svært. For det er en myte at efter et hvis rum tid er man kommet videre og så snakker man ikke mere om det. Det er en party-killer at snakke om døden, men samtidig har

man som sørgende brug for at komme videre i livet og også brug for at der er nogen der lige spørger hvordan man har det. Det er der mange der har svært ved og det er et tabu. Det er et tabu når døden kommer rigtig tæt på. Det er i det for mange og mange har især svært ved at håndtære et nærvær med nogen som er kede af det.

I: jeg tænker faktisk også lidt, da vi også har været lidt inde på emnet og talt med en fra liv og død som sagde at hendes veninde oplevede til en familiekomsammen var bange for at spørge inde til hendes sorg over tabet af sin mand, da de var bange for at gøre hende endnu mere ked af det. Men hun sagde selv at hun ikke kunne blive mere ked af det, man kunne ikke sige noget der kunne gøre det værre. Nogle gange er det vel så lette at ignorere det, fordi så skal man ikke tage stilling til at der er en der er ked af det. Fordi nu er der fest og det er hyggeligere at hyggesnakke om Toves nye plante end der er at snakke med Bente der lige har mistet sin mand. Mange folk ved jo godt at man burde vise hensyn, men det er mange gange bare nemmere ikke at gøre det. Der er nok nogle som har det som et bevidst valg.

NM: om det er dovenskab, usikkerhed, magelighed, konfliktskyhed eller hvad det er det ved jeg ikke. I gamle dage havde man jo decideret forretninger hvor man kunne gå ind og købe ting som sørgeslør, armbind og sort tøj. Så gik man rundt med et sort armbind i et helt år og der vidste folk så at de skulle tage særligt hensyn fordi personen var i sorg. Da var det tydeligt og klart og man havde et sprog i form af et symbol, men det har vi ikke mere. Vi har ingen sørgesymboler, bortset fra taxaerne der kører med et sort bånd på deres antenne hvis en taxa chauffør bliver dræbt. Der findes jo nogle fælles minderitualer, men det er kun noget man gør en gang og ikke noget man gør over tid. Sorg varer mere end nogle timer. Det varer mere end den halve time hvor man tager afsked inde i kirken. Så skal man først for alvor i gang med at tage afsked og det er lige præcis det. Vi har sorggrupper, samtale terapi og alt muligt, men vi mangler ritualerne for ritualerne de kan sgu noget andet end samtale terapi kan, vil jeg vove at påstå uden at blinke.

I: nej, man kan ikke se på folk hvornår de sørger i dag. Der er ikke en bestemt ting eller et bestemt outfit der gør vi bliver opmærksomme på at folk er i sorg.

NM: Nej, der er ikke rigtig nogen dresscode længere.

Bilag 3

Hvil i fred på nettet

Trine Birk

Hvil i fred på nettet

Vi tænder et lys i cyberspace for vores afdøde og lægger billeder fra begravelsen på YouTube og Facebook. Inden for de sidste to år har danskerne for alvor taget online mindesider til sig. Døden er flyttet ud i det offentlige rum.

Af Trine Birk

En lyskegle falder diagonalt ind i kirkeskibet fra højre i tre rektangulære striber. Den peger ind mod midten, hvor den hvide kiste står. Rundt om ligger røde, hvide, orange og syrenfarvede bærebuketter med glatte silkebånd, der bringer de sidste afskedsord videre: »Tak for alt«. »Jeg elsker dig«. »Sov sødt, kære Peter«.

16-årige Peter er død.

Og vi er alle inviteret med til begravelsen på YouTube.

På tre minutter og 47 sekunder får vi et lille stykke af Peters liv og død. Han drak Tuborg, da han levede, og hans familie og venner sang »Lysets engel går med glans«, da han blev begravet.

Det var en smuk begravelse.

Peter døde i en bilulykke i juni sidste år. En uge senere blev han begravet. To dage efter uploadede hans morbror en mindevideo på YouTube. Med billeder fra Peters liv og begravelse med den spanske udgave af »I can't live if living is without you« som underlægning.

I skrivende stund er Peters video blevet vist over 10.000 gange.

Søger man på ord som »begravelse«, »hvil i fred« og »til minde om« får man adgang til en parallelverden på YouTube. Mellem musikvideoer og comedy-klip finder man mindevideoerne, der på den ene side beretter om, ofte tragiske, dødsfald. På den anden side fortæller de historier om mennesker, der er savnet og elsket og som lever videre ved et klik på play-knappen.

Og mindevideoerne er mere populære end nogensinde. Et tilfældigt udvalg af 25 danske mindevideoer på YouTube viser, at 24 af dem er uploadet i 2008 og 2009.

Sammen med blandt andet Facebook er YouTube et af de fora, der vidner om, at vi ikke længere nøjes med at mindes vores afdøde ved et gravsted eller gennem et fotoalbum. Vi vil også mindes dem i cyberspace.

Cybersociolog Stine Gotved har interesseret sig for mindesider, siden Danmarks største deciderede mindeside www.mindet.dk blev oprettet i 2001.

Hun mener, at de offentlige mindesider er et typisk eksempel på, at vores private »offline«-liv og vores offentlige »online«-liv smelter mere og mere sammen.

»Mindesiderne er et bevis på, at vores daglige liv i høj grad også leves i det offentlige rum på nettet. Det gælder både sorgen og glæden og »nu går jeg ned efter boller...« For mig at se, er det et tegn på, at nettet er så integreret i vores følelsesliv, at vi oplever det som et fuldstændig naturligt sted også at udtrykke de store følelser,« siger Stine Gotved.

Samtidig er døden rykket mere ud i offentligheden end for bare ti år siden, mener hun: »Prinsesse Dianas død i 1997 lærte os, hvordan man sørger i det offentlige rum. Vi stiller blomsterbuketter og tænder lys, især ved trafikulykker. Et andet eksempel er fra mit eget lokalområde. Der lægger man i dag gravlys og blomster på dørrinnet, når nogen dør,« fortæller hun.

Den åbne tilgang til døden viser sig også på Facebook, hvor vi opretter og melder os ind i mindegrupper. Både for

personer, vi kender – og for personer, vi ikke kender. Et eksempel på det sidste er Kirsten Bay Andersen, den 52-årige kvinde fra Haderslev, der forsvandt i september måned under stor mediebevågenhed og senere blev fundet død i Haderslev Havn. I dag har hun tre mindegrupper på Facebook med tilsammen over 5.000 medlemmer.

PÅ MINDET.DK LIGGER nyfødte Olivia med en lille plyskanin ved sin venstre hånd. Hendes øjne er lukkede og det ser ud, som om hun sover. Bladrer man rundt i galleriet på siden, ser man den lille, hvide kiste og billeder fra hendes gravsted. Til hendes to års fødselsdag blev der stukket to små papirsflag og lagkagelys i jorden foran hendes sten. Olivia døde i 2002, før hun blev født. Men på Mindet.dk lever hendes minde videre i tekst og billeder, mens familien og bekendte tænder virtuelle lys med små hilsner: »Jeg elsker dig højt. Hilsen mormor«

I 2008 overtog Kristeligt Dagblad Mindet.dk. Her har man mærket en markant

FOR OG IMOD MINDESIDER

Knap 3.000 personer i Berlingske Mediapanel har besvaret spørgsmål om mindesider på nettet.

Af Trine Birk og Berlingske Research

34,9 %

har hørt om mindesider på nettet. Kendskabet til siderne er størst i Region Syddanmark og Region Midtjylland

»Hvis mindesider kan hjælpe de efterladte, er det helt fint med mig. Alt hvad der kan hjælpe til at bearbejde sorgen fra et dødsfald er godt«

»Mindesider er helt fint med mig, hvis det kan hjælpe dem, der er i sorg. Jeg kunne da godt forestille mig at gøre det samme, hvis det nogensinde skulle blive aktuelt«

Bilag 4

Døden på nettet

Lisbeth Lyngse

Døden på nettet

En gammel kliche siger, at det eneste, der er sikkert, er, at vi skal dø. Men hvad sker der så? Forsviner vi bare? Mange håber, det ikke er tilfældet og nogen af dem prøver at få et evigt liv på internettet. Eller også er det de efterladte, der gerne vil give en afdød et efterliv i cyberspace. Det betyder alt sammen, at der er masser af død på nettet.

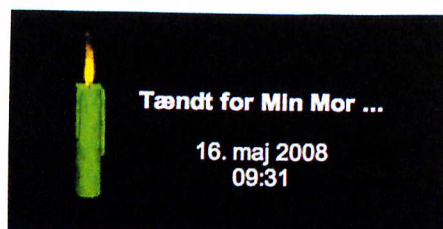
AF JOURNALIST LISBETH LYGSE

I forbindelse med denne artikel, googled jeg en af mine venner, som døde for 1 år siden og fik ikke mindre end 2.150 hits. En anden, der har været død i næsten 10 år gav over 10.000 hits. Så man forsvinder ikke fra nettet, når man dør. Uanset om man vil det eller ej, efterlader man sig spor.

Mange har også en form for efterliv på sociale fora som Facebook, Flickr eller My Space. Der møder man af og til profiler af nogen der er døde, fortæller cyber-sociolog Stine Gotved, som bl.a. har beskæftiget sig med døden og internettet: "Hvis de pårørende ikke nedlægger profilen, kan man ikke vide, om man besøger en profil, der er fysisk død eller bare inaktiv," siger hun. "Der hvor det bliver spooky er, hvis der er det lille ikon, der hedder "online now", selvom man måske fra andre sammenhænge ved, at vedkommende er død. Her bliver den lille tvivl man altid har om, hvorvidt der er levende mennesker bag profilerne, sat på spidsen."

Mindesider

Der er lange traditioner for, at man viser sin sorg over afdøde familiemedlemmer

Mange lys på www.mindet.dk bliver tændt for at holde kontakt med erindringen om det mistede.

Natasja Saad (33) aka Little T, the Danish rapper and accident in Jamaica

Filed Under: [Automobile Accident](#)
Published: Jul 24, 2007 @ 10:11 PM

Natasja Saad died in the accident
crashed into a utility pole.

Her friend Karen Mukupa survived
outskirts of Kingston, according
Saad.

De unge og døde har altid været godt stof. Det er de også på nettet. Mindet om reggae-sangerinden og komponisten Natasja Saad, der døde i en trafikulykke på Jamaica i juni 2007 lever videre på My Space. Her kan nye og gamle fans sende en hilsen:

Har først lige fået ørerne op for Natasjas musik – det er da for feeeedt!
Sov i fred Natasja – håber du har det godt deroppe!
Kh. Charlotte

Well R.I.P Natasja ur in a better place now & wish u were here makin that great music u make.

offentligt: Tidligere klædte man sig i sort i en sørgeperiode, og mange går på kirkegården med blomster og får måske samtidig en lille snak med den afdøde. Sorgen har også fundet vej til nettet, hvor man kan oprette mindesider eller bygge en virtuel gravsten, hvor man kan tænde lys og lægge blomster.

På Mindet.dk kan man f.eks. finde et mindeside for et ung par, der døde i et trafikuheld. Der har både familie, venner og fremmede skrevet kommentarer, som fx denne:

Kære familie.
Det gør mig så ondt med jeres store tab.
Jeg håber meget, at I får glæde af Mindet,
hvor vi prøver at hjælpe og støtte hinanden.
Æret være deres minde.
Knus fra Karen

Eller veninden som skriver:

Min kæreste Trine-pige.
Idag er det et år siden at vi mistede dig og Kasper, og I er ikke mindre savnet af den grund. Du er stadig i mine tanker hver eneste dag, og det vil du sandsynligvis altid være.

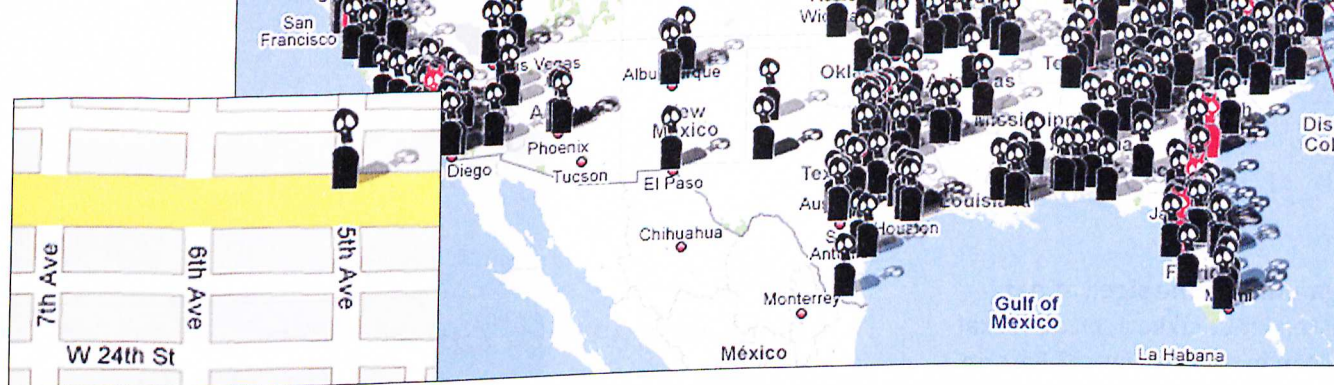
Man kan også tænde et lys for sin afdøde nevø:

Vores dejlige nevø du skal lige have et stort og meget varmt lys på en rigtig smuk solskins morgen.

Det er ikke gratis, at sætte nogen den form for minde. Det koster 95 kr. for et 3 måneders minde og 695 kr. for et varigt minde på 20 sider, hertil kommer en årlig afgift på 425 kr. Musik er en tillægsydelse som betales med 900 kr.

Stine Gotved mener ikke, at virtuelle mindesider er noget, der bliver brugt meget af intensive netbrugere. "Det, der slår mig, når jeg ser mindesitene er, at det ikke er de mest hotte netbrugere. Der er meget køkkenbordslayout imellem," siger hun. "Jeg ved det ikke, men det kan være, det er fordi, de mere professionelle er mere opmærksomme på grænser mellem privat og offentligt og derfor mindes hinanden i lukkede fora, hvor man skal have et password for at få adgang."

Men hvem bestemmer egentlig over vores eftermæle på nettet? Stine Gotved siger: "Det er et moralsk spørgsmål, som

www.mydeathspace.com er død i overdosis: Mord, selvmord, trafikulykker og – ja overdoser. Er man tilstrækkelig nysgerrig, kan man læse om især alt for unge menneskers tilfældige og meningsløse dødsfald som følge af skødesløshed eller en fejlagtig opfattelse af egen udødelighed.

vi ikke rigtig har diskuteret og derfor ikke fået afklaret: hvem har ret til at bestemme, hvilken type eller hvor mange gravsten en afdød skal have. Er det vennerne eller den nærmeste familie? Der er jo ikke nogen, der har ret til at bestemme, hvordan vi sørger, heller ikke når vi gør det på nettet."

Døden som fællesskab

Unge og død findes også i rigelige mængder på My Death Space, som er et forum for afdøde My Space profiler. Her diskuteres spektakulære dødsårsager som mord, narko, selvmord og biluheld – sygdom synes at spille en mindre rolle.

"Det har dels at gøre med den måde man får overført en profil fra My Space til My Death Space," siger Stine Gotved. "Dem der anmelder dødsfaldet skal kunne godtgøre, for eksempel med et avisudklip, at vedkommende er død, og det er jo de spektakulære dødsfald, der kommer i medierne. Men nogen gange bliver det virkelig mærkeligt. Jeg har på et tidspunkt set både den dræbte og morderen samtidig på My Death Space. Jeg kunne ikke lade være med at tænke på, om morderen virkelig var død. Var han dømt og henrettet? Eller var han dømt socialt død på My Death Space?"

Og det er de spektakulære dødsfald, der trækker kommentarer og hits på My Death Space. En diskussionsgruppe om mordene på Virginia Tech University har 3.402 kommentarer og 42.354 besøgende.

Men endnu flere hits er der i gruppen, der diskuterer Tess Damm (15) og Bryan Grove (17) som er arresterede for knivdrab på hendes mor. Den har 3.405 kommentarer og 58.412 besøgende.

Men nettets fællesskaber omkring døden, kan også blive anledning til at tale

om andet end død. På det amerikanske www.memoryoff.com kan en alkoholikers dødsfald føre til en lang debat om alkoholisme.

"Det er en anledning til at diskutere ting, som det kan være svært at snakke om," siger Stine Gotved. "Det er samme mekanisme, der gør sig gældende med sæbeoperaer. De italesætter problemer, som det kan være svært at tale om. Det bliver fiktive personers problemer, og man kan sige: Jeg ville eller ville ikke tackle dét problem på samme måde, som den og den person gjorde i serien.

Men hvis man kun taler om det anonymt på nettet, har det den bagside, at man ikke både får talt ud og bliver accepteret bagefter alligevel. Oplevelsen af social tilgivelse er anderledes, og det kan føre til en yderligere isolation. Men det er jo ikke nettets skyld. Det er den måde mennesker bruger det på."

Ønsket om udødelighed

Men der findes også dem, der drømmer om et evigt liv på nettet. P1 programmet Harddisken fortalte for kort tid siden om hollandske Alex de Jong, som er buddhist og leder af en uhelbredelig kræftsygdom. Han vil opfinde noget software, der kan give ham udødelighed på nettet, så han også efter sin død kan forblive en del af det store fællesskab. Men kan en software-robot varetage en persons nettransaktioner som f.eks. opdatering af blogs og upload af billeder på Flickr? Stine Gotved siger:

"Mit bud er, at det bliver sværere og sværere at få det til at se ud som om man er til stede. Opdateringer er ikke nok. Hele web 2.0 handler jo om social kontakt, og det er ret svært at få software til at illudere social tilstedeværelse. Videnskaben er nået langt med at finde ud af hvilke algoritmer, der skal til for at kunstig intelligens virker. Men det er virkelig svært f.eks. at chatte på nettet, hvis der ikke er en virkelig person bag. Kommunikation foregår med humor, ironi osv. Og det hele sker med en hastighed, som er helt utrolig, så det bliver let afslø-

ret, hvis det er automatisk genererede svar."

Men mange drømmer alligevel om udødelighed på nettet. De såkaldte transhumanister drømmer om det ny, forbedrede og udødelige menneske, som f.eks. kan rejse ubegrænset i rummet, fordi man frigør den menneskelige bevidsthed fra en forgængelig krop. Det kan lyde som det glade vanvid, men Kevin Warwick, som er professor i cybernetik ved University of Reading, har gennemført to forsøg med implantation af informationsteknologi i sin egen krop.

Warwicks mål er, at det med tiden bliver muligt at tænke sig på nettet, så en gruppe af mennesker, der får denne type teknologi koblet til deres hjerner, også kan få deres bevidstheder sammenkoblet. Dermed er der ikke længere tale om den enkeltes separate bevidsthed, men om den sammenkoblede gruppes kollektive bevidsthed. Så hvem ved? Måske bliver det ikke buddhisten Alex de Jong, der kommer til at opleve den store kollektive udødelighed, men en engelsk professor i cybernetik.

LINK

www.afdoede.dk
www.mindetom.dk
www.mindet.dk
<http://www.gravsted.dk>

Natasjas mindeside:
<http://www.myspace.com/tasjamusic>

My Death Space:
<http://www.mydeathspace.com>

Bilag 5

De døde lever videre i cyberspace

Af Søren Nielsen

POLITIKEN

De døde lever videre i cyberspace

Politiken | 17.05.2003 | Side 4 | 1058 ord | Artikel-id: e0074d04

Sorg på nettet: De døde lever videre i cyberspace

På Mindet.dk kan efterladte skabe mindesider for deres afdøde familiemedlemmer. Det kan være en hjælp i sorgbearbejdelsen, mener manden bag hjemmesiden, Christian H. Jessen.

af Søren Nielsen

Sorg og død. Ikke de mest debatterede emner ved familiefrokoster og firmafester. Ej heller i dagligdagen, selv om vi ved, at vi på et tidspunkt skal herfra. For nogle mennesker er det imidlertid nødvendigt at bearbejde sorgen så åbent og ærligt som muligt, når et familiemedlem eller en kær ven går bort. Det har man mulighed for på hjemmesiden Mindet.dk.

Hensigten med siden er at lade sørgende mennesker kommunikere med ligesindede, som kan sætte sig ind i deres tanker og følelser, forklarer stifteren af hjemmesiden, Christian H. Jessen, som oprettede siden i november 2000.

»Man kan foretage en enkel og for mange, stærk handling som at tænde et lys (på internettet, red.), man kan kommunikere med ligesindede i det åbne forum, i gæstebøgerne eller i det private forum og endelig kan man oprette et minde for sin afdøde. Opbygningen af mindet kan opretteren selv stå for, og netop det selv at skrive, udvælge, placere, farvelægge og lægge billeder ind, har ifølge brugerne en rigtig god terapeutisk virkning«, siger den uddannede kunsthåndværker. Han planlagde oprindeligt at lave et værksted med rigtige gravminder, inden idéen om en hjemmeside tog over.

På Mindet.dk er der oprettet i alt 95 mindesider for afdøde mennesker i alle aldre. Sønnen, som blev dræbt ved et trafikuheld, dødfødte, småbørn, forældre og bedsteforældre. Siderne er meget individuelt udformet. Nogle har indlagt musik, andre ikke. Nogle sider er enkle, andre meget detaljerede med kapitler fra den afdødes liv. Hver dag er der livlig aktivitet på Mindet.dk, hvor de efterladte skriver hilsener og støtter hinanden. Det kan være på afdødes fødselsdag eller dødsdag, hvor de pårørende måske har et særligt behov for støtte.

Henrik Elvin Pedersen blev 20 år. En glad dreng, som blev dræbt for et år siden, da han i kådhed kravlede op på taget af et holdende tog midt om natten og blev dræbt mod køreledningen. I denne uge var det etårsdagen for Henriks død, og den dag lå der over 20 indlæg i gæstebogen på hans mindeside. Langt de fleste adresseret direkte til Henrik fra hans venner, familie og ikke mindst andre brugere på Mindet.dk. Der var også mange hilsener til hans mor, Vita Pedersen. **Fanget i sorgen**

»Jeg er meget glad for Mindet, og det er nok det, der har hjulpet mig mest i det år, siden min søn døde. Vi ved, hvordan de andre sørgende har det og pakker ikke tingene ind, som andre gør. Jeg har mistet mange venner, efter Henrik døde, fordi de ikke kan takle at tale om det. Men så er der kommet nye venner til i stedet, som man kan grine og græde sammen med. Jeg er på Mindet.dk hver dag og bruger nok 1-2 timer om dagen på det«, siger Vita Pedersen.

Netop brugernes tidsforbrug på Mindet.dk har været et debattemne på hjemmesidens debatforum. For spørgsmålet er, om man kan blive fanget så meget i sin egen sorg, at det får negativ indvirkning på brugerens liv.

»Formålet med Mindet er naturligvis ikke at fastholde mennesker i sorg, men at hjælpe dem til at opbygge et kærligt minde omkring den afdøde. Det er ikke nemt, og det tager tid. Nogle gange kræver det så stor en indsats af den sørgende, at omgivelserne bliver utålmodige eller bange og sætter spørgsmålstejn ved, om vedkommende nu dyrker sorgen som det eneste faste holdepunkt i livet. Den udtrykte bekymring kan i meget sjældne tilfælde være berettiget, men i de fleste tilfælde vil den bremse et sundt sorgarbejde. Af og til i et sorgarbejde ER sorgen rent faktisk det eneste faste holdepunkt i livet«, forklarer Christian H. Jessen.

Han tror ikke, at nogen er afhængige af Mindet.dk, men han påtænker alligevel at tilknytte en professionel sorgterapeut, som kan komme med råd og vejledning.

Antropologen Gitte Lunding Johansen, centerleder i kulturcentret på Assistens Kirkegaard i København, ser Mindet.dk som en videreførelse af den udvikling, hvor slægtsforskere lægger hele deres stamtræ ud på internettet. **Selviscenesættelse**

»Man kan se det som en del af sorgbearbejdelsen. Man forestiller sig at komme nærmere den afdøde ved at leve videre i mindet om ham eller hende.

Undersøgelser peger på, at vi har meget forskellige forestillinger om, hvad der sker efter døden. Det er vel en måde at bilde sig selv ind, at man lever i cyberspace, og det handler måske også om at skille sig ud fra mængden. En slags selviscenesættelse, som harmonerer meget godt med, hvad der er oppe i tiden. På den anden side er det jo stadig kun et fåtal, der opretter mindesider. Men der kan blive så mange sider, at det ikke er spændende mere«, vurderer Gitte Lunding Johansen.

Birgitte Neubert mistede sin mor sidste år i en trafikulykke.

»Mindet.dk har hjulpet mig på den måde, at jeg ikke længere går rundt og har ondt af mig selv. Man finder hurtigt ud af, at der er mennesker, som er i samme situation som én selv. Så det var en befrielse for mig at finde et sted, hvor jeg kunne få luft for mine følelser ved at skrive til hende og andre. Mennesker, som man aldrig har mødt, ved lige præcis, hvad de skal skrive for at få mig i bedre humør. Det lyder måske underligt, men sådan er det«, siger Birgitte Neubert. Hun sender dog kun få hilsener, fordi hun mener, at det hurtigt kan blive lidt for uægte.

»Man skal ikke skrive bare for at skrive«, mener hun.

Mindet.dk har også retningslinjer, som skal sikre en god og sober tone. **Livshistorie fortælles**

Man skriver ikke negativt i gæstebøger, og man respekterer hinandens forskellige behov. Når man surfer rundt på siden, får man nærmest en fornemmelse af at befinde sig et helligt sted. Men hvad siger en fagmand, der normalt står for at køre den døde ud på den sidste rejse?

»Vi har ikke nogen officiel holdning til det. Det er et følsomt område, men vi kan konstatere, at der er et behov for at lave disse hjemmesider, hvor folk skriver nogle dybt personlige og følsomme ting«, siger Birgit Baltzer, næstformand i Danske Bedemænd. Hun holder fast i, at det er bedemændenes opgave at give den døde en værdig afsked med livet.

»Men jeg tror, at vi kommer til at se mere af den slags hjemmesider, fordi flere og flere bruger internettet som forum«, vurderer hun.

Christian H. Jessen håber på, at Mindet.dk fortsat kan blomstre og skabe viden og forståelse på tværs af generationer.

»Jeg prøver at gøre livshistorien fremtrædende. Man kunne f.eks. tænke sig, at et oldebarn kunne læse sin oldefars historie og dermed få nogle byggesten til sin egen identitet. I rugekassen er også en ide om at opbygge en vidensbase om sorg på Mindet. Det kan måske medvirke til en større forståelse af ens egne reaktioner i sorgen, og det vil også kunne medvirke til en større gensidig forståelse mellem de sørgende og ikkesørgende«, slutter han.

soren.nielsen@pol.dk

Alt materiale i Infomedia er ophavsretligt beskyttet.

Kunden må ikke sælge, videregive, distribuere, gengive eller mangfoldiggøre materiale fra Infomedia uden særlig og skriftlig aftale med Infomedia. Overført (downloadet) materiale skal slettes efter anvendelsen og må ikke indlægges i informations-genfindingsystemer, som for eksempel elektroniske postsystemer, databaser, fælles netværk eller lignende.

Videreformidling

Kunden må foretage videreformidling (ved videreformidling forstås kopiering, distribution via elektronisk post, tilrådighedsstillelse i databaser, på netværk eller lignende) af modtagne overskrift- og indledningsformater inden for kundens egen virksomhed. Al anden videreformidling af materiale fra Infomedia skal aftales skriftligt med Infomedia.

Bilag 6a & 6b

Fokusgruppe lydfil

Bilag 7

Interview med Kirsten Søndergaard

Bilag 7

Interview liv og død.

Interviewer: A

Hende fra liv og død: B

...

B: Vi har jo det der dokument der hedder 'min sidste vilje, og det er jo netop ud fra at vi gerne vil have, at man selv skal være med til at fortælle om en ønsker. Det er nok også fordi at flere af os har erfaring med det. Jeg mistede min mor for 8 år siden, og når man sidder der... Der er måske også nogle af jer, der har været tæt på. Når man skal tage de der beslutninger, så er der egentligt et eller andet, noget der siger, hvad ville ens mor egentlig gerne? Specielt i forbindelse med om hun skal brændes eller jordbegraves. Nu vidste jeg også godt, hvor hun gerne ville ligge på gravsted. Det blev så også noget andet, fordi vi så fandt, syntes vi, et bedre sted. Men jeg tror, for dem der har prøvet at miste, at der ville man gerne have svar på nogle ting. Altså, hvad ville den afdøde gerne selv? Så kan det godt være at man ændre på nogle ting.

Det er jo en almindelig kirkegård, hvor der er rigtig mange forskellige gravstedstyper. Det kan I jo se noget om deroppe. Der er et almindeligt familiegravsted, som man kalder det. Typisk kistegravsted, men hvor der jo også kan sættes urner ned, som jo nærmest er de her danske små haver. Og så er der små urnegravsteder, hvor man bare sætter urnen ned, og som er mindre gravsteder, stadigvæk med sten og det hele. Så er der anonym, det man i gamle dage kaldte de ukendtes. Det har man så ændret til anonym, fordi der er jo ikke nogen der har været ukendt. Men man har måske gerne ville være anonym. Og så har vi fået det her, hvor det er store græsplæner, kan man sige, hvor urnerne bliver sat ned, og så er der en lille sten, hvor der bare står navn og hvornår man er født og hvornår man er død. Det kalder man plænesten. Og så kan der være forskellige områder, er det børn, kan der være speciele områder, de skal ligge sammen med andre børn. Og så er der muslimsk gravsted, det eneste sted vi har i Danmark hvor man kan komme muslimer ned i jorden, ud fra deres tror, hvor man skal ned og røre jorden, uden en kiste.

Det er faktisk Brøndby, hvor vi har en muslimsk kirkegård. Der er også muslimer på alle mulige andre kirkegårde, men så kommer de ned i kiste, ligeså vel som alle mulige andre. Men der kan man jo, rent faktisk, idag, sprede asken ud over havet. Det skal man bare have skrevet, at det er det man egentlig vil, inden man dør. Og har afdøde ikke gjort det, så skal famillien rent faktisk kunne sige, at det var afdødes ønske eller at det harmonerede med det som afdøde havde interesse for, måske for at sejle eller et eller andet. Så det begravelsesmyndigheden, som er præsten og kirkekontoret i det sogn hvor man bor, uanset om man er kristen, eller hører til en anden religion, eller at man slet ikke hører til nogen.

A: Jeg kom til at tænke på, da du fortalte at I ikke gik efter, hvad din mors ønske var. Hvilken betydning havde det for jer? Altså, I må have været igennem en masse processer, og været splittet over det. Men hvad har det haft af betydning idag?

B: Jamen, vi er sikker på at hun ønskede en urnegravsted. Altså med sten, og det behøvede ikke være så stort.

A: Bare en plade, faktisk?

B: Nej, en almindelig sten, bare et lille urnegravsted. Så hun ønskede ikke noget anonymt og vidste også godt, hvilken kirkegård hun ville ligge på, og vi var faktisk derhenne og kigge på det. Men så fik vi mulighed for at få et gravsted, ved siden af hvor hendes forældre rent faktisk lå. Og det var vi sikre på, det ville hun gerne selv, hvis hun havde haft mulighed for at ønske det. Så på den måde, så fik vi overbevist os selv om at det var meget bedre.

A: Men jeg tænke, sådan noget som, nu har vi også læste om, både i medier og aviser, læst om dem som er hedninge, eller som er asetro, har fået noget skov, til at blive begravet i og sådan nogle ting. Hvad har det haft af betydning? Jeg ved godt det er ret nyt, men det viser jo lidt at der er nogle andre behov.

B: Ja. Jeg tror for mange, altså også for min familie, jamen der har det stor behov, eller stor betydning for os, at vi tror på at det var det rigtige for vores mor. Men det var egentlig også det rigtige for os. At vi havde et sted vi kunne komme. Specielt min far, i lang, lang tid efter. Han kan desværre ikke komme derhen nu, nu sidder han i kørestol, så det kan blive lidt besværligt. Men ihvertfald i lang, lang tid efter, ikke? Men der er så heller ingen tvivl om nu, det er i Jylland - jeg er jyde, man kan ved gud også få dårlig samvittighed, hvis man så ikke kommer forbi, og man ved der ikke, man kan jo betale sig fra at få det passet, men alligevel kan jeg godt have sådan, uha nej, der er nogle tidspunkter der har betydning, der skal man forbi. Så det kan man også få dårlig samvittighed over. Der tror jeg i højere grad idag, at det måske er derfor, at der er mange gravsteder der bliver sløjfet, og vi så mindes på en anden måde, der er måske også mindesider på nettet og facebooksider og tænd et lys og jeg ved ikke hvad.

A: man kan sige, det er jo også svært. Du bliver jo ikke hjemme længere. Min far er fra Jylland og min mor er fra Fyn. Og vi bor her (Sjælland). Altså, min morfar ligger begravet på Fyn og vi kommer jo heller ikke bare lige forbi.

B: Og i gamle dage, kan man sige, der var det nok sådan. Jeg er vokset op med, at når vi besøgte mine bedsteforældre, kan jeg huske som barn, jamen så boede de tæt på. De boede ikke ret langt fra den kirkegård, hvor deres forældre var begravet - og bedste forældre. Så vi var jo inde på kirkegården en gang om ugen.

A: Det blev ligesom brugt, som man havde i tankerne at man ville gøre. Og så er det jo som du siger: det gør det ikke rigtigt, hvis det er at man netop får den dårlige samvittighed. For man får jo faktisk ikke gjort de ting, som man i første omgang, havde sat sig i hovedet at man gerne ville.

B: Det er nemlig rigtigt. Og så tror jeg også at, jeg hører også engang imellem nogen der siger: 'Jamen altså, et gravsted, uanset om man har mulighed for at komme der eller ej, det betyder

ikke noget for mig. Altså, jeg mindes på en anden måde'. Han eller hun, det kan være hvad man tror på, er jo ikke der alligevel. Jeg har mine minder her, eller jeg vil måske tænde et lys derhjemme, eller noget andet, ikke? Så vi er vidt forskellige.

A: Men jeg tænker også på sådan noget som, der er sådan en uskreven regel for hvordan man opfører sig og den sindsstemning man kommer i, når man er på en kirkegård. Der er rigtig mange regler og normer for det - uskrevne. Hvor meget tror du det har af betydning for om folk bruger det?

B: Det tror jeg rent faktisk også har en stor betydning. For igen, jeg kan huske da jeg blev importeret fra Jylland og jeg tænkte: Nej, Assistens Kirkegården, hvor folk lå og tog solbad og blev gift. Jeg tænkte Nej, det kan man da ikke på en kirkegård, fordi jeg netop var opdraget til at man går stille og roligt ind, og man larmer ikke, og man løber ikke. Men et eller andet sted, er jeg jo så også blevet voksen og synes faktisk det er skønt, hvis kirkegårde bliver brugt som park i højere grad - stadigvæk med stor respekt for de døde, og alt det her, ikke? Men jeg synes faktisk at de steder her, hvor man i de store parker her i kirkegårde, som nærmest er parker, her i Københavnsområdet, det er da skønt, at folk sætter sig derind.

A: Det giver ihvertfald andre muligheder for at sørge, tænker jeg

B: Ja, og det tror jeg at vi kommer til at se mere af.

A: Der var nogen der nævnte igår, at de kendte en, da de gik i gymnasiet i 3.g., han døde. Meget pludseligt. Og der var nogen af hans, nu ved jeg ikke hvor han er begravet. Men der var nogen af hans venner, havde faktisk været henne og sidde og drikke en øl ved hans gravsted. Men det kan man jo ikke, bare sådan lige. Der kan ihvertfald godt blive kigget skævt til en.

A2: Man kan næsten her (København). Men hvis man kommer ud i en forstad, nu er jeg fra Ballerup, der kan du jo ikke gøre det

A1: Der hvor jeg kommer fra, Humlebæk, folk ville sige 'hvad fanden har du gang i, kan du så få lettet numsen og gå ud'.

B: Ja, men det er rigtigt nok. Så kan man være med til at ændre det? Det er fuldstændigt rigtigt, for jeg har også hørt nogen, og det er egentlig mange år siden, hvor de, nogle klassekammerater, til en der var død, simpelthen havde en gang om året, der tog de ud og så fik de en øl sammen med ham. Og den, den afdøde fik, det var en med bunden i vejret. Jeg synes at det er skønt

A: Ligesom dirch passer. Hvert år på hans fødselsdag..

B: Ja, et eller andet. Og det synes jeg jo bare er skønt. Og det er egentlig også derfor at jeg kan håbe på, der er rigtig mange gravpladser der bliver sløjfet idag. Fordi folk køber ikke de store gravsteder. Så der er rigelig plads på kirkegårde idag. Og der kunne man jo så håbe, at man i

højere grad, kunne lave det til græs, sådan så folk netop kunne sætte sig ned, og så måske være det.

A: Men kunne du forstille dig at man kunne oprette en kultur, hvor det var okay at, f.eks. når du skal over og besøge din familie i Jylland, at I så lavede en picnic nede til din mor f.eks., og sidde der, og så havde i familie arrangement der?

B: Ja, jeg vill synes det var skønt. Fordi det er nemlig fuldstændigt rigtigt, som det er idag, jamne når vi tager ind og besøger hende på gravstedet, jamen vi er der måske maks 20 minutter, et kvarter, fordi, hvor skal man sætte dig.

A: Man står lidt akavet.

B: Ja, man står virkelig akavet, ikke? Nu har jeg en veninde der mistede sin mand her for godt et år siden. Hans urne er så blevet sat ned på Vestre Kirkegård, et fantastisk sted hvor der er to bænke overfor hinanden. Og der er det mere indbydende. Der sætter man sig ned, og kan sætte sig ned og snakke eller sætte sig ned og læse.

A: men det er også der, hvor der er et område, hvor de faktisk ikke vedligeholder det, og det får lov til at gro

B: Ja, der er også sådan nogle steder. F.eks. De her skovbegravelsespladser. Der er arbejdet for at det er en mulighed i begravelsesloven. Kommunerne kan finde et egnet stykke skov, enten privat eller kommunalt eget. Et egnet stykke skov, hvor man siger, det her vil vi gerne bruge til begravelsespladser, altså typisk urner der bliver sat ned. På nuværende tidspunkt har vi kun ét sted hvor det er lovligt, hvor det er decideret skov, det er Odense. Vi (Liv og Død) har arbejdet meget for at det skulle være lovligt. Hvis det er inde for kirkens mure, så siger man at det er inviet jord. og netop med asetroende og nogen der måske ikke rigtigt mener at de bruger kirken, og de vil helst ikke ligge i den indviede jord, for det har noget med kristendommen at gøre. Man vil gerne være et sted hvor jorden ikke er indviet. Og der giver skoven god mening. Den mulighed skal også være der. Nu har vi været ovre og se den her skov. Man skal ikke være bange for at man kommer ud i hvilken som helst skov, og at der ligger urner alle steder. Det skal simpelthen være afgrænset og afmærket.

A: Kan du huske hvad det er for en skov?

B: Jeg kan ikke huske det, men det kan jeg finde ud af inden I går. Men da vi kom derover, da skoven blev indviet, blev vi faktisk rigtig skuffet. For der har man netop valgt at sige, det er fuldstændigt tilgroet. Der er tjørne. Urnen bliver sat ned, familien må ikke være med til at urnen bliver sat ned, så anonymt skal det være. Man må ikke markere noget som helst. Det er kun dem der har ansvaret for det, der ved lige nøjagtigt, hvor det areal er. Ligeså vel som de anonyme fællesgrave (på kirkegårdene).

A: Hvad så, når man kommer der hen? Hvordan er det afgrænset?

B: Du ville bare kunne se, hvis du går ud på en skovsti her, så får du af vide, herinde i det her område, som kan være 10 meter den ene vej og 20 meter den anden vej, der kan der være urner sat ned. Men der er nemlig ikke mulighed for at du kan sætte dig ned, for det ville man nemlig ikke gøre i det område. Og det sagde vi til dem, da vi så det. I vores hoved var det, det der var meningen. At man kunne tage et tæppe og så sætte sig ud og nyde skoven, det var lige netop det de ikke ville have. Det er så hvad de har valgt. Der kan sagtens komme nogle andre skove, nogle andre kommuner, som på et tidspunkt vælger noget andet. Det er jo rigtig ærgeligt.

A: Det er netop det, vores første idé gik på. At det ikke skulle være "anonymt, anonymt", men det skulle heller ikke være så højtidlgt, som det er på en kirkegård. Så det faktisk var et sted, hvor man vidste; det der træ derover, det er bedstemor der står derover f.eks. Så sidder man og spiller bold eller hvad man nu gør

A2: Du skal ikke nødvendigvis vide, at det er lige præcis her i skoven, der ligger bedstemor. Men at man ved inde for hvilket område det er. Og så kan man sidde og føle at de stadig er der.

A1: Da du sagde at der var mange gravsteder der blev sløjfet, kom jeg til at tænke på, at det er ikke fordi at tallet af døde er faldet. Men måske hænger det sammen med ulovlige begravninger, hvor folk bliver taget med hjem, eller bliver begravet et sted, hvor det, lovgivningsmæssigt, ikke er helt okay. Har du noget indblik i hvor stor en grad det sker i?

B: Det tror jeg ikke sker

A: Er proceduren så sikret, at det er meget svært at gøre?

B: Ja, det vil jeg sige. Jeg tror også etikken alligevel... Man må ikke have en urne med aske stående derhjemme. Det er der helt sikkert nogen der har, men jeg tror det er få der har det. Kremeringsprocenten, hvor mange der bliver brændt, er meget højere. 87 % af dem der dør på landsplan, bliver kremeret. Der er mange flere der bruger anonyme fællesgrave og mange flere der bruger de små urnegravpladser. På den måde bliver de gamle familiegravsteder sløjfet - og det giver så mere plads. Der er flere der bruger det, under 3000 om året, men alligevel en stigning i forhold til at få asken spredt ud over havet.

A: der er også en efterspørgsel i form af, at man kan blive tilknyttet til havet i sin død.

B: Ja, og så er der den sidste mulighed vi har i Danmark. Har man en stor privat grund, tror den skal være over 50.000 m², så kan man søge om at få urnen sat ned på privat grundt.

A: Men skal det ikke være, hvis grunden har gået i arv i familien?

B: Jo, der skal nemlig være en rigtig god tilknytning til stedet, plus at man giver måske plads til to. Man giver ikke plads til ti. Det er ikke private kirkegårde, på den måde. Der kommer jo måske nogle andre, der skal bo der.

A: Man gider ikke et bo et sted, hvor man får af vide at der ligger folk begravet i haven

B: Det er nemlig det. Så jeg tror ikke at det har noget med det at gøre. Altså der er jo ikke noget 'urnepoliti'. Når man får udleveret urnen, er der ikke nogen der følger efter en. Rent faktisk skriver man under på, at man tager derhen, hvor urnen skal sættes ned bagefter. Og jeg tror at det er de færreste der gør noget andet. Men skal vi ikke prøve at gå op og kigge?

A: Får du selve urnen udleveret? Er der ikke nogen der bare siger 'den skal I (bedemand) bare pladsere på gravstedet'?

B: Jo helt sikkert. Det er der.

A: Det gjorde de med min venindes mor. Efter vi havde været i kirken, blev moderen sendt afsted til at blive brændt. 3 timer senere tog vi op og så, at du var hun blevet lagt der. Og så lagde vi alle sammen blomster der

B: Men det er rigtig mange steder faktisk. At man bare får af vide, når den afdøde er sat ned. Der er nogle enkelte steder, hvis det er anonym fællesgrav, der vil de (pårørende) ikke vide hvor den afdøde ligger. Det må man godt sige, men det er meget forskelligt. Men man kan i princippet, hvis man spørger kirkekontoret, altid få af vide hvilket område personen ligger i.

2. del

...

B: Det her sted (Liv og Død) fortæller meget om den måde vi skal dø på, men også selve afskeden; begravelsen, bisættelsen, mindehøjtideligheden. Der er kister og der er urner. Det er bare så I er forberedt. Der er også nogle billeder, som kan være rimeligt stærke, men sådan er det jo. Man kan godt blive lidt berørt, eller påvirket af det, afhængigt af hvad man selv har oplevet.

Kort vil jeg sige noget om hvorfor eksisterer vi (Liv og Død) i det hele taget? Vi er en forening der har eksisteret siden 1891, og der hed vi Dansk Ligbrændingsforening. Her og i mange andre lande begyndte man at arbejde for, at ligbrænding skulle lovliggøres. Det havde det allerede været i Bronzealderen og tidligere måske. Men så var man gået væk fra det igen, og så kommer den kristne tro og 'af jord er du kommet, af jord skal du blive, og af jord skal du igen opstå.' og alt det her. Og med det holder man op med at brænde folk. Men når man så begynder at arbejde for det igen, så er det ikke bare fordi man synes at man har fået en smart idé. Det er fordi at man er bange for at alle dem der er døde er Kolera, at når de kommer ned i jorden, kommer smitten så i grundvandet? og forholdene var enormt dårlige på kirkegårdene, og de lå typisk inde i byerne. Gravfreden, altså at man ikke rør et gravsted 20 år efter en kiste er blevet begravet, det bliver overhovedet ikke overholdt. Så man var simpelthen bange for at der kom for meget smitte i jorden, som på den måde også kunne smitte folk der levede.

A: Er det en regel der stadig er der, den med at man ikke må røre gravstedet?

B: Ja. 20 år fra man sætter en kiste ned med afdøde. Lige der hvor den kiste kommer ned, det må man ikke røre ved. Så skal man simpelthen acceptere, at der er gravfred. Hvis der er familie der dør, og der er mere plads, så kan man godt sætte noget ved siden af. Det er blandt andet også noget af det man har hørt om i forbindelse med metrobyggeriet

A: Der er også det der med, at du ikke må træde på et gravsted, fordi kisten er blevet lagt ned der. Du må du ikke. Hvis der er nogen der går ind på selve gravstedet og sætter blomster, er der nogen gange nogen der siger 'det må du ikke.' Det er måske der det kommer fra?

B: Ja det ville jeg nu gøre alligevel.

A: Men der er jo også mange der har sten liggende, som man kan gå på.

B: Ja, det er rigtigt.

Når det er en urne der bliver sat ned, så siger man at gravfreden er 10 år. Og gravfreden betyder egentlig, at der godt kan komme flere ned, men man må ikke sløjfe det. Og det er det, det handler om. Efter de 20 eller 10 år, så har man en forventning om at man er forgået - blevet til jord.

A: Det er derfor forskellen på årene er der. Det er selvfølgelig hurtigere for en urne at blive nedbrudt.

B: Ja, nemlig. Plus at der er nogen steder, hvor man siger at jordens surhedsgrad har også betydning. Kistegravsteder er minimum 20 år, men nogen steder kan det sagtens været 30 år, på grund af jordens surhedsgrad.

Og det betyder så at, når man lejer et gravsted, bliver man spurgt om man vil forny lejekontrakten.

A: I forhold til det her med ligbrændingsforeningen. Jeg var nede og tale med en bedemand, og han fortalte om det her med ligbrændingsforeninger. Der var f.eks. nogle præster der ikke var med på ideen og som blev presset ud i det til sidst, fordi der var så stor efterspørgsel. Og det endte faktisk med at der var nogen, der fik en ligbrænding i konfirmationsgave. Fordi det blev en form for trend, at det var en god ting at gøre.

B: Men jo, han (bedemanden) har en pointe. For det, det netop handlede om, det var at, da det (ligbrænding) endeligt bliver lovligt, 11 år efter man begyndte at arbejde med det. Det var ikke kune folkekirken, der var faktisk også nogle andre, der var imod det her. I starten skulle man være medlem af en ligbrændingsforening. Man ville nemlig ikke risikere at der var nogen der blev brændt mod deres vilje. Men hvis man var medlem af en ligbrændingsforening, så kunne man blive brændt. Og der er det fuldstændigt rigtigt. Vi har talt med folk, der fik et medlemsskab til en ligbrændingsforening i dåbsgave, og det kunne man så nok også have fået i konfirmationsgave.

Børnedødeligheden var jo meget større dengang. Men det var jo ligeså meget, det at der skulle være styr på de ting der. Og der lå næsten et indmeldingskontor i hver en by. Vi har hørt fra

flere, det kan huske, at de har været nede med deres bedsteforældre, og betalt kontingent til den her ligbrændingsforening.

A: Det er som om man har været meget mere i kontakt med døden, end man er idag. Det er som om at det er blevet tabubelagt, og jeg havde faktisk troet at det havde været sådan altid. Jeg talte også med Jan (bedemand) om at i gamle dage spurgte man ikke om prisen hos en bedemand. Man fik bare en samlet pakke, for det var sådan en ting der skulle gøres. Idag er det lidt mere åbent, men det er stadigvæk et tabu. Det er ikke noget vi tænker på, eller går rundt og planlægger nu, eller når vi bliver født, der er heller ikke nogen der gør det for os. Den udvikling kunne jeg godt tænke mig at høre noget om, hvis du har et eller andet bud på det?

B: Jamen det er fuldstændig rigtigt. Nu har jeg taget en masteruddannelse i humanistisk palliation, hvor vi også havde om dødens historie, og om hvordan vi har forholdt os til døden, tilbage til jeg ved ikke hvad. Og det er fuldstændigt rigtigt.

Jeg tror at alle tog stilling til døden i gamle dage. Man fik også ligklæder. Nogen havde det liggende hjemme i skuffen og nogen havde også en kiste stående på loftet. Og det var jo fordi der var død alle vegne. Når man var død, så lå man jo i hjemmet, indtil man så skulle begravnes. Præsten kom måske hen med et lille forhæng, men de døde blev ikke gemt af vejen. Alle så den døde, alle sagde farvel til den døde. Idag er der jo mange gange hvor vi er til bisættelser og begravelser. Jeg vil være så grov at sige: vi ved ikke engang om vedkommende ligger deroppe. Kun de nærmeste har set den døde. Det var helt almindeligt tidligere, at alle kom.

A: Men hvorfor har det ændret sig?

B: Det tror jeg at man har lidt mere fra andre etniske kulture at man måske i højere grad, bliver en del af det. End vi danskere, kan man sige. Jeg ved ikke hvordan det er, om du har kendskab til det. Men det er ihvertfald det vi nogen gange hører. At vi (danskerne) er blevet lidt mere dødsforskrækket.

A: Men har du nogen bud på hvorfor?

B: Ja, men det det er bl.a. fordi at folk skal på sygehuset, hvis de er blevet syge. Altså hvor institutioniserer døden. Og så bliver døden jo gemt væk, og til sidst er der mange af os, som ikke kommer til at se døde. Og det vi ikke ser, men bare hører om, bliver vi måske endnu mere bange for. Hvorimod dem der har set en død har det anderledes. I gamle dage kom børn også med til begravelser. Så var der en lang periode hvor man sagde at børn ikke skulle med til begravelsen.

A: Ja, det er sjovt, det sagde min farmor nemlig. Hun vil ikke have at jeg kom med.

B: Ja, og der har også været et tæppe over det. Når først de var døde og begravet, så snakkede man ikke mere om det. Så deres tabu var på den måde det sammen. I kan sagtens møde ældre mennesker idag der siger; 'jeg kan huske da jeg mistede min bror, det var ikke noget vi snakkede om, sådan var det'.

A: Det kan jeg huske min morfar sagde. Han har mistet sin bror til sclerose da han var 26. Jeg har aldrig hørt nogen nævne noget om det, fordi man snakkede ikke om det.

B: Så tabuet har været der på en anden måde, måske i forhold til sorgen. Men ikke omkring døden, fordi døden var tydelig. Og alle vidste, at de på et eller andet tidspunkt nok vil komme til at miste nogen, fordi børnedødeligheden var stor. Alle var enige om at man ikke levede så længe.

A: Selvfølgelig har der hele tiden været det tabu omkring selve emnet (døden). Det er ligesom om det bare har skiftet fokus.

B: Ja, det vil jeg give dig ret i. Mn nu har jeg lige skrevet en opgave, min Master omkring nutidens sorgkultur. I den har jeg spurgt 5 personer omkring hvordan folk har reageret. 5 voksne mennesker der har mistet enten en forældre, eller en samlever. Jeg spurgte dem hvordan de har oplevet andre folks reaktioner. Og det er nok også fordi at jeg har haft en hypotese om at tabuet er der altså stadigvæk, når det er nogen vi kender. Og det er jo også det jeg er endt ud med. Tabuet er der stadigvæk, når det er vores egen død og når det er døden tæt på, som man siger. Men vi bliver jo bombaderet, i medier og alle mulige andre steder. Og det kan vi godt snakke om. Men vi kan ikke snakke om, hvad vi gerne selv vil, når du mister nogen. Og hvis vi spørger nogen hvordan det går, så vil vi helst have at de siger; 'jamen, det går meget bedre.'

A: Det er jo lige præcis det. Når man hører at der er nogen nede i Syrien der har henrettet en eller anden, så er det fint nok. Du har ikke noget følelsesmæssigt forhold til ham, eller til familien, eller noget der har med situationen at gøre. Lige så snart at det kommer tæt på er det noget andet. Jeg har en veninde der mistede sin mor i 2008 og det var svært at snakke med hende. Det var svært fordi det var følelser, og jeg var bange for at såre hende. Det kan vel også være derfor man ikke bringer det op og ikke snakker om det.

B: Ja. OG det er jo også det jeg har fået ud af det. Nogen kan have den opfattelse at man bare skal igennem den sorg. Men kan kommer jo aldrig igennem, man får bare nemmere ved at takle det. Men sorgen vil jo altid være der. Og det er altså uanset om det er åge på 90 år, eller om det er et barn, eller en partner.

Fra sidelinjen skal venner se at den sorg er der altid.

A: Hvad tror du at det betyder for sorgprocessen, det der med at de tætte berørte ikke taler om det.

B: Udfra dem jeg har snakket med, der gør det ondt at man bare lader som om at vedkommende 'bare' er væk, og nu skal vi snakke om noget andet. Men de ved jo også godt at den anden er i sorg, så de gør det i en god mening, det virker bare modsat. Den der hensynstagen kommer faktisk til at gøre ondt. Hvis de måske sagde lige nøjagtigt hvordan de havde det, så var det nemmere.

End af dem jeg interviewede var min veninde, der havde mistet sin samlever. Hun siger at der på et tidspunkt var en kollega der sagde til hende 'ej, hvor er det godt, nu er du blevet den gamle Lise igen.' Hun var sådan: 'nej, jeg bliver aldrig den gamle Lise igen efter der er sket sådan noget markant i mit liv'. Kollegaen siger det jo i en god mening, men nogen gange forstår vi det ikke før vi desværre, selv oplever det. Og nu er hun ved at være tilbage, og har mod på at leve videre. Men det værste hun fortalte, og det står også i min opgave, noget hun oplever dagen efter at hendes samlever er død. Hun er til middagsselskab, og familien er samlet, fordi de gerne vil støtte hende. Og de sidder og snakker om alt muligt andet. Det er dagen efter og der er ikke én der nævner afdødes navn. De tør bare ikke.

A: Det er jo nok også fordi man er bange for at gøre hende ked af det.

B: Ja, men det er det hun siger. I kan ikke gøre mig mere ked af det, end jeg allerede er. Men det kan godt være at jeg begynder at græde.

A: Men det er jo også okay. Det er som om det ikke er okay at være ked af det og vise de der følelser. Det er ligesom om man bare skal videre. Det nytter ikke noget at hænge fast i det.

B: Ja, vi har det bedst når folk er glade. Og vi har måske heller ikke tiden.
Pause.

B: Vores ønske er at være med til at nedbryde tabuet om døden, og være med til at fortælle hvad man kan vælge imellem.

Det typiske er jo en hvid kiste, men det er der jo ikke nogen der siger at man skal have. Man kan få kister i alle mulige farver. I princippet kunne man jo selv male på den.

A: Ja, eller ens børnebørn kunne. Det er da en sindssyg god idé.

B: Det er der nemlig rigtig mange der vil. Herinde har vi en tavle som man kan skrive på. Det kunne man jo også have. Igen, man bliver en del af sorgprocessen. Man bliver motiveret til at skrive en sidste hilsen, eller børn der tegner. På rundvisninger med børn har vi haft en hvid kiste, og så har vi ladet dem tegne og skrive. Det har de gjort. De har et andet forhold til døden, end vi har.

A: Men kunne man forestille sig, at hvis der var en kiste inde i kirken, og man har den her ceremoni, som man jo har. Kunne man forestille sig, at folk ville gå op og benytte sig af det? Tage et stykke kridt, og skrive på den?

B: Ja, hvis det er aftalt med præsten, så helt sikkert. Og så er der nok nogen der vil sige 'uh nej, det kan jeg ikke'. Men idet der bare er nogen der gør det, så tror jeg andre vil følge med.

A: Tror du ikke også det ville hjælpe sorgprocessen? Der er mange, hvis en dør uventet og man ikke lige har fået sagt de sidste ting. Det kunne hjælpe, hvis man kunne få lov til at skrive ned, hvad de sidste ord til personen ville have været.

B: Jeg hørte om nogen, der havde spurgt dem der kom til begravelsen, om de ikke havde lyst til at skrive et par ord om afdøde, om hvad de tænkte, når de skulle sige et eller andet om afdøde. Noget som den nærmeste familie gerne ville have som et minde. Det synes jeg jo også er smukt.

A: Jeg tænker bare at det kunne hjælpe sorgprocessen rigtig meget.

B: Ja, jeg er meget enig.

A: Jeg skrev et brev til min morfar, og det hjalp meget. Det er jo en smuk ting at gøre, og hvis det samtidig hjælper sorgprocessen.

B: Ja, jeg er helt enig.

Inde i det her rum plejer vi som regel at snakke om borgelig og kirkelig bisættelser og begravelser. Kirkelig er typisk der hvor man siger, at der er man medlem af folkekirken og der har man ret til at have en præst med til sin bisættelse eller begravelse. Er man ikke medlem af folkekirken, har man selvfølgelig ikke ret til det, men så kan man være medlem af en anden trosretning, hvor man så har nogle andre muligheder. Men fordi man er medlem af folkekirken, skal man ikke have en præst. Er en præst til stede, er det typisk i kistens rum. Så er det præsten der bestemmer, men selvfølgelig ud fra pårørendes ønsker.

Er man ikke medlem af folkekirken kan man f.eks. leje et kapel. Det kan ligge i forlængelse af sygehus eller i kirke kan der også godt være kapeller man kan låne. Det kan være hjemme i haven, det kan være i lejlighed, i huset eller en helt andet mulighed. Men så er der altså ikke en præst til stede.

A: så man må godt holde det hjemme i lejligheden, hvis man har lyst?

B: Det må man godt. Altså igen vil jeg sige, at mange ting er tilladt, man må bare ikke støde andre, man skal have sømmelig omgang med lig. Men vi har kendskab til flere der har holdt det i lejligheden eller i haven.

A: Det var ligesom et eksempel Jan (bedemand) kom med. Han havde været med til en ceremoni, hvor han overtog rollen som præst, eller det var ham der fik sagt noget til forsamlingen, som en præst normalt ville have gjort.

B: Det er nemlig mange gange at de bruger bedemanden på den måde.

A: Så længe det er i overensstemmelse med etikken, så kan du mange ting. Det kunne man jo godt forestille sig ved begravelser af børn. At der ville det være meget rart at holde det i huset.

B: Der er heller ikke nogen der siger at hvis der er nogen der dør derhjemme, så kan de i princippet godt ligge der hjemme indtil der skal være højtidelighed. Det gjorde man jo i gamle dage, og så kom der også rigtig mange blomster ind, for at det ikke skulle lugte.

Man kan få noget tøris, som man kan ligge på. Men der skal man jo ikke ligge en uge. Så der er der at kisten kan komme hen i et kølerum indtil højtideligheden skal være. Men der er ingen der siger at fordi man dør her og nu, at så skal man afsted. Min mor døde en mandag aften kl 8 og kom så først i kapellet næste eftermiddag. Så det kan man sagtens. Og specielt hvis det også er børn. Jeg har faktisk kendskab til en som fik afdøde med hjem fra sygehuset, for at man kunne tage afsked der hjemme. Der er ingen tvivl om at personalet vil se underlige ud i hovedet, hvis man spørger om sådan noget, men hun vidste at det kunne man, og at det havde hun brug for. Der var 4 små børn, og hvis de skulle forstå lidt af at deres far var væk, og ikke bare på forretningsrejse. Hun havde brug for at de kunne rende ind og prikke lidt til ham. Og der var jo nogen der siger; 'ej aldrig i livet'.

A: Men fortalte hun om det fungerede?

B: Ja, det fungerede 100 %.

A: Idag når du dør, går der somregel ikke mere end 2-3 dage før du bliver begravet.

B: Nej, man siger at du skal begraves indenfor 8 dage, og der går typisk minimum 5 dage, fordi alle de her papirting skal ordnes.

A: Jeg har kun prøvet det var 3 dage. Min morfar døde en søndag og jeg var til begravelse en tirsdag eller en onsdag.

B: Og hvad synes du om det? Det er hurtigt ikke?

A: Jeg synes faktisk det var rart egentlig. Det er selvfølgelig lidt vildt det der med, at du lige har fået det af vide. Men det var ligesom om det blev til én proces, istedet for at du går mange dage, og så har du grædt ud, og så får du lige kastet den i hovedet igen.

B: Det kan jeg egentlig godt følge dig i. Og der er der nogen steder, jeg tror det er hos grækerne, de skal begraves indenfor de første 24 timer, så der er meget stor forskel.

A: Der er jo mange regler, alt efter hvilken kultur man er i. Jeg tænkte også på om det med tiden har ændret sig herhjemme.

B: Jeg tror at tidligere har man måtte ligge mange flere dage. Idag siger man maks 8 dage og så kan der selvfølgelig gå 10. Hvis man skal ligge mere end 1 dage, så skal der være en speciel grund til det og det skal aftales med kirkeministeriet eller begravelsesmyndigheden.

A: Hvis der går mere end 8 dage, så er det vel fordi det er en mistænkelig død.

B: Det kunne være, at der skulle foregå en eller anden speciel undersøgelse. Det kunne også godt være at der var nogle pårørende der skulle hjem, for at være med til det her. Det skal være en god grund.

A: Nu så jeg at der var åbne kister derinde, er der nogen i Danmark der vælger det?

B: Ja, men ikke sådan en kiste. Det er en typisk amerikansk kiste. Men i princippet må der godt komme åbne kister ind i kirken.

A: Ved du noget om hvor mange der vælger det?

B: Nej, jeg tror det er så få. Det er igen det der med, hvis man har ligget 5-8 dage, så bliver man jo ikke nødvendigvis kønnere.

A: Min morfar blev lagt ned på kapellet, har han så ligget på et eller andet?

B: Ja, han har været i kølerum. Det som kaldes et kølerum. Altså han har ligget på køl. Ikke en fryser, men et sted hvor det er køligere end normalt.

A: Når du nu siger at det (åbne kister) er den amerikanske måde at gøre det på... Vil det så sige at de bliver begravet hurtigere end os herhjemme?

B: Nej. I har sikkert ikke set den fantastiske serie, der hedder Six Feet Under. Den er fantastisk, og ikke kun fordi den handler om en familie hvor de er bedemænd. Den handler om så mange ting. De balsamerer jo deres afdøde. De kommer formaldohyd i. Ligeså snart du dør, så trækker de blodet og så kommer de formaldohyd i årene. Man gør det at man stopper forrådnelsen af liget. Jeg har været over og se det. Kæmpestort bedemandsfirma. Den afdøde var ved frisøren, fordi hun skulle have håret sat. Typisk kan man ligge en hel uge, eller måske en måned. Og så kan de nærmeste pårørende, familie og venner, komme og sige farvel. De ligner at de er levende og bliver også sminket som om de stadig er i live. De lugter ikke.

Det eneste tidspunkt man gør det på i Danmark, det er hvis der er nogen der skal flyves til et andet land. Enten hvis der er nogen der har været på ferie, eller nogen der har boet i udlandet og skal graves hjem. Eller mange tyrkere eller pakistanere, der gerne vil hjem til deres oprindelige land. Hvis de skal med i kiste i en flyver, så skal de også balsameres, men kun på en måde, så det holder et par dage.

A: Men det kan godt lade sig gøre at blive balsameret herhjemme?

B: Ja, men det er kun i den forbindelse.

Det her er en almindelig størrelse kiste, og på lager har man de ekstra lange kister. Men skal man have en ekstra bred, så skal den speciel bestilles

A: Hvor lang tid tager sådan noget?

B: Det er kistefabrikker der laver det idag, og så køber man det via bedemænd. De har sikkert nogle stående, og ellers kan de få dem lavet i løbet af en dag eller 2.

Selvom vi har mange store (mennesker) i Danmark, så er det alligevel få kæmpestore. Så der er nogen af de store, der vælger almindelige kister. Det vil altså sige at der er nogen, der ligger lidt presset. Fordi så store er de heller ikke.

A: Jeg tænker at min fars hoved må ramme

B: Ja, han skulle nok have en længere en. Den kan fås længere uden problem
Herover kan I se en ghanesisk kiste. I Ghana gør de meget ud af at de fejre livet, de fejrer det liv der har været. Det kan jeg jo rigtig god lide. Det her kan være en der har fisket. Så har de malet en båd.

A: Bliver man begravet i den, eller bliver man brændt?

B: Man bliver begravet i den.

Man må gerne lave special kister, men man skal overholde de der miljømæssige krav og hvis man skulle have sådan en der (en kiste fra Ghana), så skal man ihvertfald have en special aftale med det krematorium, der skal brænde den. Skal den ned i jorden, skal man også have en speciel aftale, med dem der skal grave hullet. Den fylder meget. Men den er flot og det er en sjov idé, ikke?

A: Det er en sjov idé at lege med. Vi skal designe noget til sidst, så den er jo meget god.

B: De havde også lavet en lego klods og en hummel sko. For at se om der var nogle danske ting, vi kunne overføre til noget.

Her er urnen med et frø. Designeren Pia starter med at lave en rigtig, rigtig flot urne i sådan noget majs-halløjsa. En gennemsig, rund urne hvor man kunne se asken i. Men det lykkedes ikke rigtigt at få den produceret. Hun går så væk fra den, og så over til det her. Sådan lidt papagtig. Men hendes tanke var nemlig, at istedet for at man går ud på kirkegården og sætter en blomst ned, hvorfor så ikke lave et eller andet, hvor der vokser en blomst eller et træ op, og så kunne man måske tage en buket med hjem fra kirkegården og sætte på bordet derhjemme. Så det er det, der er hendes tanke. Der er en enkelt bedemand der sælger den tror jeg. Jeg tror også at hun er igang med at lave en speciel sø-urne.

Ida skal man sprede asken ud over havet, man må ikke komme en urne ned i havet.

A: Det gør de i Sverige, der sænker de urnen ned

B: Herhjemme har man valgt at sige at det skal være på den måde. Men det er egentlig meget interessant, det skal jeg prøve at undersøge.

A: Men hvad med de der store huse der f.eks. er på Assistens Kirkegården i Odense. Der er nogle der er begravet inde i selve huset og der er nogle små pladser udenfor. Man kan se at det er store familier og som har titler.

B: Der er ingen tvivl om at det har været rige mennesker på det tidspunkt. Men det gør man jo slet ikke idag. Ikke herhjemme. Kommer man til udlandet, så vil I kunne se sådan nogle steder hvor man nærmest bygger et hus.

A: Jeg så nogle udsendelser, hvor der er nogen der bor i de her huse.

B: Jeg var i Paris i sommers, og der var jeg ude på en kirkegård. Det gør vi i bestyrelsen hver år, for at se hvad de gør i andre lande. Det er faktisk utroligt interessant. Der var vi på en kirkegård i Paris, hvor jeg tænkte, det er de dødes by. Det var hus, på hus, på hus. Men det gør vi ikke herhjemme.

Herhjemme har vi familiegravsteder og så har vi gravsteder for børn. Men det er jo heller ikke alle kirkegårde der har det. Det er nok kun de største der har det. Så har vi anonym askegrav og kendt urnefællesgrav, med alle de her små plænensten. Der er selvfølgelig også kirkegårde idag der har lavet nogle begravelseslignende områder hvor det får lov til at gro. Det bliver måske ikke så 'pænt'.

A: Jeg mener at det var Bispebjerg Kirkegård, der har et område.

B: Der er ingen tvivl om at kirkegården prøver at være mere og mere kreative. Selvfølgelig også for at få folk til stadigvæk at bruge dem. Vi vil gerne fortælle noget mere om skovbegravelsesmulighederne, som jo både er i indviet jord, altså inden for kirkegårdens mure, men også at man kommunerne kan finde et egnet stykke skov, som de så kan bruge til det, som vi synes er smukt.

Den allersidste mulighed vi har i Danmark, det er noget der hedder kolumbariet. Bl.a. Bispebjerg Kirkegård har et kæmpe kolumbarium. Hvor man går ind i et hus, og så er der rækker med urner. Så kan man sætte urnen med aske og så betaler man på sammen måde - 10 år af gangen, og så tager man stilling til om det skal forlænges eller ej. Den dag det ikke skal forlænges, kommer urnen i anonym fællesgrav, så man smider det ikke bare ud.

Min svigermor døde for 2 år siden og vi valgte den der måde. Hun havde ikke ønsket noget og hendes mand han var sådan set ligeglad, og sådan kan man også have det, det betød ikke noget for ham. Så det var min mand, der skulle tage stilling til hvad der skulle ske. Og jeg havde jo lært om det herinde fra (fra Liv og Død). Og så blev vi enige om at det passede os godt, og så kan vi jo altid få sat urnen ned, hvis det er det vi bliver enige om. Der er også nogen der kalder det urnevæg, og hvis det er udenfor er der typisk en sten for.

A: I USA er der de der kæmpe vægge, hvor du så har hængt en sten op.

B: Det har vi også nogle steder herhjemme. Men der er rigtig mange muligheder. Igen - vi vil så gerne fortælle folk hvad man kan, så man selv kan være med til at bestemme det, eller ihvertfald få en snak om det, fordi det bare er noget man ikke kan gøre om. Den der højtidelighed.

A: Der er mange, når de ligger for døden, så skal de bare have det som alle får det, på den traditionelle måde. Det er jo lidt ærgeligt. Jeg vidste da ikke der var alle de her muligheden før vi undersøgte det.

B: Jeg er også sygeplejerske, og jeg har den påstand at ældre mennesker på plejehjem, eller som har oplevet døden i nærmeste kreds, de tænker en gang imellem på; 'hvad skal der ske, den dag jeg dør?' Så kan det være, at vi skal passe på at vi ikke kommer til at overføre vores tabu eller frygt om at snakke om det.

2 år efter min mor døde, skulle min far opereres og i fuld narkose. Det sidste han siger, inden at han bliver hentet og skal ned til operationen; 'jeg skal bare have de 4 samme salmer som mor'. Vi havde ikke snakket om det inden, men så fik vi os en snak om det - bagefter.

A: I vores alder går man jo ikke tænker over det. Det er der måske nogen der gør, jeg ved jeg skal brændes. Men ellers ikke. Men når du kommer op i alderen gør du. Min mormor er begyndt at snakke om at hun skal ligge ved siden af min morfar, og hun har ikke nævnt det før. Ligeså snart min morfar blev syg og døde, så er hun begyndt at tænke på det.

B: Når vi siger det der med at det kan være godt at få talt om, og få udfyldt formularen 'Min Sidste Vilje', så er der fordi at vi har nogle erfaringer med at pårørende ikke kan blive enige om hvad afdøde skal.

A: Det vil sige at der er en decideret formular?

B: Ja I kan se den, og må gerne tage den med. Jeg synes noget af det mest uetiske det er hvis pårørende kommer op og skændes, når de skal til at tage stilling til hvad der skal ske med afdøde. Vi har eksempler fra vores bedemænd, hvor nogen går, og nogen ender med ikke at komme med til højtideligheden, fordi de ikke kan blive enige. Der ved jeg, at hvis man ikke kan blive enige om, om personen skal brændes eller jordbegraves, så er det begravelsesmyndigheden der kan gå ind og mægle, hvis ikke det lykkes bedemanden eller nogen andre. Så kan begravelsesmyndigheden, altså præsten i det sogn hvor man skal holde højtideligheden gå ind og hjælpe. Hvis det stadig ikke lykkes, så ryger de i skifteretten, og så går skifteretten ind og siger; 'det bliver sådan her' - og det kan ikke ændres. I en situation brugte man det afdøde havde skrevet i 'Min Sidste Vilje'. Det blev det.

A: Men hvis man nu ikke har udfyldt den..

B: Ja. Men man kan sige, man behøver ikke at udfylde, men bare det at man tager snakken om det, så ved man lidt om det. I dine og mine familiesammenhænge idag... Også det der med hvor afdøde skal ligge. Jeg har også hørt fra en af vores bedemænd, der har haft den oplevelse. Skal far ligge sammen med sin tidligere kone, eller skal han have et nyt gravsted, og så vente på den nuværende kone. Og så kom børnene op og skændes om hvad han skal, og hvad han egentlig har givet udtryk for, og hvor hører han til henne. Det er jo forfærdeligt.

A: Jamen hvis den afdøde bor på Fyn, det ene barn bor i Jylland og det andet barn bor på Sjælland, men konen eller manden stadigvæk bor på Fyn.

B: Der vil jeg sige at hvis afdøde kommer i kiste, kan vedkommende kun ligge et sted. Men aske kan man godt få lov til at dele, men ikke forstået at der kan ligge lidt i Jylland, på Fyn og på Sjælland og lidt her og der. Men vi har hørt om nogen der søger om at halvdelen af urnen ved gravsted og halvdelen ud over havet. Eller halvdelen i Danmark og halvdelen i Spanien, fordi aføde havde en god relation til Spanien.

A: Kan man få alle de her urner I har her?

B: Ja, men det er så lige hvem der sælger dem. I princippet kunne man også godt lave sin egen urne af noget man har stående derhjemme. Men skal det ned i jorden, så skal det være noget der kan forgå. Netop med sådan nogle specielle urner her. Nogen vil måske syntes at det er underligt at skulle male på en kiste, når afdøde ligger dernede. Men skal man brændes bagefter, så kan man tage urnen med til højtideligheden, og så kan man skrive en hilsen. Man kan få en helt hvis urne. Er der børn, kan man tage urnen med hjem og så kan de tegne på den.

A: Det læste jeg også at man kunne med den der (så et frø-urnen).

B: Ja, man kan rigtig mange ting. Her har vi en foto udstilling af en fotograf der hedder Trille Skeldgård, som jo også prøver at være med til at nedbryde tabuet omkring døden. Den lille Pige der sidder der, det er hendes mors kiste ved siden af hende. Pigen hedder Anna og hun er 3 år og faren har selvfølgelig givet tilladelse, til at fotografen måtte tage billedet. Anna har været her og se udstillingen. Men det viser bare igen hvordan børn forholder sig på en anden måde, springer fra leg til sorg. Og vi ville jo aldrig sætte os op på den der. Jeg tror bare at vi skal forstå at børn tænker anderledes, men de kan også stille nogle spørgsmål, hvor vi andre ryster i bukserne, og det er jo faktisk rigtig godt at de gør det. Det her er ude fra kolumbariet i Bispebjerg. Der er mange ledige hylder, men det er også fordi at der er mange der ikke ved at det findes. Men da ligbrænding blev lovliggjort, var det meget almindeligt at man gjorde det der. Der er mange der ikke ved at det er en mulighed idag.

A: Hvordan bliver mulighederne præsenteret, er det sådan, at når man kommer til en bedemand, får man forklaret hvad der er af muligheder?

B: Ja, men der er nok nogle bedemænd der er bedre til det end andre. Men nogen præster vil ikke have at bedemanden skal fortælle om de muligheder der er. De mener at det skal de gøre. Men igen, så skal man spørge præsten; 'hvilke muligheder er der for begravelsestyper her?' Eller også skal man ind på kommunens hjemmeside. Jeg ved at Københavns Kommune har en side, der viser de muligheder der er. Og det er igen det der - hvor meget opsøgende arbejde laver man?

Vores hjemmeside er meget informativ, men man skal jo vide hvad man skal kigge efter.

A: Det er måske ikke der at man har mest overskud til at lege researcher på egen hånd, så et eller andet sted er der et problem i at formidlingen af muligheder er ringe.

B: Ja, og man skal heller ikke presse folk til at 'købe' noget, men de skal jo fortælle mig at jeg kan få en farvet kiste. Så kan jeg sige nej, men hvis jeg først finder ud af det bagefter. Det vidste jeg f.eks. ikke, da min mor døde, der kunne jeg måske godt have fundet på at vælge en rød, hun elskede rød. Men jeg vidste det ikke.

A: Hvis man kun får præsenteret de muligheder der er, indenfor det sogn du er i, så er det jo også ærgeligt at man misser den mulighed.

B: Og det er nemlig kort tid. Senest 2 dage efter personen er død, skal man have udfyldt anmodning om begravelse eller ligbrænding, så allerede der skal man tage stilling til om vekomende skal brændes eller begraves, men også begravelsessted. Ved det ventede dødsfald har man måske tænkt lidt over det, men alligevel kan man tro at man kan være nok så forberedt, og alligevel bliver man slået lidt omkuld.

A: Du bliver jo væltet næsten lige meget hvad.

B: Vi vidste at min mor skulle dø, og på et tidspunkt var hun meget klar. Vi havde præsten ude og snakke, og der besluttede hun både hvad der skulle synges og andre ting. Og det er der også nogle ældre mennesker der gør. Vi har også idag, noget der hedder en forudbetalt begravelse. Den er der også flere og flere der køber. De tager stilling til 'hvad vil jeg?' Men gravstedstypen, det er nok den der får lov til at ligge og vente. Det er de pårørende der må tage stilling til den.

A: Selve ceremonien er jo meget 'nem'. Der bliver snakket lidt om afdøde og der bliver sunget nogle sange.

A1: Men vil der være for mange komplikationer forbundet med at familien skal blive enige om en måde, hvorpå de alle kan mindes?

B: Næ, for jeg vil sige at i praksis er det, det der sker. Der er nogen der skal bestille begravelsen eller bisættelsen og gravstedet. Der skal være nogen der bestiller det. Det vil altid være nærmeste pårørende. Har man ikke pårørende, er det kommunene der gør det, og så bliver det altså den billigst mulige løsning. Den der bestiller bisættelsen eller begravelsen er også den der betaler, medmindre afdøde har sat penge af til det.

Jeg synes det ville være rigtig godt at man kunne sige at afdøde har givet udtryk for hvad han vil, men derfra skal vi prøve at sætte mere fokus på hvordan får vi efterlevet de her forskellige ønsker for mindstedet, som jo kan være forskellige. Jeg synes at det er rigtig spændende, det I har fat i.

Bilag 8

Danmarks statistik

Bilag 8

Danmarks Statistik

Hentet fra statistikbanken.dk

Folketal den 1. i kvartalet efter folkekirkemedlemsskab og tid

Nedenstående tabel viser hvor mange danskere der ikke er medlem af den danske folkekirke i henholdsvis kvartal 1 og kvartal 3 i 2014.

Ikke medlem af Folkekirken

2014K1	2014K3
1 213 410	1 230 934

Bilag 9

Fredningsnævnet fra København

Fra Borris Koppel

FREDNINGSNÆVNET FOR KØBENHAVN

Retten i Lyngby

Lyngby Hovedgade 96

2800 Kgs. Lyngby

Telefon: 99 68 48 00

E-mail: Kobenhavn@fredningsnaevn.dk

Den **29 OKT. 2014**
FRS nr. 71/2010
Dok: 71-2010E

**Til adressaterne på vedlagte
liste.**

+ bilag

Vedr.: Sagen om fredning af Assistens Kirkegård i Københavns Kommune.

Fredningsnævnet for København traf den 27. august 2012 afgørelse om afvisning af fredning af Assistens Kirkegård i Københavns Kommune.

Afgørelsen blev påklaget til Natur- og Miljøklagenævnet, der den 6. maj 2014 ophævede fredningsnævnets afvisning og hjemviste sagen til fornyet behandling i fredningsnævnet.

Danmarks Naturfredningsforening har herefter fremsendt et revideret forslag af 8. september 2014 til fredning af Assistens Kirkegård.

Det reviderede forslag vedlægges.

Fredningsnævnet vil i løbet af kort tid indkalde til et nyt offentligt møde med henblik på præsentation af det reviderede fredningsforslag.

De akter og synspunkter, der indgik i forbindelse med fredningsnævnets første behandling af sagen, vil også indgå i forbindelse med sagens videre behandling.

Dette brev er blandt andet sendt til de myndigheder, organisationer og personer, der har ytret ønske om underretning i forbindelse med sagens første behandling i fredningsnævnet.

Med venlig hilsen

Ib Hounsgaard Trabjerg
Formand

Dette brev er sendt til:

Bodil Petersen, Skt. Pouls Gade 72, 2. th., 1313 København K

Danmarks Naturfredningsforening, att. Christina Steenbeck (dn@dn.dk, cst@dn.dk)

Dansk Ornitologisk Forening (dof@dof.dk)

Erik Maagaard Jacobsen, Solskrænten 12, 2500 Valby

Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, Knabrostræde 9, 1210 København K (FHF@gmail.com)

Friluftsrådet (fr@friluftsradet.dk)

Friluftsrådet, Uldumvej 35, 2770 Kastrup, att. Hans Guldager

Friluftsrådet, Scandiagade 13, 2450 København SV, att. Flemming Hansen

Kim Christensen, Nørrebrogade 163, 4. th., 2200 København N

Kulturcenteret Assistens, Kapelvej 4, 2200 København N

(center@assistens.dk)

Kulturstyrelsen, H. C. Andersens Boulevard 2, 1553 Kbh. V

(post@kulturstyrelsen.dk)

Københavns Kommune, Center for Byudvikling, Rådhuset, 1599 Kbh. V,

att.: Birthe Bertelsen (bbe@okf.kk.dk)

Københavns Kommune, Center for Kirkegårde, Frederiksborgvej 125, 2400

København NV

Københavns Stiftsadministration, Nørregade 11, 1165 København K

Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur, Borgergade 111, 1300 København K

Kirkeministeriet (att. chefkonsulent Marjun Egholm), Frederiksholms Kanal 21, 1220 København K (km@km.dk)

Metroselskabet I/S, Metrovej 5, 2300 København S

Naturstyrelsen, Haraldsgade 53, 2100 Kbh. Ø, att. Else Marie Stamphøj og att. Lars Thiim (nst@nst.dk, lanth@nst.dk, ems@nst.dk)

Nævnsmedlem Bent Christensen, Selsøvej 17, 2720 Vanløse

Nævnsmedlem Birthe Aasted, P. G. Ramms Alle 23, 1. tv., 2000 Frederiksberg

Nørrebro Lokaludvalg, Lundtoftegade 87, 2200 København N

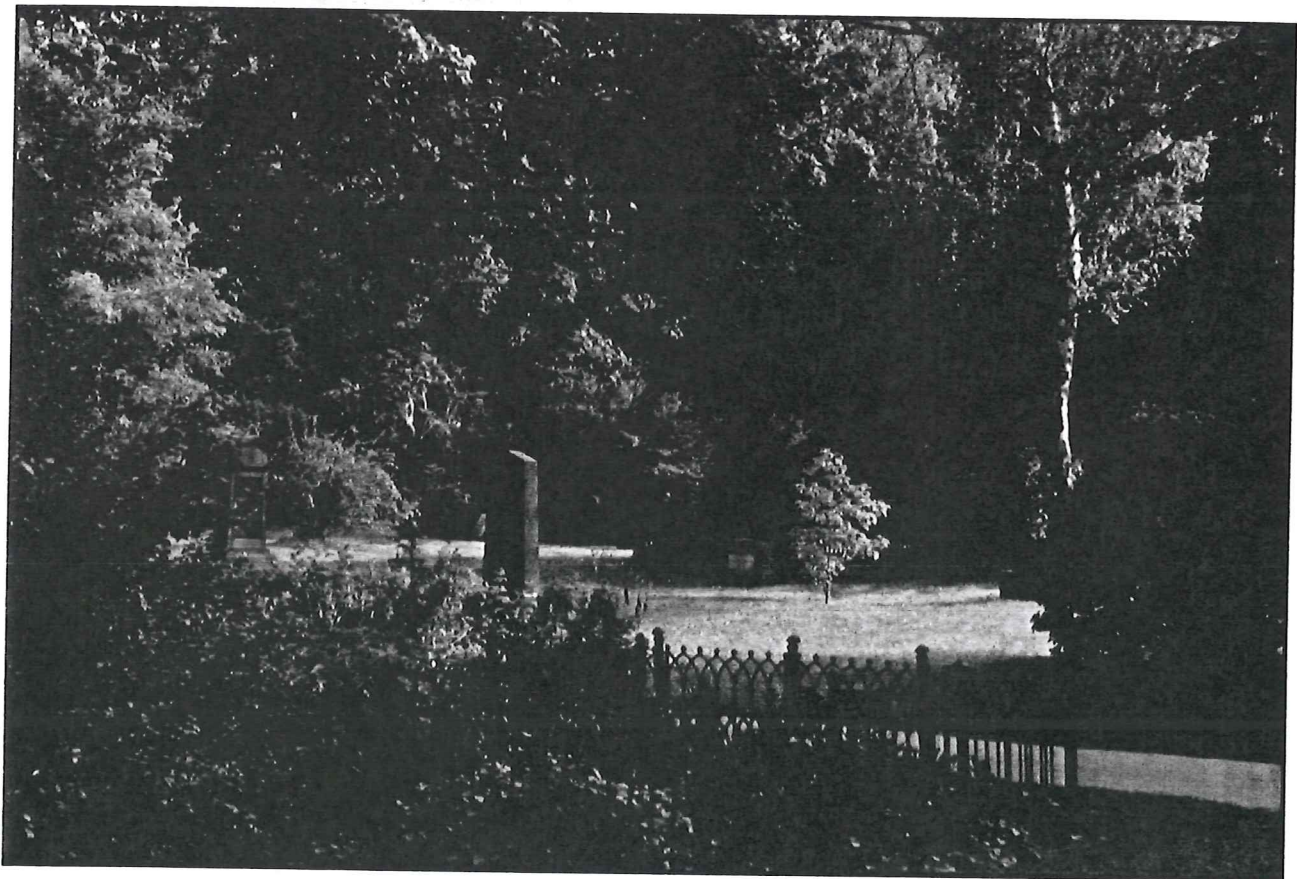
Erik Rald, Viborggade 15, st. tv., 2100 København Ø

Advokat Rune Wold, Kammeradvokaten, Vester Farimagsgade 23, 1606 København V (rwo@kammeradvokaten.dk)

Fredningsforslag i Københavns Kommune

Assistens Kirkegård

Udarbejdet af Danmarks Naturfredningsforening september 2014 på baggrund af afgørelse truffet af Natur- og Miljøklagenævnet d. 6. maj 2014

Danmarks
Naturfredningsforening

Dato: 8. september 2014
Sagsbehandler: Christina Steenbeck

Fredningsnævnet for København
Retten i Lyngby
Lyngby Hovedgade 96
2800 Lyngby

Fredningssag for Assistens Kirkegård

Indholdsfortegnelse:

1. Baggrunden for forslaget	side 3
2. Fredningsforslagets afgrænsning	side 3
3. Beskrivelse af fredningsområdet	side 3
4. Frednings- og planlægningsmæssige forhold	side 4
5. Forslag til fredningsbestemmelser	side 4

Bilag:

- Bilag 1: Areal- og lodsejerliste
Bilag 2: Dispositionsplan 2020

Kortbilag 1: Fredningskort i 1:3.000 og oversigtskort i 1:10.000

Fredningssag for Assistens Kirkegård i København

1. Baggrunden for fredningssagen

Natur- og Miljøklagenævnet afgjorde i april 2014 at fredningssagen for Assistens Kirkegård i København skal gennemføres. Dette forslag til bestemmelser for Assistens er formuleret på baggrund af nævnets afgørelse. I september 2011 holdt Fredningsnævnet offentligt møde i sagen, og her fremsatte Københavns Kommune en række bemærkninger til bestemmelserne. Disse bemærkninger er i videst muligt omfang indarbejdet i dette forslag til bestemmelser.

Assistens Kirkegård er karakteriseret ved at have rigtig mange interessenter, og det er af væsentlig betydning at disse tildeles en stemme, når der skal udarbejdes pleje- og udviklingsplaner for Assistens.

Hensigten med fredningen er, at Assistens Kirkegård er sikret imod indgreb og tiltag, der er i modstrid med de museale, kulturhistoriske, rekreative og/eller biologiske værdier på kirkegården. Formålet med forslaget er således at fastholde Assistens Kirkegårds knap 20 ha som en samlet, organisk helhed. Dette udmøntes ved at kirkegården bevares med sit nuværende areal som den museale, kulturhistoriske, rekreative og biologiske perle, kirkegården gennem mere end 250 år har udviklet sig til. Formålet og bevaringsbeskrivelsen er nærmere omtalt i §§ 1 og 2 og er uddybende beskrevet i bilag 2, Dispositionsplan 2020.

2. Fredningsforslagets afgrænsning

Fredningsforslagets afgrænsning fremgår af kortbilag 1.

3. Beskrivelse af fredningsområdet

Assistens Kirkegård blev oprettet i 1760, da pladsen på kirkegårdene inden for voldene var blevet for trang. I 1879 blev rammerne for Assistens Kirkegårds fremtidige anvendelse fastlagt ved en kongelig resolution. Kirkegården skulle efter 1980 omlægges til park for Nørrebro's befolkning. Hensigten med dette var at hindre, at kirkegårdsarealet blev "begravet under bygninger og mursten". I resolutionen blev det endvidere krævet, at der ved udformningen af parken blev taget hensyn til "en værdig bevarelse af de ypperste gravmæler og minder over kendte personer". I 1989 tiltrådte borgerrepræsentationen et forslag, ifølge hvilket Assistens Kirkegård skal anvendes til mindepark, musealt område og park, sådan som den gamle resolution foreskriver. Planen hovedidé er at knytte Assistens Kirkegård nærmere til Nørrebro kvarteret gennem fortsat anvendelse som kirkegård og ved at skabe bedre rekreative muligheder, samtidig med at stedet udvikles som et kulturhistorisk udflugtsmål. Kirkegården fremstår i dag som en velfungerende blanding af kirkegård og park fyldt med museale og rekreative værdier, kulturhistorie, områder med skovpræg vekslede med parkprægede arealer, og området er stærkt benyttet som lokalt friluftsområde samtidig med at det pga. de museale værdier tiltrækker turister i tusindvis.

Kirkegården er stadig i funktion, og i de 250 år, den har eksisteret, er den blevet det sidste hvilested for en lang række danskere – ukendte såvel som kendte. Forfatteren Martin A. Hansen skrev meget rammende i *Hin Enkelte*: "Måtte Nørrebro, som ingen større kulturinstitution ejer, regne sine døde med, blev det landets åndelige centrum". Her findes et stort udvalg af både kiste- og urnegravsteder, og også en bemærkelsesværdig stor variation i gravstedsejernes mindedyrkelse, der ofte har et meget personligt præg. En tur på kirkegården er en æstetisk og historisk oplevelse for alle uanset alder.

Lokalkirkegården, der er placeret midt på kirkegården, skal bestå frem til år 2150.

4. Frednings- og planlægningsmæssige forhold

Zonestatus

Kirkegården ligger i byzone.

Dispositionsplan 2020

Københavns Kommunes borgerrepræsentationen vedtog i 1989 Dispositionsplan 2020. Dispositionsplanen blev enstemmigt vedtaget og blev endda meget rosende omtalt under udvalgsbehandlingen, idet en vanskelig opgave med at forene mange forskellige interesser var blevet løst på en måde, der samtænkte Assistens til en samlet, organisk helhed, der var integreret med bydelen Nørrebro. Dispositionsplan 2020 inddeler Assistens i fire delområder, som hver har sin særlige anvendelse og karakter, og den beskriver særkenderne ved delområderne samt hvordan plejen bedst understøtter disse særkender. Udmøntningen af Dispositionsplanen betød, at Assistens Kirkegård blev åbnet mere op for offentligheden, og det blev mere attraktivt at besøge området. Fredningssagen lægger op til, at Dispositionsplanen bruges som rammeplan for fredningen af Assistens Kirkegård. Den løbende pleje af området skal således understøtte de fire delområders områders særkender som beskrevet i Dispositionsplan 2020. Dispositionsplanen er vedlagt som bilag til fredningssagen.

5. Forslag til fredningsbestemmelser

§ 1 Fredningens formål

- At sikre Assistens Kirkegårds museale og rekreative værdier,
- at sikre de kulturelle, historiske, botaniske, landskabelige og biologiske værdier,
- at sikre Assistens Kirkegård som en helhed bestående af grønt område, kirkegård og historisk værdifulde arealer.

§ 2 Bevaring af området

Det museale område (Afdeling A i Dispositionsplan 2020 samt Kapellet og Inspektørboligen)
Området skal anvendes til museale formål. Det vil sige, at begravelses-, kultur-, personal- og kunsthistoriske interesser er det primære.

Mindeparken (Afdeling B til og med F)

Området skal fungere som mindepark, hvor de historiske og rekreative interesser kan trives side om side. I mindeparken skal bevaringshensyn dog altid indtage første prioritet.

Lokalkirkegården (Afdeling H til og med M, plus størstedelen af afd. N)

Området skal anvendes som lokalkirkegård. Når kirkegårdsdriften ophører, skal området overgå til Mindeparken.

Parken (Afd. O til og med X plus 1 og 2, en del af N samt hele afd. G)

Området skal anvendes til lokalpark, hvor plæner og blomsterenge brydes af mindre trægrupper, der omslutter de historiske gravminder i området.

En skarp karaktermæssig adskillelse mellem områderne ikke er ønskelig.

En uddybende beskrivelse af de fire delområder fremgår af Dispositionsplan 2020, der er vedlagt som bilag 2.

§ 3 Kirkegårdsdrift

Fredningen er ikke til hinder for fortsat kirkegårdsdrift. Såfremt kirkegårdsdriften ophører, træder fredningsbestemmelserne i kraft i takt med at anvendelsen som begravelsesplads ophører.

1. The first part of the document is a list of the names of the members of the committee.

2. The second part of the document is a list of the names of the members of the committee who have been elected to the office of the chairperson.

§ 4 Assistens Kirkegård ud mod Metrostationen

Fredningen er ikke til hinder for færdiggørelse af det planlagte metrobyggeri. Den del af fredningen, der i dag er byggeplads for Metroen, skal i forbindelse med færdiggørelsen reableres i overensstemmelse med Dispositionsplan 2020.

I forbindelse med færdiggørelsen af Metrostationen på Nørrebro Runddel skal der opføres en fast afgrænsning med aflåselige porte mellem Metro-forpladsen og Assistens Kirkegård. Afgrænsningen kan have form af en mur, et hegn eller lign. Den skal i videst muligt omfang indpasses i forhold til fredningens formål og bevaringsparagraf, og den skal godkendes af fredningsnævnet.

§ 5 Tilstandsændringer, byggeri, tekniske anlæg, oplag mv.

Der må ikke foretages terrænændringer bortset fra arkæologiske udgravninger. Disse skal ske med plejemyndighedens godkendelse og på vilkår om reablering efter endt udgravning.

Der må ikke etableres faste anlæg, konstruktioner eller indretninger af nogen art, f.eks. tårne, master, vandaflødende/vandopbevarende anlæg, lysanlæg, reklameskilte eller lign.

Der må ikke opføres bygninger eller etableres tekniske anlæg. De nuværende bygninger, som anvendes til kulturformidling, kirkegårds- og parkdrift og toiletter kan blive liggende. Mindre tilbygninger og ombygninger kan udføres, hvis det er anført i pleje- og udviklingsplanen. Ved ophør af brugen af bygninger og omgivende arealer skal arealerne overgå til kirkegårds- eller parkarealer.

Der må ikke opføres ny bebyggelse eller etableres anlæg, med mindre det er anført i pleje- og udviklingsplanen. Udformningen af bygningerne skal tilpasses i forhold til fredningens formål og bevaringsbestemmelser og godkendes af Fredningsnævnet.

Kirkegårdsmurene med indgange skal bevares i den nuværende udstrækning og udformning. Nye indgange kan etableres, hvis det er anført i pleje- og udviklingsplanen. Udformningen skal tilpasses i forhold til fredningens formål og bevaringsparagraf og godkendes af Fredningsnævnet.

Ændringer i beplantningen må ikke finde sted med mindre det sker som led i en godkendt pleje- og udviklingsplan. Plejemyndigheden har dog ret til af hensyn til publikums sikkerhed at foretage nødvendig beskæring og fældning.

Fredningen er ikke til hinder for, at der kan etableres stier, hegn, mure og rekreative anlæg i området. Planlægning heraf skal fremgå af pleje- og udviklingsplanen.

Fredningen er ikke til hinder for at der kan opsættes mindre, publikumsorienterede faciliteter, såsom borde/bænke, informationstavler mv. til formidling af fredningen, områdets historie mv.

§ 6 Naturpleje og drift

Københavns Kommune er plejemyndighed i fredningsområdet. Plejemyndigheden gennemfører udvikling og pleje af de fredede arealer, dog under hensyn til at de gravsteder, der holdes af de efterladte, fortsat kan plejes efter deres ønsker.

Plejemyndigheden udarbejder en pleje- og udviklingsplan og gennemfører driften af de fredede arealer i overensstemmelse hermed. Plejen skal foretages med henblik på at opnå fredningens formål og skal respektere og udmønte bevaringsmålsætningen som beskrevet i § 2. Pleje- og udviklingsplanen skal være i overensstemmelse med Dispositionsplan 2020, der er vedlagt som bilag 2.

I forbindelse med udarbejdelse af pleje- og udviklingsplanen skal Danmarks Naturfredningsforening, Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur, Kulturcenter Assistens (VPAC), Nørrebro Lokaludvalg, Nationalmuseet, Akademirådet, Københavns Museum, Dansk Ornitologisk Forening, Friluftsrådet, Botanisk Forening, De samvirkende Invalideorganisationer og Københavns Ældreråd have lejlighed til at indgive forslag. De skal ligeledes have lejlighed til at udtale sig om den endelige pleje- og udviklingsplan. Uenighed om planens indhold forelægges fredningsnævnet til afgørelse.

Forslag til en pleje- og udviklingsplan skal foreligge senest 1 år efter fredningens gennemførelse. Pleje- og udviklingsplanen revideres første gang efter 5 år. De senere pleje- og udviklingsplaner må højst gælde i 10 år.

§ 7 Offentlighedens adgang

Bortset fra gravsteder, anlæg og bygninger med tilliggende arealer, som efter deres formål og karakter ikke bør være offentlig tilgængelige, og hvor udearealerne derfor normalt er hegnede, kan almenheden færdes overalt til fods og udnytte området rekreativt med de nedennævnte begrænsninger samt med de begrænsninger, der følger af lovgivningen eller som måtte blive bestemt i en pleje- og udviklingsplan.

Den daglige åbningstid fastsættes af Københavns Kommune.

Cykling må kun ske på de stier, hvor der i pleje- og udviklingsplanen er anført, at cykling er tilladt. Motoriseret kørsel er kun tilladt i forbindelse med kørsel med rustvogne, handicapkørsel og driften af fredningsområdet. Plejemyndigheden kan dog i særlige tilfælde give tilladelse til motoriseret kørsel i området.

Hunde skal føres i snor. Der kan i pleje- og udviklingsplanen dispenseres fra denne bestemmelse i mindre områder.

§ 8 Dispensation

Fredningsnævnet kan meddele dispensation fra fredningsbestemmelserne, såfremt det ansøgte ikke vil stride mod fredningens formål, jf. Naturbeskyttelseslovens § 50, stk. 1.

Areal- og lodsejerliste

Bilag 1

Lb.nr.:	Matr.nr.: Ejerlav:	Ejer:	Ønskes fredet:	Heraf omfattet af NBLs bestemmelser om:				Heraf omfattet af	Tidl. fredet	Sti/ vej	Bemærkninger
			Ca.ha.	Antal lodder	beskyttelse slinier omkring sø / å §16 og fortidsmin- der §18	søer, vandløb, moser, strandenge, strandsumpe, ferske enge, overdrev §3	strandbesk. §15 og klitfredning §8	fred- skovs- pligt	sten-og jord- diger muse- ums- lovens §29		
	Del af 25a	Københavns Kommune Rådhuset 1599 København V	1,1097	1		ca.ha	ca.ha	ca.ha	ca.m	ca.m	
	25b		1,7034	1							
	25c		1,7704	1							
	25h		0,6301	1							
	6147		0,3641	1							
	27b		0,3588	1							
	27c		0,2771	1							
	27		0,4079	1							
	28		0,2099	1							
	26b		0,3311	1							
	26a		0,9423	1							
	26e		0,3644	1							
	26c		0,4343	1							
	26d		0,3670	1							
	25g		0,2079	1							
	25f		0,0982	1							
	25e		0,1577	1							
	25d		0,6159	1							
	31e		0,3877	1							
	31f		0,3167	1							
	31g		0,3494	1							
	31c		0,2831	1							
	219		0,1841	1							
	31j		0,2022	1							
	202		0,2811	1							
	31i		0,3265	1							
	31h		0,3210	1							
	del af 31d		0,5175	1							
	201		0,9910	1							
	243		0,0626	1							
	6114		1,1459	1							
	825		1,0885	1							
	186		0,9644	1							
	6035		0,8370	1							
	6036		0,4113	1							
	187		0,1273	1							
	umatrikuleret areal nr. 1		0,2284	1							
	umatrikuleret areal nr. 2		0,3110	1							
	Udenbys Klædebo Kvarter, København										
		I alt	19,69 ha								

Bilag 10

Skriftelige tilbagemeldinger fra fokusgruppe

Bilag 10

Skriftlige tilbagemeldinger fra fokusgruppens medlemmer.

Tim:

Jeg syntes, at tavlen fungerer rigtig, rigtig godt. Den omfavner det store behov jeg tror der ligger hos folk i at 'efterlade' noget, når de har været inde og besøge deres efterladte. Normalt ville man ligge blomster, men her personliggør man det for via skrift og det tror jeg mange vil synes er en ny og spændende ting. Dog er det ikke mere personligt end, at de samlede nedskrevet minder IKKE kan spores til enkeltpersoner, og derfor syntes jeg det fungerer godt som et offentlig forum, der gør kirkegården personlig og nytænkende. Kritikpunkt kunne dog være, at seriøsiteten er nødt til at være intakt, når man kredser om så personlige ting hos folk. Derfor synes jeg godt man kunne kigge på udformningen (hvordan tavlen er bygget). Altså, designmæssigt kunne dog godt afspejle mere, dens seriøse funktion.

Charlotte

Jeg vil starte med at sige at jeg synes det er enormt ærgeligt I er gået væk fra ideen om træet der vokser i urnen. Den ide I er kommet op med synes jeg er ret uoriginal og hvis jeg skal være ærlig vil jeg aldrig nogensinde selv bruge det. Det I har valgt at skrive på den virker meget kliché, og at I har valgt at skrive det på engelsk gør det endnu værre og mindre personligt. Jeg synes det smukke ved tanken om et mindested forsvinder i ideen.

Christina

Jeg synes virkelig jeres designløsning er god og innovativ. Det ville sagtens være et sted jeg kunne komme. Jeg synes det er en smuk ide med de træer. Nævnte du også til interviewet, jeg ville dog ikke bruge tavlen. Der er jeg mere privat. AT det ikke er "normal" kirkegård. At der er plads til frihed, hygge og med madpakker osv. Og i naturen. Det er idyl

Anja

Overordnet synes jeg at det er rigtig fint, og jeg vil gerne også selv benytte mindetavlen. Men jeg synes at det er synd at vi har droppet frøet i urnen. Jeg synes også at det er synd med cafeen, man skal selv medbringe picnickurv. Jeg bryder mig ikke om tanken om at folk soler sig på kirkegården. Men det er selvfølgelig svært at modarbejde det, hvis det er det folk allerede gør.